

ХБК 621.5
679

ПЕТРО
СТЕЦЬОК

ОСНОВИ
ТЕОРІЇ КОНСТИТУЦІЇ
ТА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

ЧАСТИНА ПЕРША

АСТРОЛЯБІЯ

код екземпляра

205632

ПЕТРО
СТЕЦЬЮК

ОСНОВИ
ТЕОРІЇ КОНСТИТУЦІЇ
ТА
КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

*Дарунок автора бібліотеці
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого*

Львів — 2003

X620.12 (44кр)

ББК Х9(4УКР)400Я73

С79

УДК 342.4(47+4)(075.8)

Стецюк П. Б.

Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша: Посібник для студентів.—
Львів: Астролябія, 2003.— 232 с.

Фінансова підтримка надана Орегонським університетом, відповідно до гранту Програми партнерства університетів та коледжів Нових незалежних держав (Бюро з освітніх та культурних зв'язків Державного департаменту США).

Financial support was provided by the University of Oregon, pursuant to a grant from the US Department of State's Bureau of Educational and Cultural Affairs NIS Colledge and University Prartnership Program.

Посібник укладено і видано в рамках Програми партнерства університетів «Орегон—Львів» на матеріалі вибраних лекцій зі спецкурсів «Основи теорії конституції», «Вступ до сучасного конституціоналізму», «Конституційна юстиція», які автор читає упродовж останніх років у Львівському національному університеті імені Івана Франка. У посібнику акцентовано увагу на умовах та причинах виникнення перших конституцій, прослідковано еволюцію їхнього змісту, розкрито співвідношення понять «конституція», «конституційна держава» і «конституціоналізм». Усе це складає загальний контекст розгляду історії конституційно-правових доктрин в Україні та характеристики чинної конституції держави як нормативно-правового акта та її особливостей як документа. Окремо висвітлено питання правової охорони конституції, проблеми утвердження в Україні конституціоналізму, становлення її як демократичної та правової держави.

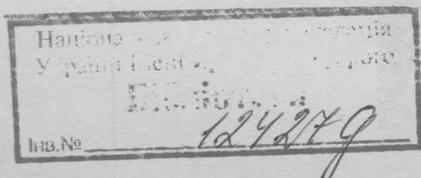
Для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Рецензенти:

В. С. Кульчицький, член-кореспондент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор кафедри історії та теорії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка;

П. С. Пацюрківський, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (Протокол № 14/5 від 29 травня 2002 року).

© Стецюк П. Б., 2003

© Видавництво «Астролябія», 2003

ISBN 966-96118-6-5

ПЕТРО
СТЕЦЬЮК

■
**ОСНОВИ
ТЕОРІЇ КОНСТИТУЦІЇ
ТА
КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ**

■
КУРС ЛЕКЦІЙ

Частина перша

ВСТУП

На сучасному етапі становлення України як суверенної, демократичної, правової та соціальної держави важливого значення набуває аналіз сутності та змісту українського конституціоналізму, особливостей процесу його формування та перспектив подальшого розвитку. Конституціоналізм як політико-правова категорія та доктринальне вчення появляється після виникнення політико-правових ідей конституційного характеру, перших конституцій та утвердження конституційної держави. Він є нерозривним і прямо похідним від конституції держави та пануючих у ній конституційних ідей. Як явище світової політичної та правової культури, конституціоналізм остаточно сформувався при переході від традиційного до індустріального суспільства. Сьогодні він обіймає теорію конституції взагалі, історію і практику конституційного розвитку тієї або іншої країни, групи країн. Його часто тлумачать як особливу систему знань про фундаментальні політико-правові процеси демократії, їх сутність, форми вираження, методи і міри реалізації. У конституціоналізмі часто бачили щось на взірць універсального принципу, який охоплює низку таких критеріїв — розподіл влади, права людини, конституційний контроль, принцип верховенства права. У широкому (політологічному) розумінні це явище розглядають у трьох аспектах: як ідейно-політичну доктрину, як ідейно-політичний рух, як державно-правову практику. У вузькому (юридичному) розумінні до нього підходять: по-перше — як до державного правління, обмеженого конституцією; по-друге — як до вчення про конституцію — Основного Закону держави, закону, який визначає взаємовідносини держави і суспільства; по-третє — як до політичної системи, в основі якої лежать конституційні методи правління. Змістовну основу, суть конституціоналізму сьогодні виражають через формулу: «конституційно-правова норма плюс практика її реалізації».

Проблематика загальної теорії конституції, конституційної держави та конституціоналізму, становлення конституціоналізму в Україні викликала жвавий інтерес у нашій державі ще на початку 90-х років минулого століття. Особливе звучання вона отримала після прийняття Конституції України 1996 року. Значний внесок у висвітленні тих чи інших її аспектів (сторін)

зробили сучасні українські вчені-правознавці: М. О. Баймуратов, А. З. Георгіца, А. П. Заєць, В. М. Кампо, О. Л. Копиленко, М. І. Козюбра, В. В. Копейчиков, М. І. Корнієко, Л. Т. Кривенко, В. В. Медведчук, О. М. Мироненко, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, В. В. Речицький, В. Ф. Сіренко, О. Ф. Скаун, О. В. Скрипнюк, М. П. Орзіх, Є. А. Тихонова, Ю. М. Тодика, О. Ф. Фрицький, В. І. Чушенко, В. М. Шаповал, Л. П. Юзьков, В. Д. Яворський та інші.

Пропонована книга є частиною першою навчального посібника «Основи теорії конституції та конституціоналізму», до неї увійшли вибрані лекції з курсів «Основи теорії конституції», «Вступ до сучасного конституціоналізму» та «Конституційна юстиція», які впродовж декількох років автор читає на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка як спеціальні курси для магістрантів та студентів-випускників кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права. Книга містить сім окремих відносно самостійних лекцій (розділів), присвячених питанням виникнення (появи) конституції, еволюції їхнього змісту, походження та взаємозв'язку таких понять, як «конституція», «конституційна держава» та «конституціоналізм», сутності та змісту конституції держави як нормативно-правового акта, як політичного та ідеологічного документа, правової охорони конституції, а також історії українських конституційно-правових доктрин та розвитку конституційного процесу в Україні в 1990–1996 рр. Кожну лекцію поділено на параграфи та ілюстровано відповідними схемами і фотопортретами українських та зарубіжних вчених-правознавців, громадських та політичних діячів, з іменами яких сьогодні пов'язують зародження та розвиток конституції, конституційної держави та конституціоналізму як такого. Серед них — такі всесвітньо відомі просвітителі, філософи, вчені-юристи та політичні діячі, як Джон Локк, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Емануїл-Жозеф С'єсс, Олександр Гамільтон, Фердинанд Лассаль, Георг Єллінек, Леон Дюгі, Ганс Кельзен. Окрім того, в навчальному посібнику розміщено низку фотопортретів відомих українських вчених-правознавців та громадсько-політичних діячів (Степана Базилевича, Теодота Галіпа, Михайла Драгоманова, Станіслава Дністрянського, Олександра Ємеця, Богдана Кістяківського, Леоніда Кравчука, Леоніда Кучми, Миколи Міхновського, Олександра Мороза, Петра Недбайла, Пилипа Орлика, Євгена Петрушевича, Івана Плюща, Юліана Романчука, Зиновія Соколюка, Володимира Яніва), наукова та суспільно-політична діяльність яких стала значним внеском у процес зародження та розвитку українського конституціоналізму. Завершуються лекції (розділи) вибраною бібліографією з відповідної теми та запитаннями до студентів для самоконтролю, а також для дискусій під час проведення практичних занять.

Для студентів юридичних факультетів, всіх, хто цікавиться історією та теорією конституції, конституційної держави та конституціоналізму.

ВИТОКИ (ПОЧАТКИ) ТА ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЇ

ЕТИМОЛОГІЯ СЛОВА «КОНСТИТУЦІЯ».
«CONSTITUTIO» І «LEX FUNDAMENTALIS»

■

УМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПОЯВИ
(ВИНИКНЕННЯ) ПЕРШИХ КОНСТИТУЦІЙ

■

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ПЕРШИХ КОНСТИТУЦІЙ
(КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ СИСТЕМ)

■

ОГЛЯД ОСНОВНИХ ТЕОРІЙ КОНСТИТУЦІЇ

ЕТИМОЛОГІЯ СЛОВА «КОНСТИТУЦІЯ». «CONSTITUTIO» І «LEX FUNDAMENTALIS»

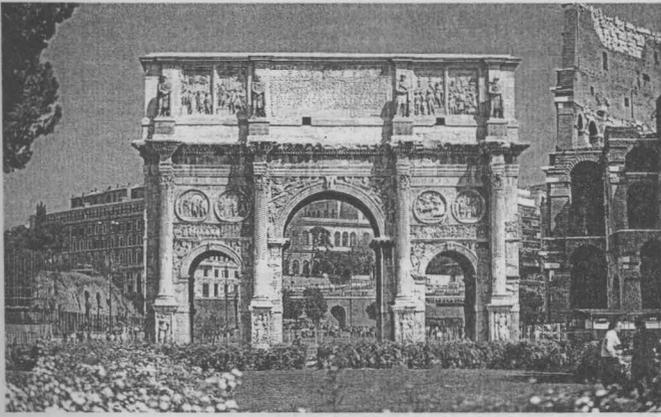
У спеціальній довідковій літературі походження слова (терміна) «конституція» пов'язують з латинським «*constitutio*», що в перекладі на українську мову буквально означає «устрій, встановлення». Як правило, дане слово як окремий науковий термін сьогодні має широке застосування у двох напрямках: 1) у фізіології та зоології; 2) у правознавстві. У першому випадку під «конституцією» розуміють будову, фізіологічні й анатомічні особливості організму; в другому — Основний Закон держави, програмний документ політико-правового характеру, акти римських імператорів¹.

Слово «конституція» без перебільшення належить до групи найдавніших юридичних термінів, відомих сьогодні правознавству. Йому понад дві тисячі років. Ймовірно, що, виходячи саме із первинного етимологічного розуміння даного слова («устрій, встановлення»), даний термін спочатку, власне, і появився як поняття політико-правового характеру, а вже пізніше був запозичений до термінологічного апарату фізіології та зоології. Існує припущення, що поштовхом для використання слова «*constitutio*» як нормативно-правового терміна первинно послужило вживання як заголовкового (на початку тексту) в офіційних документах Стародавнього Риму словосполучення «*Res Publicum Constituere...*», що буквально означає — «Римський народ встановлює...» (у даному випадку «римський народ» — як офіційна назва держави)². Широкому загалу більш відомою є давньоримська аббревіатура *S. P. Q. R.* — «*Senatus Populusque Romanus*» (Сенат і римський народ), використання якої дійшло до наших часів як на пам'ятниках монументальної культури (пам'ятник Цезарю Августу, тріумфальна арка Костянтина в Римі), так і в текстах нормативних документів³. В останньому випадку ймовірно даліше продовження аббревіатури *S. P. Q. R.* дієсловом — «*constituere*» (встановлює, визначає).

1. Див. наприклад: Словник іноземних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. — С. 354–355.

2. Див.: Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. — К.: Наук. думка, 1999. — С. 101; Стахів М. Зміна назви держави як вислід розвитку держави. Науковий збірник УВУ. — Мюнхен, 1948. — Т. 5. — С. 186–187.

3. Аннерс Э. История европейского права / Пер. со швед., Ин-т Европы. — Москва: Наука, 1996. — С. 59; Рим и Ватикан. — Printed, 2001. — Plurigraf S. p. A. — Narn, S. 74, 82.

Арка Костянтина (ліворуч), пам'ятник Цезарю Августу (внизу), м. Рим, з написами: «S. P. Q. R.» — «Senatus Populusque Romanus» (сенат і римський народ ...).

Звідси — припущення про те, що внаслідок довготривалого вживання вищезгаданих словосполучень на початках актів (документів) у Стародавньому Римі відбулося своєрідне перетворення (трансформація) дієслова «встановлює, встановлювати» на іменник — «встановлення, устрій». Думку про саме таке походження терміна «конституція» (від дієслова «constituere») знаходимо у визначного українського вченого-правознавця проф. Станіслава Дністрянского (1870–1935), який у 1920 році в українському віденському журналі «Воля», відповідаючи на риторичне запитання «Бо що ж єсть конституція?»⁴, писав, що слово конституція походить від латинського «constituere», тобто — трівко вставляти, установляти⁴. Подібні думки зустрічаємо і в сучасного румунського конституціоналіста А. Йоргована, який, розглядаючи проблему етимології терміна «конституція», логічно пропонує не обмежуватись тільки посиланням на іменник «constitutio», а звернути увагу на дієслово «constitutio (ere, stitui, stitutum)», яке має декілька значень, у тому числі і «вирішувати», «встановити»⁵.

Історія і античного світу (Давня Греція, Стародавній Рим), і середньовіччя знає чимало прикладів вживання слова «конституція» на означення актів (документів) політичного та нормативно-правового характеру.

Однією з найбільш відомих сьогодні «античних конституцій» є «Конституція Афін» Арістотеля. Відомо, що в останні роки свого життя Арістотель разом зі своїми учнями працював над дослідженням державних устроїв грецьких міст. Зокрема, було досліджено і описано устрої більше як 150 грецьких міст-держав. До нашого часу збереглось одне з таких досліджень — «Конституція Афін» («Афінська Політія»), яку було знайдено в 1891 році. Арістотель вживав термін «конституція» як синонім форми держави, точніше її устрою (в сьогодиньшому розумінні даних понять)⁶.

У Стародавньому Римі, як уже було зазначено вище, конституціями могли називати окремі розпорядчі акти

4. Дністрянский С. Нові проекти українських конституцій // Воля.— Відень.— 1920.— Т. 6, Ч. 5.— С. 235.

5. Див.: Георгіца А. З. Поняття та сутність конституції в сучасній конституційній доктрині // Науковий Вісник Чернівецького державного університету.— 2000.— Вип. 100. Правознавство.— Чернівці, 2000.— С. 57.

6. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Пер. з англ.— К.: Основи, 1997.— С. 42, 51, 108, 126.

Шарль Монтеск'є (Montesquieu) (Шарль Луї де Секонд, барон де Ла Бред і де Монтеск'є) (18.01.1689, замок Ла Бред біля м. Бордо — 10.11.1755, м. Париж) — французький мислитель, правознавець та політичний діяч. Випускник католицького коледжу та університету м. Бордо (правознавство). Працював суддею, подорожував країнами Європи, займався науковими дослідженнями (філософія, правознавство). Монтеск'є був яскравим прихильником теорії природного права, вважав державу результатом свідомої діяльності людей, а не продуктом Божої волі. При цьому саме люди добровільно делегують свою волю (владні повноваження) правителям під час організації самої держави. За Монтеск'є, ні в монархії, ні в республіці не може бути політичної свободи без поділу влади на окремі частини (гілки). Його пропозиція поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову стала пізніше класичною та однією із чільних засад європейського конституціоналізму. Основні праці: філософсько-епістолярний роман «Перські листи» (1721), «Загальний трактат про обов'язки» (1725), трактат «Про дух законів, або Зв'язок, який закони повинні мати зі структурою кожного уряду, звичаями, кліматом, релігією, комерцією і ін.» (1748).

римських імператорів. Наприклад, група актів, які видав візантійський імператор Юстиніан (VI ст.) з метою проведення кодифікації римського права. Відомий римський (античний) юрист Гай (Gaius) у своїх «Інституціях» пише про конституцію в Стародавньому Римі, як про те, «що імператор декретує, видає, або те, що встановлює письмово» (подає у своїх посланнях. — П. С.)⁷. У літературі також можна знайти згадки про античні «Конституцію Солона» та «Конституцію Лікурга».

У період середньовіччя, як правило, слово «конституція» здебільшого вживалося в канонічному (церковному) праві, значно рідше — в інших ділянках суспільного життя (наприклад, даровані Фрідріхом II «Конституція про права князів духовних» (1220), «Конституція про права князів світських» (1232), відома «Кароліна» — «Constitutio Carolina Criminals» (1532) тощо). Окремо варто відзначити, що в пізніші часи (XVII — початок XVIII ст.) у Центральній та Східній Європі, зокрема в Польщі та в Україні, можна натрапити на політико-правові акти октройованого чи договірною характеру, які серед іншого могли називатися «конституціями».

Одним із перших, у сучасному розумінні, термін «конституція» почав вживати відомий французький філософ Шарль Луї де Секонд Монтеск'є (Montesquieu, 1689—1755), зокрема, використовуючи його для характеристики державного ладу тогочасної Великої Британії⁸.

Окрім вживання в нормативно-правовій практиці середньовічної держави терміна «конституція», у ті часи починають використовувати ще й інший термін, який і сьогодні поширений у конституційному праві. Мова йде про словосполучення «основний закон» — «*lex fundamentalis*». Значно пізніше цей термін почнуть вживати, власне, як синонім конституції.

«*Lex fundamentalis*» як поняття (термін) уперше зустрічаємо у Франції в XVI ст. у працях групи відомих тогочасних публіцистів — так званих «тираноборців» або «монархомахів» (від поєднання слів «монарх» та грецького «*machē*» — боротьба). Появу самого терміна «монархомах» як означення будь-якого автора, що виправдовує право на опір монарху (тирану), ймовірно запровадив Вільям Барклей у своїй праці «*De regno et regali potestate*» (1600). Тираноборці (монархомахи) послідовно виступали проти тиранії та проти абсолютизму. Спочатку вони говорили про те, що в державі має бути основний закон, який би не тільки визначав устрій держави, статус її головних інститутів, у тому числі й монарха. За означенням, даний правовий акт мав би бути головним, центральним серед інших нормативних документів, іншими словами — основним актом, основним документом, основним законом.

Пізніше було висловлено думку про те, що цей документ (основний закон) має також обмежувати владу монарха, при цьому він (закон) мав би мати вищу силу в порівнянні з іншими законами і не міг би бути зміненим монархом на свій власний розсуд. Найбільш яскравими представниками «тираноборців» у різні часи були Ф. Дюплессі-Монре, Ф. Отман, Дж. Б'юкенен⁹.

Однак у часи «тираноборців», як зазначає В. М. Шаповал, поняття основного закону в політико-правовій теорії конкретно так і не було визначено. Згодом, уже в XVII ст. Томас Гоббс (Hobbes, 1588—1679) висловив думку про те, що «основний закон» є «тотожний договору, який служить основою держави, а також найважливішим наслідком, які випливають із цього договору. Тим самим уява про основний закон поєдналася із старою ідеєю про договір, за яким нібито функціонувала держава»¹⁰.

7. Гай. Институции.— Москва: Юристъ, 1997.— С. 19.

8. Див.: Шаповал В. М. Від Руської Правди до Декларації про державний суверенітет України. Історичні форми правового регулювання державно-владних відносин // Віче.— 2000.— № 7.— С. 19.

9. Див. детальніше: Большой энциклопедический словарь.— Москва: Советская энциклопедия, 1991.— Т. 1.— С. 829; Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Пер. з англ.— К.: Основи, 1997.— С. 339; Шаповал В. М. Конституція України як нормативно-правовий акт (теоретичні проблеми кваліфікації) // Право України.— 1997.— № 10.— С. 4.

10. Див.: Шаповал В. М. Там само.— С. 15—25.

УМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПОЯВИ (ВИНИКНЕННЯ) ПЕРШИХ КОНСТИТУЦІЙ

Незважаючи на те, що в практиці функціонування європейської (як античної, так і середньовічної) держави використовували слово «конституція» для означення (назви) різного роду нормативно-правових документів, а пізніше у французькій політичній публіцистиці і словосполучення «основний закон», — як такої конституції держави, в сучасному розумінні даного поняття, не було до початку демократичних антиабсолютистських буржуазних революцій XVII–XVIII ст. У кращому випадку, могли використовувати термін «конституція» для означення нормативного акта, політичного документа, наукового твору і т. д., який подавав би певне уявлення про устрій держави (яскравий приклад — «Афінська Політія» Арістотеля); в інших випадках даний термін міг вживатися для означення (назви) документів взагалі віддалених від предмета регулювання сучасних конституцій (приклади: конституції римських імператорів, «Constitutio Carolina Criminals» тощо).

Своєрідним «лакмусовим папірцем» початку епохи конституції держави як такої стала поява положення (ідеї), закріпленого в пункті шістнадцятому французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року «Суспільство, в якому не забезпечено гарантії прав (людини — П. С.) і не проведено розподіл влади, не має конституції»¹¹. Саме від епохи буржуазних революцій, від реальних спроб проголошення та забезпечення прав людини в державі, фактичного проведення розподілу державної влади на окремі гілки з первинною метою недопущення узурпації всієї державної влади однією людиною чи групою людей бере свій початок історія конституційної держави, а згодом і конституціоналізм як доктринальне вчення.

Тут варто звернути увагу, що чимало вчених-конституціоналістів притримувались і притримуються вищевикладеного підходу щодо визначення часу появи (виникнення) конституції держави. Водночас у

11. Декларация прав человека и гражданина 1789 года.— В сб.: Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII–XIX вв.). Сборник документов.— Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1957.— С. 251.

12. Лассаль Ф. Сущность конституции. — Что дальше?— Санкт-Петербург: Молот, 1905.— С. 33–36.

13. Эбзеев Б. С. Конституция. Правовое государство. Конституционный суд: Учебное пособие для вузов.— Москва: Закон и право, ЮНИТИ, 1997.— С. 13–14.

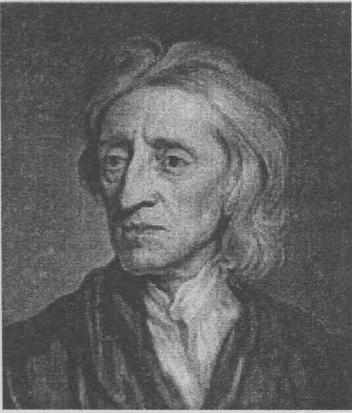
14. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка.— К.: Наук. думка, 1999.— С. 105.

літературі можна зустріти й інші підходи, за якими «реальна» конституція (не обов'язково у формі писаного документа) існувала й існує в будь-якій державі. Формальним початком такого підходу стала відома теза німецького соціаліста Фердинанда Лассаля (Lassalle, 1825—1864) про те, що «дійсна конституція країни, це фактичне співвідношення сил, які існують у країні; писана конституція лише тоді міцна і має значення, коли є точним виразником реального співвідношення суспільних сил» і «дійсну конституцію мали всі держави в усі часи. ... новому часові виключно властиві не дійсні конституції, а писані чи листки паперу: надзвичайно важливо не залишати це поза увагою»¹². Згодом, аналізуючи вищенаведені висловлювання Ф. Лассаля, до подібних висновків прийде Георгій Плеханов (1856—1918) та Володимир Ленін (Ульянов, 1870—1924). Звідси, цілком зрозумілим був зміст офіційного підходу до даної проблеми в колишньому СРСР, так само, як і причини наявності подібних думок на теренах пострадянських республік. Тому сьогодні і в Росії, і в Україні можна зустріти висловлювання на взірць: «стародавній демократії (грецькі міста-держави — П. С.) ... знали і використовували інститут писаних конституцій ... конституція зі способу закріплення ладу абсолютної держави з необмеженою владою стала законом, який закріпив лад конституційної держави»¹³, або «Конституція, як елемент державно-організованого суспільства, завжди була. ... характер своєрідних конституцій мали такі загальновідомі історичні правові пам'ятки часів рабовласництва-феодалізму, як закони Ману, Хаммурапі, XII римських таблиць, Руської правди тощо»¹⁴.

Враховуючи те, що державно організоване життя на Землі існує декілька тисячоліть, знає різні форми політичної та правової організації суспільства, різні системи цінностей і т. д., а перші конституції держав (у ширшому розумінні ... перші конституційно-правові системи) утворюються (появляються) протягом надто малого проміжку часу (якихось неповних півтори сотні років — від другої половини XVII до кінця XVIII ст.) в порівнянні із загальною тривалістю існування держави як такої, а також те, що ці конституції постають в окремих (конкретних) регіонах Європи, а не на всій її території одночасно, чи в інших частинах світу (наприклад — в Середній Азії, Близькому чи Далекому Сході, Південній Америці і т. д.), — логічно виникають запитання: «Чому саме Англія («стара» — Британські острови, чи «нова» як поселення на північно-американському континенті) чи та ж Франція, наприклад, стали місцем появи (народження) перших конституцій? Чому саме в той час (друга половина XVII — кінець XVIII ст.), а не в якийсь інший, виникають конституції як такі?».

Фердинанд Лассаль (Lassalle) (11.04.1825, м. Бреслав, тепер Вроцлав, Польща — 31.08.1864, м. Женева) — німецький філософ, публіцист і політичний діяч. Навчався в Бреславському та Берлінському університетах (філософія, історія, класична філологія), був учасником революційних подій 1848—49 рр. в Німеччині, неодноразово був арештованим та відбував тюремне ув'язнення. Вважав себе прихильником соціалізму, демократії та мирних шляхів розв'язання соціальних проблем (найширше застосування загального виборчого права, агітації, петицій і т. д.). І. Я. Франко вважав Ф. Лассаля одним із «головних вчителів соціалізму», а радянська політична література — «опортуністом». Ф. Лассаль, чи не вперше в юридичній науці, попробував розмежувати явища «писаної» та «реальної» конституції. Основні праці: «Філософія Геракліта Темного з Ефесу» (1858), «Система набутих прав» (1861), «Про сутність конституції» (1862) та інші. Вбитий на дуелі.

Джон Локк (Locke) (29.08.1632, м. Рінгтон, графство Сомерсет — 28.10.1704, м. Ост, графство Ессекс) — англійський філософ, правознавець, політичний діяч, основоположник лібералізму та ідеолог «Славетної революції» 1688–1689 рр. Випускник Вестмінстерської школи та коледжу Христової церкви Оксфордського університету. Працював викладачем грецької мови і риторики в Оксфордському університеті, був на державній (адміністративній та дипломатичній) службі, певний час вимушено перебував в еміграції. Займався науковими дослідженнями, в яких значну увагу надавав питанням миру і безпеки, поділу влади (законодавча, виконавча, федеративна), природних прав та свобод людини, народного суверенітету. Частина його політико-правових ідей та поглядів пізніше стане своєрідною теоретичною серцевиною вчення про конституційну державу та конституціоналізм. Основні праці: «Листи про віротерпимість» (1689), «Два трактати про врядування» (1690), «Думки про виховання» (1693).

Очевидно, на те все були свої причини, були якісь загальні підстави, спільні соціально-економічні, культурні та політичні процеси, які і привели спочатку окремі європейські народи, а пізніше і багато інших народів на різних континентах до якісно нової епохи суспільного розвитку — епохи конституції, конституційної держави, конституціоналізму. «Конституція, як основний закон держави, є історичним явищем і її виникнення в результаті розвитку суспільства на певному етапі тісно пов'язане з його економічною структурою, з боротьбою класів», — писав у середині 60-х років С. Е. Базилевич (1898–1987)¹⁵.

Формально, все починається з того, що суспільство на певному етапі свого розвитку підходить до межі необхідності заміни віджитого феодального ладу, оскільки останній, зі своїм невід'ємним атрибутом — інститутом феодальної залежності, стає серйозним гальмом суспільного прогресу загалом. На зміну старій економічній та суспільно-політичній системі має прийти нова система, в епіцентрі якої стане вільна від феодальної залежності людина.

Необхідність зміни суспільного ладу зумовлена причинами економічного, соціального, культурного та політико-правового характеру — як наслідку розвитку Європи останніх століть перед епохою буржуазних революцій. В економічному плані — підрип основ феодальної системи Європи в цілому зробили як притік золота і срібла із Середньої та Південної Америки, так і впровадження більш прогресивних методів землекористування (відповідно — збільшення сільськогосподарської продукції), використання механічної техніки та нових джерел енергії в промисловості, розвиток торгівлі, створення цілих експортних галузей і т. д., що врешті-решт призводило до первинного накопичення капіталу та руйнації усталеної системи феодального господарювання. В соціальному плані — поступово руйнується усталена століттями структура феодального суспільства: поруч із дворянством і духовенством утворилася нова сильна суспільна група, що об'єднувала в собі інтелектуальну еліту (як правило, випускники юридичних і філософських факультетів середньовічних університетів), багату та політично впливову буржуазію; свою роль у руйнації суспільної структури феодального ладу відіграла і поява у XVII ст. абсолютних монархій, які яскраво виявили всю несправедливість системи феодальних привілеїв. У культурному плані — особливе значення мав розвиток філософії і природничих наук; експеримент і емпірія стали загальноприйнятими науковими доказами, звідси — нові погляди на природні явища, на суспільство, на людину: Земля кругла і обертається навколо Сонця, суспільство — не зліпок божественної волі, а людина — розумна істота, здатна з допомогою мислення

творити (формувати) свою долю¹⁶. Все це разом якнайкраще підготувало ґрунт для появи політико-правових доктрин, скерованих на ліквідацію феодального ладу і пошук нових прогресивних та демократичних суспільних систем.

Почин, який у *політико-правовому* плані був спрямований на реорганізацію, а згодом і на ліквідацію феодалізму як системи, виходив від теоретиків природничого права (права натури) Гуго Гроція (Grotius, Hugo de Groot, 1583–1645), Самуеля Пуфендорфа (Pufendorf, 1632–1694), Готфріда-Вільгельма Лейбніца (Leibniz, 1646–1716), Христіана Вольфа (Wolff, 1679–1754) та інших відомих мислителів того часу, які послідовно виступали проти виключно зобов'язуючої сили позитивних законів, при цьому проповідуючи цінність інших прав людини — так званих «вроджених» або «природних» (невід'ємних) прав особи. Розвиваючи вчення про природні права людини, англійський філософ Джон Локк (Locke, 1632–1704) зараховує до них такі поняття, як «громадянські свободи» і право приватної власності. Останні, на його глибоке переконання, існують і незважаючи на волю чи бажання держави. Ці ідеї продовжує Вільям Блекстоун (Blackstone, 1723–1780), зараховуючи до категорії основних прав та свобод людини право на особисту безпеку та право на особисту свободу. Паралельно Джон Локк висуває принципово нову ідею організації публічної (державної) влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і договірну. Згодом французький філософ Шарль Монтеск'є, пропонуючи дещо інший поділ державної влади на окремі гілки (законодавча, виконавча, судова), наголошує на необхідності запровадження такої системи, при якій кожна гілка влади була б чітко відокремлена від інших та мала можливість обмежувати при потребі незаконні дії інших гілок (наприклад при спробі узурпації ними державної влади як такої). Своєрідним «завершенням модерних конституційних ідей», за висловом С. Дністрянського, стали погляди (вчення) французького філософа і письменника Жан-Жака Руссо (Rousseau, 1712–1778), зокрема, знамениті його думки про сутність «суспільного договору» («соціальний контракт» кожного громадянина із загалом усіх громадян як репрезентантом загальної суверенної волі), а звідси — і теорія «народного суверенітету» («... народ — як спільність всіх громадян держави; держава остільки суверенна, оскільки суверенний народ; монарх не має, як такий, окремих прав, тільки ті, які будуть наділені йому на основі загальної волі народу; не монарх, а народ є сувереном в державі ...»)¹⁷.

Суспільство (окремі європейські народи), за умови комплексної дії всіх вищеперерахованих чинників (від економічних — до політико-правових), на конкретному

15. *Базилевич С. Е.* Поняття та суть конституції. — У бр.: Степан Базилевич (1898–1987). Життя та науково-педагогічна діяльність. Спогади. Вибрані статті. — Львів, 1998. — С. 22.

16. Див. детальніше: *Аннерс Э.* История европейского права / Пер. со швед., Ин-т Европы. — Москва: Наука, 1996. — С. 210–216.

17. *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики. — Прага, 1923. — Т. 1. — С. 186–189; *Руссо Жан-Жак.* Про суспільну угоду, або принципи політичного права. — К.: Post-Royal, 2001.

Жан-Жак Руссо (Rousseau) (26.08.1712, м. Женева — 27.07.1778, м. Ерменонвіль, Франція) — французький письменник та філософ. На початках — короткочасне навчання в судового писаря, в гравера, в духовній семінарії (м. Аннесі), пізніше — вивчення музики в Безансоні та невдала спроба стати професійним композитором і викладачем музики. Працював вихователем, приватним секретарем, подорожував у пошуках праці, займався театральною-літературною та науковою діяльністю. Основні політико-правові праці: «Роздуми про походження і засади нерівності між людьми» (1754), «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» (1762), «Проект Конституції для Корсики» (1765), «Міркування щодо урядування в Польщі» (1772). Основою політико-правової концепції Руссо була ідея народного суверенітету, яку останній визначив як невідчужувану та неподільну владу народу, керовану його спільною волею. При цьому, Руссо був яскравим прихильником пріоритетності безпосередніх форм реалізації народного суверенітету. Ідеї народного суверенітету згодом закріпилися в абсолютній більшості конституцій різних країн світу.

етапі свого розвитку підійшло до потреби і реальної можливості заміни відживаючого феодального ладу на більш прогресивну демократичну систему. Перші спроби такої заміни не могли пройти мирним (не насильницьким) шляхом. Як результат — буржуазні революції в Англії та Франції, війна за незалежність на північноамериканському континенті. Останню, лише дуже спрощено, можна сприймати тільки як війну метрополії і колоній за територіальне верховенство; насамперед, це була війна старого феодального та нового буржуазно-демократичного світів. З цього приводу ще в 1792 р. Томас Пейн (Paine, 1734—1809) відзначив, що «незалежність Америки, якщо її розглядати тільки як відокремлення від Англії, була б справою невеликого значення, якщо б вона не супроводжувалась революцією в принципах і практиці управління» (тобто на доктринах народного правління, суспільного договору, республіканізму, невідчужуваності природних прав людини — П. С.)¹⁸. Демократичні завоювання в результаті буржуазних революцій та визвольних війн, як правило, спочатку знаходили своє закріплення на політичному рівні — деклараціях, угодах, інших документах політичного характеру, а пізніше фіксувались (закріплювались) на юридичному рівні — у конституціях. З цього приводу в середині 60-х років минулого століття С. Е. Базилевич писав, що «... конституції, як основні закони держави, виникають у період народження капіталізму, коли новий клас буржуазії, йдучи до влади, вимагає закріплення в законодавчій формі своїх досягнень і завоювань у політичній сфері»¹⁹. «Великі конституції, які відіграли важливу роль в історії людства, — відзначає сучасний угорський конституціоналіст Андраш Шайо, — значною мірою створювались, щоб увінчати, завершити революцію і заборонити всі наступні суспільно-політичні перебудови, виділяючи при цьому положення, особливо важливі для переможців»²⁰.

Схематично, з деякою умовністю, «шлях виникнення», появу перших конституцій можна подати в такому порядку:

1) в існуючій феодальній системі (феодальному ладу) назрівають умови ліквідації останньої і заміни її на більш демократичну та якісно нову соціальну систему цьому сприяє ціла низка причин економічного, соціального та культурного характеру — як спільний результат розвитку суспільства, як наслідок соціального прогресу

2) ліквідація феодального ладу переходить у стадію практичної реалізації; шляхи реалізації — революції визвольні війни; народні повстання, інші соціальні катаклізми;

3) на найвищій хвилі соціального піднесення народ (пік, вершина соціальних заворушень) досягнути прав і свободи, соціальні та інші цінності — як завоювання

революцій, визвольних війн, народних повстань — закріплюються на рівні політичних документів (різного роду декларації, резолюції, декрети, універсали, заяви, вимоги і т. д.);

4) для сталого збереження завоювань революцій, визвольних війн, народних повстань та для закладення основ подальшого демократичного розвитку суспільства і держави приймають конституції — правові акти найвищої юридичної сили, які фіксують (закріплюють) досягнуті соціально-політичні зміни²¹.

У запропоновану схему виникнення конституцій легко можна вкласти перебіг подій соціально-політичного життя Англії, Франції, США напередодні (у широкому розумінні останнього) виникнення в них конституцій (див. схему № 1.1). У цю схему повністю вкладаються і події на Україні від половини XVII до початку XVIII століття, пов'язані із виникненням конституцій, про що піде мова далі.

Виходячи із вищевикладеного, основною причиною виникнення конституцій, на наш погляд, була і залишається (оскільки процес творення конституційних держав перебуває у своєму розвитку і сьогодні) потреба правової фіксації на найвищому рівні зміни владних відносин (відносин державного владарювання) при переході суспільства і держави від тоталітаризму до демократії та створення правових основ дальшого їхнього демократичного розвитку, надання державі характеру конституційної з поступовим перетворенням її (і за духом, і за змістом) в державу демократичну, соціальну та правову.

Якщо на початках процесу виникнення конституцій (XVII—XIX ст.) в абсолютній більшості випадків наявна фіксація зміни владних відносин при переході держави від феодальної до ранньобуржуазної демократичної системи, то пізніше, зокрема в другій половині XX ст., поруч із попереднім варіантом, трапляються також інші варіанти правової фіксації (закріплення на конституційному рівні) переходу від тоталітарних режимів до демократії, (наприклад: зміни фашистської системи влади в Італії, нацистської в Німеччині, сталінсько-більшовицької на просторах колишнього СРСР, «соціалістичної» в країнах Центральної та Східної Європи, різноманітних хунт в азійських та латиноамериканських країнах на демократичні конституційні режими). При цьому, як у XIX, так і в XX ст. практична реалізація переходу суспільства від тоталітаризму до різних за родом і ступенем демократичних форм не завжди носила виключно грубий насильницький характер. Практика суспільного поступу знає чимало прикладів ненасильницького переходу до демократії: добровільна відмова від влади, надання (дарування) конституцій, мирні революції тощо. Однак сам процес такого переходу

18. Цит. за: Лафитский В. И. Основы конституционного строя США.— Москва: Норма, 1998.— С. 7.

19. Базилевич С. Е. Поняття та суть конституції.— С. 22.

20. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. с венг.— Москва: Юристъ, 2001.— С. 25.

21. Частково про це див.: Стецюк П. Конституція — форма правового закріплення зміни владних відносин у державі (до постановки проблеми).— У зб.: Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали VII регіональної науково-практичної конференції. 13–14 лютого 2001 р., м. Львів. Львів: Львівський юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001.— С. 81–85.

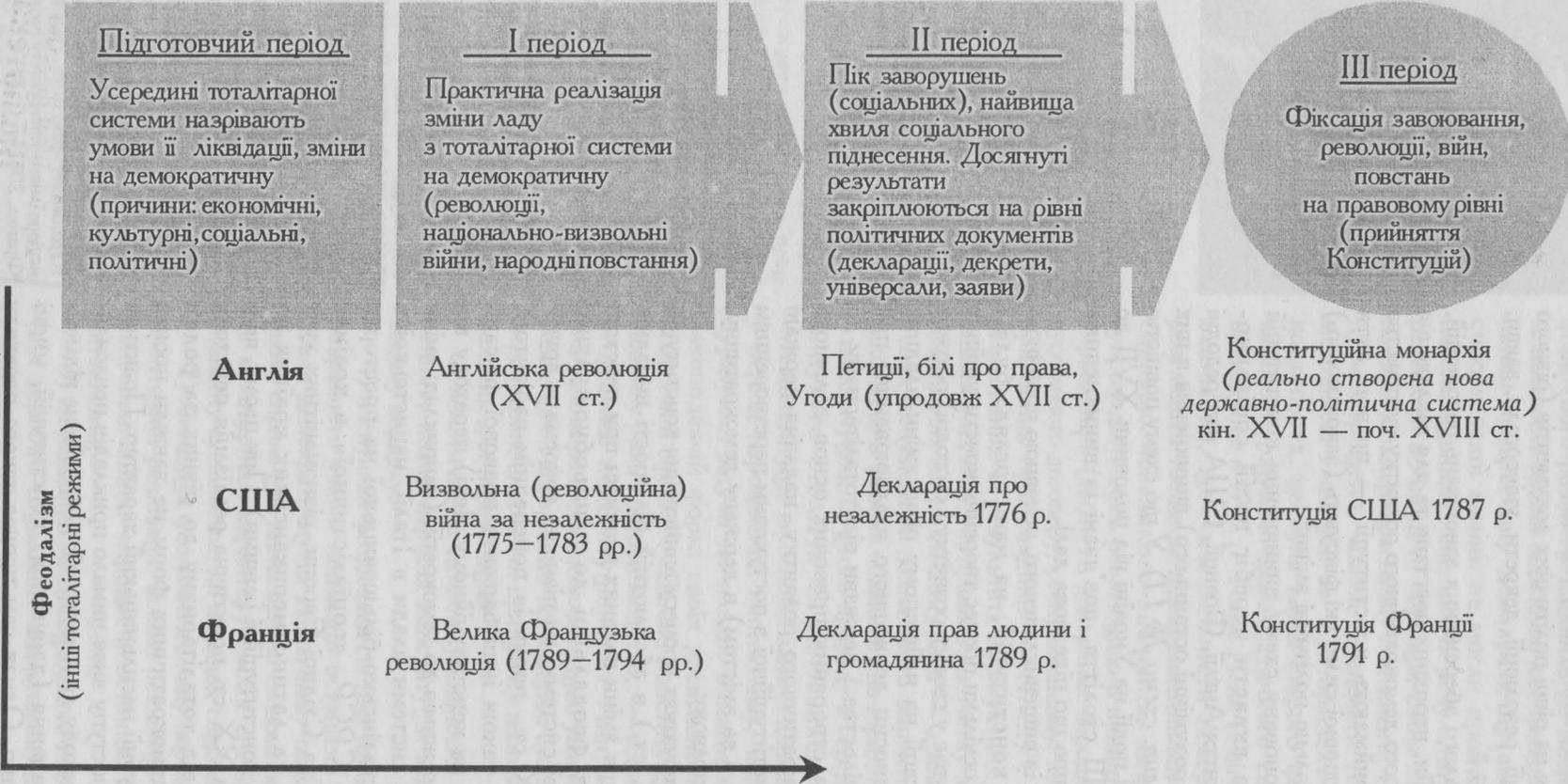

Схема 1.1. Виникнення конституцій (як правових фіксаторів зміни владних відносин в державі).

(від тоталітаризму до демократії), незалежно від часу і форм, повинен мати добре підготовану основу, певний «ґрунт для паростків» демократії взагалі та інститутів конституційної держави зокрема. В іншому випадку, проголошення (встановлення) навіть найкращої, найдосконалішої за текстом і духом конституції має всі шанси залишитися тільки добрими намірами. Саме з таких позицій можна пояснити, наприклад, те, що Росія практично не знала конституції до кінця ХХ століття²², чи те, що в низці латиноамериканських країн практично все ХХ століття (не дивлячись на численні випадки проголошення на загал демократичних за змістом конституцій) пройшло в рамках жорстких тоталітарних режимів. Непоодинокі випадки загальної невідповідності суспільства до функціонування в режимі конституційної демократичної державності (через як об'єктивні, так і суб'єктивні причини) протягом останніх десяти років минулого століття є і в ряді країн, які виникли на пострадянському просторі. На превеликий жаль, в окремих випадках не становить винятку щодо останнього і Україна.

Коротко підсумовуючи вищевикладене щодо умов та причин виникнення (появи) перших конституцій, логічним і правильним видається висновок про те, що конституція як соціальне і політико-правове явище є певним продуктом, витвором європейської цивілізації загалом, логічним наслідком розвитку європейської правової і політичної культури. Звідси конституція, конституційна держава, конституціоналізм як такий є тісно пов'язаними із ментальністю та традиціями європейських народів, європейськими античними та християнськими моральними цінностями і постулатами. При цьому, Конституцію США 1787 року, на наш погляд, також варто розглядати виключно як витвір (невід'ємну, складову частину) власне європейського конституціоналізму другої половини XVIII ст. Творцями цієї Конституції були вихідці з Європи (як правило, з Англії) або їхні діти, народжені вже у Новому світі (Америці), які мали рівень необхідної політичної і правової культури, перенесений ними в Америку з Європи (правда, як потім стало зрозумілим, — на «благодатний» ґрунт суспільно-політичних реалій).

Зрозуміло, що вищевикладені міркування щодо причин виникнення конституцій держав є тільки однією із можливих версій. У спеціальній літературі, окрім викладеного вище як причини виникнення конституцій, іноді, наприклад, називають потребу нової держави (держави, яка виникла, перетворилась і т. д.) «заявити про себе своїм співвітчизникам і всьому світові: ось, ми існуємо», або поява конституції «виключно в цілях містифікації публіки: “велика” сталінська Конституція 1936 р., очевидно, служила тому, щоб ввести в оману весь світ» і т. д.²³

22. У спеціальній літературі, зокрема сучасній російській, є й інші міркування. Див., наприклад, *Кравець І. А.* Конституціоналізм и российская государственность в начале XX века: Учебное пособие.— Москва: ИВЦ «Маркетинг»; Новосибирск: ЮКЭА, 2000.— 368 с.

23. *Шайо А.* Самоограничение власти (краткий курс конституционализма).— Там само.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРШИХ КОНСТИТУЦІЙ (КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ СИСТЕМ)

До перших конституцій держав, у сучасному розумінні даного терміна, належать: низка англійських актів конституційно-правового характеру (реально створена конституційно-правова система Англії, яка в основному сформувалась на період середини — кінця XVII ст.), Конституція США 1787 року, Конституція Франції 1791 року та Конституція Польщі 1791 року. Окремо у цьому блоці постає питання про віднесення до групи перших європейських конституцій документа тієї ж доби (1710 р.), відомого під назвою «Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького...» (інші популярні назви — Конституція Пилипа Орлика, Бендерська Конституція, Перша українська Конституція тощо). З усіх вищеназваних конституцій, як відомо, з певними змінами діє до сьогоднішнього часу (як цілісний документ) лише Конституція США 1787 р. Розглянемо коротко ряд перших конституцій та актів конституційного характеру того часу. При цьому одразу ж варто зазначити, що конкретні дати появи того чи іншого документа конституційного характеру мають децю відносне значення, так само, як і віддання «пальми першості» у творенні «конституції» тому чи іншому народові. Англія, Франція, англійські (європейські) колонії в Північній Америці, інші європейські країни, як складники й частинки європейської цивілізації, її античного минулого та християнського сьогодення, — разом творили підвалини конституційного майбутнього.

Англія. Англія стала історично першою країною, яка ще в середині XVII ст. зробила спробу перейти від феодального устрою до конституційних форм правління. Цьому, безперечно, сприяла специфіка державно-правового розвитку країни, щонайменше починаючи від XIII ст., — часу появи Великої хартії вольностей (1215 р.).

Ні на початках свого конституційного розвитку (середина XVII ст.), ні пізніше Англія не знала писаної

конституції як єдиного документа: фактично «Конституція Великої Британії та Північної Ірландії розкидана по багатьох документах. Мається на увазі, що в Об'єднаному Королівстві немає єдиного спеціального документа, що не підлягає змінам, котрий може йменуватися Конституцією»²⁴. Роль (функцію) конституції в Англії відіграла і відіграє низка документів: закони (статути), так звані історичні документи, судові прецеденти, «закони і звичаї парламенту», конституційні угоди. Групу документів, які мають пряме відношення за часом до предмета нашої розмови, а саме Велику хартію вольностей 1215 р., Петицію про права 1628 р., Біль про права 1689 р. та Акт про престолоусадкування 1701 р., часто називають «біблією англійської конституції».

Велика хартія вольностей (1215 р.), обнародована королем Іоаном Безземельним, мала на меті обмеження свавілля короля, надавала окремі привілеї лицарству, певним категоріям купців, верхівці вільного селянства та застерігала окремі права громадян (міщан) загалом.

Петиція про права 1628 р. містила ряд вимог щодо чіткого порядку збору податків у державі (пп. 1, 2 Петиції), положення про недопустимість арешту, поміщення в тюрму, позбавлення волі, власності, спадщини, вигнання, піддання смерті будь-якої особи, яка не була притягнута до відповідальності в законному порядку (пп. 3, 4), положення про те, що ніхто не повинен бути засуджений за кримінальні злочини інакше, як у порядку, визначеному чинним законодавством (п. 7) і т. д.

Біль про права 1689 року як правовий документ різко обмежив права короля, гарантував ряд прав і свобод громадянам, суттєво зміцнив статус парламенту, фактично заклав тривкі основи конституційної монархії в Англії. Так, саме цим документом було визначено, що вважаються незаконними: без згоди парламенту одностороннє призупинення законів королем, призначення зборів податків на користь держави (корони), набір та утримання постійного війська у мирний час. Білем про права 1689 року проголошено також ряд прав громадян: право підданих на звернення до короля, право підданих «протестантської віри» на загальних підставах носити зброю, право на вільні вибори членів парламенту, положення про те, що за висловлювання в парламенті не може бути встановлено переслідування, неможливість встановлення у державі надзвичайно великих штрафів, жорстоких покарань тощо.

Актом про престолоусадкування 1701 р. остаточно було закріплено конституційну (парламентську) монархію як форму державного правління в Англії. Зокрема, був уточнений безпосередній порядок

24. Олкон Е. Політико-правові особливості британського конституціоналізму.— В зб.: Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Жовтень 2000 / За ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха.— Бібліотека журналу «Юридичний вісник».— Одеса: Юридична література, 2001.— С. 99.

успадкування англійської корони та встановлено обов'язок кожного короля чи королеви, які вступають на престол, давати відповідну коронаційну присягу та обов'язково приєднуватися до англіканської церкви, не виїжджати за межі королівства без згоди на те парламенту, правити англійським народом виключно в рамках англійських законів; встановлено також було положення про те, що членом парламенту, таємної ради може бути тільки особа, народжена в королівстві, при цьому особа, яка перебуває на платній державній службі, не може бути членом палати громад; суддів призначалося на все життя, але за рішенням обох палат парламенту допускається їхнє зміщення; не допускається звільнення короною від відповідальності службових осіб (міністрів — П. С.), проти яких палатою громад парламенту порушено процедуру імпичменту тощо²⁵.

Фактично на кінець XVII — початок XVIII ст. в Англії було завершено перехід до конституційних форм правління у вигляді парламентської монархії. З Англією того періоду сьогодні пов'язують появу (витоки) багатьох невід'ємних складових сучасного конституціоналізму. Саме тут були сформовані уявлення про парламент, насамперед, як законодавчий орган, парламентську процедуру імпичменту щодо носіїв виконавчої влади, ідею верховенства (панування) права і звідси — обмеження правом державного правління (пізніше одна із центральних (стержневих) ідей конституціоналізму взагалі), роль і місце судів (судів загальної юрисдикції) у становленні правопорядку в державі тощо²⁶.

Сполучені Штати Америки. З початком воєнних дій на північноамериканському континенті між колоніями і метрополією (перші бої — квітень 1775 р.), процес творення там основ майбутньої конституційно-правової системи був явно прискорений. Визначальним став рік 1776. В цьому році появляються перші «несміливі конституції» майбутніх штатів-держав: січень 1776 р. — Конституція Нью-Гемпшира, 26 березня — Конституція Південної Кароліни, згодом — Конституції Пенсільванії, Вірджинії... 4 липня 1776 року представники тринадцяти англійських колоній, зібравшись на Філадельфійський континентальний конгрес, проголошують Декларацію незалежності США. Колишні колонії творять конфедерацію нових держав-штатів, а згодом — в 1778 році — приймають Статті конфедерації. Цей документ іноді називають першою Конституцією США²⁷. Паралельно з цим не зупиняється процес творення актів конституційного характеру в інших колоніях (штатах). На восьмому році визвольної війни, а саме 9 вересня 1783 року, проголошена у 1776 році незалежність США була

25. Див. детальніше: Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII—XIX вв.). Сборник документов. — Москва: Гос. изд-во юридической литературы, 1957. — С. 11—162.

26. Див.: Шаповал В. Конституция Великобритании. Вводная статья. — В сб.: Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. — Москва: ИНФА, 1997. — С. 148—149.

27. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх / Пер. з англ. — К.: Веселка, 1993. — С. 11.

підтверджена Паризьким договором. З того часу північноамериканські колонії де-юре стали (були визнані) незалежними державами-штатами. У зв'язку з об'єктивними труднощами, які виникли в результаті функціонування США як конфедерації, скликаний весною 1787 року Філадельфійський конституційний конвент, після майже чотиримісячної роботи, запропонував новий варіант Конституції США, вже як федеративної держави. 28 липня 1788 року, коли запропонований конституційний проект ратифікувало 9 із 13 штатів (конституційна вимога щодо набуття чинності Конституції США), Конституційний конвент визнав факт вступу в законну силу Конституції США 1787 року.

Як юридичний документ, Конституція США 1787 року первинно складалася із короткої (лаконічної) преамбули та семи статей. Перші чотири статті поділялися на розділи (відповідно, перша стаття — 10, друга — 4, третя — 3, четверта — 4 розділи); наступні статті (п'ята, шоста і сьома) на окремі розділи як такі не поділялись. Змістовно перша стаття присвячена статусу парламенту, друга — президенту, третя — організації судочинства, четверта — статусу штатів, п'ята — процедурі внесення змін до Конституції, шоста — верховенству Конституції і остання, сьома стаття, — вступу в законну силу (в дію) даної Конституції. Вже через кілька років після прийняття Конституції США 1787 року до неї були прийняті перші десять поправок (1791 рік), які закріпили права та свободи людини і громадянина в США (свобода слова, преси, мирних зборів, право на петиції, свобода совісті і віросповідання, право на носіння зброї, недоторканність приватної власності, право на «швидкий і публічний суд» і т. д.)²⁸.

В основу організації держави, за Конституцією США 1787 року, було покладено два фундаментальних принципи: принцип розподілу влади із дієвим механізмом «стримувань і противаг» та принцип федералізму.

Законодавча влада була надана двопалатному парламентові — Конгресу (нижня палата — Палата Представників, верхня — Сенат), виконавча — Президенту, судова — Верховному і підлеглим федеральним судам. Всі три гілки формувались різними способами: Палата Представників обиралась безпосередньо населенням, Сенат — представницькими органами штатів, Президент — колегією виборщиків, Суди — Президентом і Сенатом спільно.

Терміни повноважень для різних представницьких інституцій були встановлені також різні: судді призначались пожиттєво, сенатори обирались на шість років, Президент — на чотири, члени Палати Представників — на два роки. У систему розподілу влади

28. Див. детальніше: Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII—XIX вв.). Сборник документов. — Москва: Гос. изд-во юридической литературы, 1957. — С. 178—195.

було закладено механізм «стримувань і противаг», за яким найефективнішим засобом впливу Конгресу на інші гілки влади була «влада гаманця» (фінансові важелі: дозвіл, згода на фінансування тих чи інших дій державних органів, заходів, посад, інституцій); Президент отримав право накладання «вето» на закони, прийняті парламентом; Верховний Суд — право конституційного нагляду.

Послідовне утвердження принципу «федералізму» в конституційній системі США мало на меті створення міцної єдиної союзної держави. У зв'язку з цим було чітко визначено компетенцію штатів, проголошено верховенство союзної (федеративної) Конституції на всій території країни, федерація була проголошена гарантом республіканської форми правління в штатах, а також гарантом їхньої територіальної цілісності та безпеки.

Франція. Хоч формально перша Конституція Франції (1791 рік) за часом появи була третьою (після створення реальної конституційно-правової системи у формі парламентської монархії в Англії кінця XVII ст. та Конституції США 1787 року), внесок французького народу в процес закладення основ майбутніх конституційно-правових систем абсолютної більшості країн світу є просто неоціненний. Мова йде про, без перебільшення, доленосний для всього майбутнього конституціоналізму документ — «Декларацію прав людини і громадянина», яку прийняли Національні Збори Франції 26 серпня 1789 року.

Структурно даний документ складається з преамбули та сімнадцяти пунктів. На переконання творців «Декларації прав людини і громадянина», саме брутальне невігластво, забуття прав людини, презирливе ставлення до них були єдиними причинами «суспільних бід і пороків» того часу. Тому виникла нагальна потреба викласти в урочистій і доступній формі зміст «природних, невід'ємних і святих прав людини» для того, щоб ці права стали відомими для всіх без винятку членів суспільства, постійно нагадували останнім про їхні права і обов'язки, а влада (законодавча і виконавча) тільки вітала б втілення положень даної декларації в цілях політичних установ держави і суспільства (Преамбула)²⁹. Фундаментальним положенням розпочинається основна частина Декларації: «Люди народжуються і є вільними та рівними у своїх правах» (п. 1 Декларації). Метою держави є забезпечення природних і невід'ємних прав людини, а в разі необхідності, для досягнення останнього, може бути застосовано збройну силу держави (пп. 2, 12). Свобода людини полягає в можливості робити все те, що не приносить шкоди іншій людині (п. 4); все, що не заборонено законом — дозволено (п. 5). Права на власність, як «священного і недоторканного», не може бути позбавлена особа

29. Див. детальніше: Декларація прав человека и гражданина. Принята Национальным Собранием Франции 26 августа 1789 года. — В сб.: Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII—XIX вв.). Сборник документов. — Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. — С. 250.

інакше, як на підставі закону за «безсумнівної суспільної необхідності та при умові справедливого і попереднього відшкодування» (п. 17). Вільне вираження думок і поглядів є одним із найдорожчих прав людини (п. 11), тому ніхто не повинен відчувати незручності, чи інших негативних для себе наслідків у зв'язку з висловлюванням своїх думок і поглядів, в тому числі й релігійних (правда, за умови, що ці висловлювання не порушують «громадського порядку, встановленого законом») (п. 10).

Закон визначено в Декларації як «вираз загальної волі», у формуванні якої громадяни мають право брати участь як безпосередньо, так і через своїх представників; він (закон) має бути рівним для всіх в усіх випадках (як у випадку надання пільг, так і при призначенні покарання) (п. 6); тільки на підставі закону людину можна звинуватити, затримати чи арештувати (п. 7); тільки законом може встановлюватись покарання, а при визначенні безпосередньо міри покарання, закони зворотньої сили не мають (п. 8). Пункти 13 і 14 Декларації присвячені загальним засадам організації утримання суспільством збройних сил та адміністрації на кошти «загальних внесків» (податків — П. С.) громадян. При цьому чітко визначено, що «спільні внески ... повинні розподілятися рівномірно між усіма громадянами, відповідно до їхнього майнового стану», і всі громадяни мають право самі чи через своїх представників визначати потребу державного оподаткування, «вільно давати згоду на його стягнення» та стежити за правильністю витрачання зібраних таким чином державних коштів. Своєрідним логічним завершенням «Декларації прав людини і громадянина» стало визначальне для подальшої долі всього європейського конституціоналізму положення п. 16 Декларації (про яке вже згадувалось вище) — «Суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не розмежовано (не проведено розподілу — П. С.) влади, не має конституції»³⁰.

Через два роки після появи Декларації прав людини і громадянина приймають першу французьку конституцію — Конституцію 1791 року. Структурно цей документ складався із Преамбули та семи розділів: розділ перший — «Основні положення, гарантовані конституцією» (розділ про основні права та свободи людини і громадянина, закріплені в даній конституції); розділ другий — «Про поділ королівства і стан громадянства»; розділ третій — «Про державні влади»; розділ четвертий — «Про збройні сили держави»; розділ п'ятий — «Про державні податки»; розділ шостий — «Про ставлення французької нації до інших націй»; розділ сьомий — «Про перегляд конституційних положень».

30. Див.: Декларация прав человека и гражданина. Принята Национальным Собранием Франции 26 августа 1789 года. — В сб.: Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII—XIX вв.). Сборник документов. — Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. — С. 250—251.

Разом із тим, розділ третій — «Про державні влади» — мав своєрідну «внутрішню преамбулу» та п'ять глав, які склалися із відділів: глава перша — «Про національні законодавчі збори» (відділи: «Число представників. Основи представництва»; «Первинні зібрання. Вибори виборщиків», «Зібрання виборщиків. Вибрання представників», «Порядок ведення первинних зборів і збори виборщиків», «Об'єднання представників і Національні законодавчі збори»); глава друга — «Про королівську владу, регентство і міністрів» (відділи: «Про королівську владу і короля», «Про регентство», «Про королівську сім'ю (родину — П. С.)», «Про міністрів»); глава третя — «Про здійснення законодавчої влади» (відділи: «Повноваження і обов'язки Національного законодавчого зібрання», «Ведення засідань і порядок обговорення», «Про санкції короля», «Про відносини між законодавчим корпусом і королем»); глава четверта — «Про здійснення виконавчої влади» (відділи: «Про обнародування законів», «Про внутрішнє управління», «Про зовнішні відносини»); глава п'ята — «Про судові влади»³¹.

Конституцією Франції 1791 року було зроблено спробу переходу до конституційної монархії як форми державного правління. При цьому визнавалися (проголошувалися) природні права людини і громадянина як конституційні (глава перша «Основні положення, гарантовані конституцією»; в основу організації державної влади закладався принцип її поділу на законодавчу, виконавчу і судову). Так, у розділі третьому Конституції («Про державні влади») було, зокрема, чітко зазначено: «Суверенітет належить нації: він — єдиний, неподільний, невідчужуваний і невід'ємний. Жодна частина народу, жодна особа не може собі його присвоїти». Звідси, єдиним джерелом всіх влад визнавалась виключно французька нація. При цьому представниками нації у здійсненні своїх владних суверенних повноважень виступають її «представники ... законодавчий корпус (Національні Збори, парламент — П. С.) і король». Законодавча влада належить Національним Зборам, виконавча влада — королю, міністрам та іншим «відповідальним органам», судова — «суддям, вибраним народом на визначений термін». Водночас королівська влада проголошувалась «неподільною, ... такою, що належить виключно правлячій (царюючій — П. С.) королівській родині і переходить по чоловічій лінії ..., особа короля недоторканна і священна». За формою державного устрою Францію було проголошено унітарною державою («єдиним і неподільним королівством»), до складу якої входили 83 департаменти, кожен із яких поділявся на дискрікти, а ті, своєю чергою, — на кантони³².

31. Див. детальніше: Французька Конституція.— Там само.— С. 252–282.

32. Там само.— С. 252–253, 255, 261.

Доля першої французької конституції як чинного документа була недовготривалою, адже вже через рік після її появи окремими Декретами Національного конвенту було визначено, що «не може бути іншої конституції, крім тої, що прийнята народом»³³, а в самій Франції «королівська влада» скасовується³⁴. Франція проголошується республікою, розпочинається робота над проектом нової конституції (Конституція 1793 р.); пізніше були — Конституція 1795 р. («цензова конституція»), Конституція 1799 р. («консульська конституція»), конституційна Хартія (октройована конституція) 1814 р., Хартія 1830 р., Конституція 1848 р., Конституція 1852 р., Конституція Ріве (Закон від 31.08.1871 р.), Конституція де Броглі (Закон від 13.03.1873 р.) тощо.

Польща. Першу Конституцію Польщі, яка офіційно мала назву «Закон про управління» (*Ustawa Rządowa*), було прийнято 3 травня 1791 року на засіданні «чотирирічного» (надзвичайного) сейму. Структурно даний документ складався з преамбули, одинадцяти статей та трьох додатків. Преамбула Конституції Польщі 1791 року, що починалася словами: «В ім'я Бога творця світу єдиного. Станіслав Август, з Божої ласки і волі народної, — король польський, великий князь литовський, руський, мазовецький, жмудський, київський, волинський, подільський, підляський, інфальський, смоленський, сіверський і чернігівський, разом із об'єднаними станами, що репрезентують польський народ», — дає загальне уявлення читачеві про причини прийняття даної конституції. Конституція послідовно поєднувала наступні розділи: «Панівна релігія», «Шляхта», «Міста і міщани», «Селяни», «Уряд, мета організації публічної влади», «Сейм, мета організації законодавчої влади», «Король, влада виконавча», «Судова влада», «Регентство», «Навчання королівських дітей», «Збройні сили народу»³⁵.

Відповідно до ст. 1 «Урядового закону» (Конституції Польщі), на території Польського королівства панівною релігією проголошувалась римо-католицька, однак при цьому не заперечувалась свобода інших віросповідань. Основам правового статусу головних, найчисельніших верств населення (соціальних груп) у Конституції відведено окремі статті. Так, стаття друга Конституції Польщі підтверджувала усі раніше надані «справедливо і законно» польськими королями шляхетські (станові) права та свободи, привілеї у приватному та громадському житті, гарантувала рівний доступ шляхти до зайняття державних посад, до користування власністю тощо³⁶. Стаття третя Конституції Польщі торкалась статусу мешканців міст і фактично проголошувала раніше прийнятий закон про права жителів міст складовою частиною тексту

33. Декрет от 21 сентября 1792 года об утверждении конституции народом и об охране личности и имущества граждан.— Там само.— С. 282.

34. Декрет от 21–22 сентября 1792 года об отмене королевской власти во Франции.— Там само.— С. 283.

35. Sagan S. Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej.— Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN, 2001.— S. 21–22.; Konstytucja 3 maja / Opracował Jerzy Lojek.— Lublin: Wydawnictwo lubelskie, 1984; Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku pod red. J. Bocja.— Wrocław, 1998.

36. Konstytucja 3 maja / Opracował Jerzy Lojek.— Lublin: Wydawnictwo lubelskie, 1984.— S. 56–57.

Конституції. Мова йде про Закон від 21 квітня 1791 року «Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej», який визначив загальний статус міст (арт. 1 «Про міста»), права, свободи (арт. 2 «Про прерогативи міщан») та особливості здійснення правосуддя для жителів міст (арт. 3 «Про справедливості для міщан»)³⁷. Назвавши селянство «найчисельнішою та найбільш дієвою частиною населення країни, джерелом її багатства», Конституція передбачала для нього тільки заступництво держави в дотриманні раніше укладених угод із землевласниками.

В основу організації публічної влади творцями першої Конституції Польщі покладено популярні на той час гасла (положення) про народ як джерело влади та організацію державної влади за принципом її поділу на законодавчу (w Stanach zgrupowanych), виконавчу (w krolu i Straży) та судову. Законодавча влада належала двопалатному парламентові (сейму). До компетенції нижньої палати (Палата Послів) належало законодавче врегулювання більшості публічно-правових відносин (питання державного, податкового, цивільного, кримінального законодавства, питання війни і миру, ратифікації міжнародних договорів тощо). До відання верхньої палати (Палати Сенаторів), яку очолював король, насамперед, належало право затвердження чи відхилення законів, прийнятих Палатою Послів. У випадку останнього, відхилений закон мав повертатися на повторний розгляд до нижньої палати сейму. Виконавча влада належала королю та очолюваній ним спеціальній урядовій раді — Сторожа Права (Straż Praw), до складу якої мали входити: глава польського (римо-католицького) духовництва — примас Польщі; п'ять міністрів — поліції, друку (видавничої справи), війни (оборони), державного скарбу (фінансів) та закордонних справ; двох секретарів (один — для ведення загальної канцелярії Сторожі, другий — для керівництва діловодством у міжнародних відносинах Польщі). Судова влада належала судам різних інстанцій, існування яких передбачалося на рівні повітів, земель та воєводств. Суддів мали обирати відповідні сеймики — представницькі органи різних територій. При цьому зберігались раніше створені різні спеціальні суди (здворні, асесорські, реляційні тощо). Крім того, для розгляду справ про так звані злочини проти народу та держави парламент мав право створювати спеціальні суди³⁸.

Окремими положеннями «Урядового Закону» визначались питання правового положення короля, статусу членів його родини, питання регентства, навчання синів короля, які можуть у майбутньому посісти королівський трон і т. д. Польський трон оголошувався виборним, а королю Польщі заборонялось втручатись у компетенції парламенту.

37. Див.: Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej. (Konstytucja 3 maja / Opracował Jerzy Lojek. — Lublin: Wydawnictwo lubelskie, 1984. — S. 69–77).

38. Див.: Мироненко О. М. Конституція Польщі 1791. — В кн.: Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2001. — С. 298–299; Konstytucja 3 maja / Opracował Jerzy Lojek. — Lublin: Wydawnictwo lubelskie, 1984. — S. 58–66; Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku / Pod red. J. Wojca. — Wrocław, 1998. — S. 169–205, 233–253, 273–306.

Остання стаття Конституції Польщі 1791 року була присвячена статусу збройних сил держави. У цьому плані важливим було положення про те, що збройні сили Польського королівства можуть використовуватись виключно для боротьби із зовнішнім ворогом і підпорядковані лише виконавчій владі держави. Однак окремим положенням «Урядового Закону» дозволялося використовувати збройні сили держави також і для «охорони народної конституції». Іншими словами, при певній інтерпретації даного конституційного положення ставало можливим використання війська (збройних сил держави) для вирішення внутрішніх справ, наприклад повстань чи заколотів³⁹.

Польська Конституція 1791 року, як і перша Конституція Франції, діяла дуже короткий час. Вона припинила свою чинність разом із ліквідацією Польщі як держави в результаті її другого поділу в 1792 році.

39. Konstytucja 3 maja / Opracował Jerzy Lojek.— Lublin: Wydawnictwo lubelskie, 1984.— S. 67.

40. Дельб. Г. Прямі зміни / Під редакцією Ігоря Савчука.— Львів: Логос, 2000.— С. 102—103.

41. Дельб. Г. Прямі зміни / Під редакцією Ігоря Савчука.— Львів: Логос, 2000.— С. 102—103.

42. Дельб. Г. Прямі зміни / Під редакцією Ігоря Савчука.— Львів: Логос, 2000.— С. 102—103.

43. Дельб. Г. Прямі зміни / Під редакцією Ігоря Савчука.— Львів: Логос, 2000.— С. 102—103.

44. Дельб. Г. Прямі зміни / Під редакцією Ігоря Савчука.— Львів: Логос, 2000.— С. 102—103.

45. Дельб. Г. Прямі зміни / Під редакцією Ігоря Савчука.— Львів: Логос, 2000.— С. 102—103.

46. Дельб. Г. Прямі зміни / Під редакцією Ігоря Савчука.— Львів: Логос, 2000.— С. 102—103.

ОГЛЯД ОСНОВНИХ ТЕОРІЙ КОНСТИТУЦІЇ

Ще в античні часи окремі особи робили спроби викласти своє розуміння поняття «конституції» як нормативного акта, а отже, певним чином, і дати її визначення (згадаймо хоча б «Інституції» Гая). Однак ні тоді, ні пізніше (в Середні віки), через реальний стан речей тодішнього державно-організованого суспільства, місця і ролі в державі, в її нормативно-правовій системі «конституцій» як певного виду документів (там, де вони, звичайно, були), — наявність чи відсутність дефініції «конституції» як такої особливого значення не мали ні для держави, ні для тодішньої правової науки. Ситуація якісно змінилася із настанням нових часів, коли на зміну феодальному ладу приходив новий — буржуазний. Конституція стає не тільки закономірною політико-правовою реальністю нового часу, а й певним символом боротьби за новий суспільний лад, нові, справедливі за своєю сутністю, відносини між членами суспільства, стає символом суспільного поступу та реальних змін на шляху до демократії. З того часу і до сьогодні поняття (дефініція) «конституції», розуміння її сутності, змісту, призначення в державі й суспільстві і т. д. не залишається поза увагою як політичних процесів, так і наукової правничої думки. Об'єктивно, інтерес до явища конституції (поняття, сутність, зміст) підсилюється в часи прийняття нових конституцій, відміни попередніх, внесення до них змін і т. д.

Одним із перших на офіційному рівні (на рівні політичного документа) стало тлумачення конституції, подане творцями французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Останні в п. 16 вищезгаданої Декларації зазначили, що тільки те суспільство має конституцію, в якому гарантовано права людини і проведено розподіл влади. У даному випадку, очевидно, йшлося про конституцію в широкому її розумінні як політико-правового явища. Сучасник тих подій, вищезгаданий Томас Пейн, у 1790 році в своїй праці «Права людини» про Конституцію писав так:

«Конституція та уряди (влада — П. С.), які постають на її основі, мають служити не на благо тим, хто є в уряді, а на благо народу... Конституція є власністю народу, а не тих, хто здійснює правління»⁴⁰. На рівні висловлювань окремих громадсько-політичних діячів, вчених-правознавців поняття (дефініція) конституції (і у власному, вужчому розумінні — як документа чи групи документів, і в ширшому — як реально створеної на певних засадах політико-правової системи), її сутності, змісту і т. д. були, звичайно, і до появи Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Юридична наука (спочатку наука державного права, потім — конституційного права), через всю складність політико-правової природи самої конституції, не виробила, та й не могла в принципі виробити єдиного уніфікованого розуміння конституції держави, її дефініції, оскільки думка вчених-правознавців про конституцію змінювалася разом із життям суспільства.

У науковій юридичній та політологічній літературі (як раніше, так і сьогодні) існують різні підходи щодо визначення самого поняття (дефініції) конституції та її основних теорій. Як правило, у підручниках з конституційного права, монографічних роботах, наукових статтях згадується теорія конституції суспільного договору та марксистсько-ленінська теорія конституції, рідше — теологічна, природничо-правова (природничо-звичаєва)⁴¹. У цьому аспекті якісно відрізняється пропозиція розглядати дане питання (питання теорій конституції, генези її дефініцій) як комплексне — крізь призму розвитку трьох наукових правничих шкіл: юридичної, соціологічної та політологічної⁴². Такий підхід є зрозумілим, логічним і достатньо обґрунтованим. Однак він «добрий» тільки для ХХ ст., оскільки саме у той час ці правничі наукові школи сформувалися остаточно, зміцніли і фактично зайняли провідне становище у правознавстві взагалі. Водночас при такому підході поза межами ХХ ст. залишається більше старих років існування конституцій як таких, а отже, і поглядів учених на них, наукових дефініцій, офіційних доктрин і т. д. Тому, коротко підсумовуючи вищевикладене, видається за необхідне при розгляді питання основних теорій конституції хоча б «телеграфно» акцентувати увагу на наступних теоріях конституції: «теорії конституції як суспільного договору», «теологічній теорії конституції», «природничо-правовій теорії конституції» тощо, а також — на комплексних (узагальнених) уявленнях про «теорії конституції представників юридичної школи права», «теорії конституції представників соціологічної школи права», «теорії конституції представників політологічної школи права».

Історично першою, за часом появи, є «теорія конституції як суспільного договору». Вона загалом виступає похідною від загальної теорії «суспільного

40. Пейн Т. Права людини / Пер. з англ. Ігор Савчак. — Львів: Літопис, 2000. — С. 182–183.

41. Див. наприклад: Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України: Курс лекцій для студентів юридичних вузів і факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — С. 194–199; Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. — Москва: Юристъ, 1996. — С. 49–52; Тодыка Ю. М., Супрунук Е. В. Конституция Украины — основа стабильности конституционного строя и реформирования общества. — Симферополь: Таврия, 1997. — С. 22–26; Тодыка Ю. М. Конституция Украины: проблемы теории и практики. — Харьков: Факт, 2000. — С. 12–13.

42. Див.: Кампо В. М., Гринчак В. А., Заєць І. Я. Конституції країн парламентської демократії. — К.: НМК ВО, 1992. — С. 4.

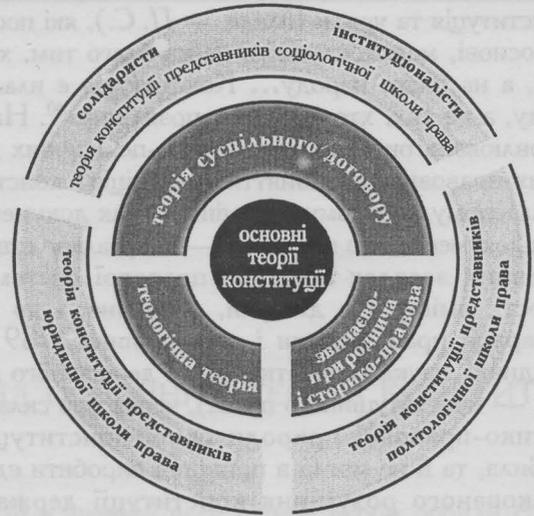

Схема 1.2. Основні теорії конституції.

договору», за якою, як відомо, публічна влада ґрунтується на вільній згоді всіх між собою, при цьому — саме згода членів суспільства виступає основою законності та легітимності влади, а в кінцевому результаті — суспільна згода стає загальним благом (Руссо). Ідеологами теорії «суспільного договору» були такі знані мислителі минулого, як Гроцій, Гоббс, Локк, Монтеск'є і, особливо, Руссо з його роботою «Про суспільну угоду» (1762 р.). З появою конституції як такої досить поширеним і популярним у різні часи, навіть сьогодні, є трактування конституції як своєрідного загальносуспільного договору (угоди) — договору всіх членів суспільства (громадян) між собою. Предметом такої угоди є згода всіх членів суспільства щодо переліку та змісту прав, свобод та обов'язків громадян, порядку організації та форм діяльності органів державної влади і т. д. Формою укладення такого договору, на думку його ідеологів, мала б стати персональна участь усіх членів суспільства у прийнятті (затвердженні) такої конституції. Тут варто згадати й нереалізований на практиці проєкт «Народної Угоди» Олівера Кромвелля (Cromwell, 1599–1658), який, як передбачалось, мав підписувати увесь народ, і відомі висловлювання Жан-Жака Руссо про те, що для встановлення конституції необхідна згода всіх громадян, що вони повинні її підписати, а противники конституції (ті, хто її не підписує) повинні вважатися іноземцями серед громадян.

Значно рідше, в порівнянні з попередньою, зустрічається «*теологічна теорія конституції*». Зміст її полягає в тому, що людина, суспільство, держава, право і все інше, — є творінням Божим. Бог, як творець, для людини, для її загального блага і добра створив також і конституцію. Відповідно, в конституції

втілюються ідеї вищої справедливості, розуму⁴³. На думку проф. Тодьки Ю. М., подібний підхід у розумінні сутності конституції можна побачити в позиціях відомих мислителів не тільки кінця середньовіччя, а й недалекого минулого, зокрема в Гегеля⁴⁴. Цікавим прикладом розуміння конституції, як втілення з Божої ласки загального добра і справедливості, до певної міри є випадок, який стався на Сенатській площі в Петербурзі 14 грудня 1825 року (повстання декабристів). За переказами очевидців, солдати на площі в той день (напевно, за вимогою офіцерів-декабристів) скандували «Костянтина і Конституцію». На запитання перехожого, чого вони вимагають, один із солдатів відповів: «Хочемо на царя Костянтина» (на той час помер імператор Олександр I, і, за задумом декабристів, при вступі на російський трон Костянтина Павловича Романова — другого сина імператора Павла I — перетворення Росії в конституційну монархію могло бути більш ніж реальним). Щодо другої частини вимоги — про «Конституцію», — солдат без будь-яких сумнівів відповів, що «Конституція» — це дружина царя Костянтина. Тому вони теж за неї. В уяві невідомого солдата (швидше за все вчорашнього кріпака) — тільки добрий цар з Божої ласки може змінити в Росії життя на краще. А якщо пани-офіцери говорять про Костянтина як про доброго, справедливого царя і ще про щось добре, — щось, що є бажаним для Росії і асоціюється також із справедливістю і називається «конституцією», — то це йде мова про добру царицю — дружину і вірну соратницю царя.

«Звичаєво-правове» тлумачення сутності конституції виходить з того, що в ній втілюється багатовіковий досвід народу, зокрема досвід щодо організації публічно-державних форм співжиття громадян, при цьому повинні широко враховуватися традиції народу, його ментальність і т. д. Відомий український правник та громадсько-політичний діяч Сергій Шелухін (1864—1938) з цього приводу писав, що конституцію «відірвати від вже пережитого народом шляху історії не можна», вона виходить «... з народного життя, психіки, історії, побуту, бажань, стремління і ідеалів народу», в іншому випадку конституція може стати «плагіатом, ... шаблоном ... державним дилетантським експериментом для насильства над життям, волею і бажанням народу»⁴⁵. Саме тому, на думку окремих учених, прихильники «звичаєво-природничої» теорії конституції виступають за те, щоб остання була виключно Основним Законом держави, законом, який уособлює в собі первинний акт суверенної влади і є основою для виникнення самої держави⁴⁶.

В основі «теорії конституції представників юридичної школи права» лежить уявлення про конституцію як вираження ідеї вищого і всемогутнього

Сергій Павлович Шелухін (07.10.1864, с. Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії — 1938, м. Прага) — український громадсько-політичний діяч, учений-правознавець, поет. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1888). Працював на різних судових посадах, а після революції — член Центральної Ради, Генеральний суддя УНР, міністр судових справ УНР (уряд В. Голубовича), Міністр юстиції УНР (Уряд В. Чехівського), професор Українського Вільного Університету в Празі (1921—1938). С. Шелухін — один із авторів меморандуму, відправленого Версальській мирній конференції на ім'я Президента США В. Вільсона, в якому обґрунтовувалось історичне право українського народу на створення незалежної держави на підставі історично-правових основ та факту зречення влади російським імператором Миколою II. Основні праці: «Варшавський договір між поляками і Петлюрою» (1926), «Історико-правні підстави української державности» (1929), «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» (1936).

43. Див.: Козлова Е. И., Кутафін О. Е. Названа праця. — С. 51.

44. Див.: Тодька Ю. М., Супрунук Е. В. Названа праця. — С. 23.

45. Шелухін С. В справі проектів про майбутній лад на Україні // Воля. — Відень. — 1921. — Т. 2, Ч. 11/12. — С. 405.

46. Див.: Тодька Ю. М., Супрунук Е. В. Названа праця. — С. 25.

закону, закону, який має силу верховенства над усіма нормативно-правовими актами в державі. У даному випадку існує схожість, явна наближеність до «теологічної теорії конституції» в частині розуміння «конституції як всемогутнього закону»; відмінність полягає у природі появи конституції: за теологічною теорією — конституцію створює Бог, за уявленнями представників юридичної школи — народ, представницькі органи, влада. 15 травня 1848 року (період революційних подій у Європі — «Весна народів») львівська газета «Зоря Галицька» надрукувала Відозву «Руської Народної Ради», в якій говорилось про появу першої австрійської конституції, і серед іншого — популярно роз'яснювалась суть останньої: «Браття, відомо Вам, що Найясніший Цісар Австрійський і король наш надали ласкаво всім народам своєї держави і нам, Русинам землі Галицької, патентом з дня 25 березня 1848 року Конституцію, то значить: таку фундаментальну уставу, котра цілому народови нашому через вибраних і завіренне маючих мужів уділ в праводавстві своїм дозволяє, і тим способом свободи і добрий бит нам забезпечує (виділення моє — П. С.). Межи тими свободами надали нам те особливе право, що можемо збиратися на наради над спільним добром нашим, розпізнавати потреби народа і краю нашого і про них Найяснішому Панови перекладати (переказувати — П. С.)⁴⁷.

47. Цит. за: *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. Перша часть. — Львів, 1926. — С. 21.

48. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 303; *Боржо Ж.* Учреждение и пересмотр конституций в Америке и Европе. — 1905. — С. 3; *Еллинек Г.* Общее учение о государстве. — Санкт-Петербург, 1908. — С. 371.

49. *Уейд и Филлипс.* Конституционное право. — Москва: Изд-во иностр. лит, 1950.

50. *Базилевич С. Е.* Конституції буржуазних держав. Лекції з курсу державного права буржуазних країн для студентів юридичного факультету університету. — Львів, 1965. — С. 4.

51. Див.: *Дюи Л.* Конституционное право. Общая теория государства. — Москва, 1908. — С. 75–77.

52. Див. детальніше: *Кампо В. М., Гринчак В. А., Заець І. Я.* Конституції країн парламентської демократії. — К.: НМК ВО, 1992. — С. 6–8.

53. *Ориу М.* Основы публичного права. — Москва, 1929. — С. 538.

Як відомо, юридична школа права (інша назва — класична) в основному сформувалася в другій половині XIX — на початку XX ст. Біля її витоків стоять відомі вчені-правознавці: Г. Єллінек, П. Лабанд (Німеччина), А. Есмен, В. Орландо (Франція), А. Дайсі (Англія), М. Коркунов, В. Гессен (Росія). Ця школа мала своїх яскравих прихильників протягом усього XX ст. Погляди її представників суттєво вплинули на формування державного (пізніше — конституційного) права європейських країн, на розвиток окремих його інститутів. На початку XX ст. представники юридичної школи права (М. Коркунов, Ж. Боржо, Г. Єллінек) говорили про конституцію як про вищий, Основний Закон (закони) держави, «який визначає основні засади (мовою оригіналу «начала» — П. С.) державного устрою і видається особливим ускладненим порядком», відповідно до такого закону «організовується управління державою і регулюються відносини індивідів чи юридичних осіб в цілому», нормами цього закону є не тільки визначені вищі органи держави, а й «порядок їх утворення, їх взаємовідносини і компетенція, а також принципове становище індивіда щодо державної влади»⁴⁸. У середині XX ст. англійські конституціоналісти Уейд і Філіпс конституцію тлумачать як «документ, який має особливе правове значення, і який

визначає основи організації органів держави, їхні функції, визначає принципи діяльності цих органів»⁴⁹, а трохи пізніше (очевидно, через обставини політичного, а не наукового характеру), в середині 1960-х, С. Базилевич зазначає, що «Конституція, як основний закон держави, є сукупністю норм з вищою юридичною силою, які закріплюють основи суспільного і державного ладу, систему, принципи організації і діяльності державних органів, основи правового положення громадянина в державі»⁵⁰. І сьогодні, даючи визначення конституції, чимало вчених стоять (тією чи іншою мірою) на позиції юридичної школи права.

Представники *соціологічної школи права* (даний напрямок правової науки виникає на початку ХХ ст. як критика поглядів представників юридичної школи права) вбачали в конституції держави, насамперед, втілення ідеї соціальної солідарності. Один із засновників даного напрямку в юридичній науці, французький правознавець Леон Дюгі (Duguit, 1859–1928), чітко вказав, що саме конституція має бути втіленням ідеї соціальної солідарності, а та своєю чергою виступає «... універсальним законом розвитку суспільства»; він вважав: будь-який закон юридичний, що знаходиться в очевидній і абсолютній опозиції до елементів соціальної справедливості, ніби не існує; водночас, держава зв'язана конституцією тією мірою, якою остання відповідає соціальній справедливості⁵¹.

У рамках соціологічної школи права в першій чверті ХХ ст., крім напрямку конституціоналістів-солідаристів, набув певного розвитку і популярності в наукових колах інший напрямок — інституціоналізм, одним із теоретиків якого був М. Оріу. Інституціоналісти бачили в державі, її органах, партіях, організаціях «інституцію» (установу, заклад), призначенням якої є розв'язання політичних, соціальних, економічних проблем суспільства, а в конституції держави — «формальний статут інституції»⁵², при цьому, на думку М. Оріу, саме цей статут держави (конституція) «має бути перепорою захопленням уряду шляхом всемогутньої сили встановлення права»⁵³.

Яскравим представником соціологічної школи права, зокрема інституціоналізму, був професор Львівського університету Станіслав Дністрянский. У своїй роботі «Теорія Конституції» (приблизно 1920 р.) він писав: «Хотячи зрозуміти, що належить до змісту Конституції, мусимо уявити собі, що держава є нічим іншим, як великою публічною корпорацією. Тому образно є найліпше представити собі, що конституція є у великому те, що статут якогось товариства в малому. Способи організації держави є дуже схожі на це, що бачимо в організації звичайних товариств. Члени засновують товариство. За їх загальною згодою

Леон Дюгі (Duguit) (04.02.1859, Лібурн, департамент Жиронда — 18.12.1928, м. Бордо) — відомий французький правознавець. Закінчив факультет права університету Бордо (1881), працював професором цього ж університету (1886–1928), читав курси конституційного та адміністративного права. На початках був прихильником органічної школи права. Згодом створив концепцію солідаризму, за якою сутність та зміст держави і права (а відповідно — їхні основні функції та цілі) ґрунтуються на принципі солідарності всіх членів суспільства. При цьому, класово боротьбу Дюгі називав «злісним винаходом» та «вигадкою марксизму». Серед головних ідей концепції Дюгі — тези про державно-правові засоби зміцнення соціальної солідарності через відмову від поняття суб'єктивного права, створення «корпоративної» держави і т. д. Основні праці: «Функції сучасної держави» (1894), «Трактат про конституційне право» (т. 1–5, 1911–25), «Перетворення державного права» (1913) та інші.

складаються статuti товариства ... точно укладають права і обов'язки членів у товаристві, ... оподатковують себе члени членськими вкладками на покриття спільних видатків. ... до організації (товариства — П. С.) належать загальні збори членів, як орган покликаний до постанов, що обов'язують усіх членів, а в другому разі старшина чи виділ товариства з президією на чолі, як орган, виконуючий постанови загальних зборів і ведучий керму адміністрації товариства. Все те бачимо в конституційній державі. Загал громадян бере участь в ухвалі конституції ... Конституція визначає основні людські та громадські права всіх громадян, та заводить законодавчу, виконуючу і судейську владу, чому відповідають у товаристві загальні збори, виділ (дирекція — П. С.) і мировий суд... Оподаткування громадян належить до основних прерогатив конституційних держав»⁵⁴.

Окремо слід зазначити, що до певної міри предтечею (переднем) розуміння конституції як ідеї соціальної солідарності (теорії конституції соціологічної школи права) можна розглядати згадану вище теорію конституції як суспільний договір, правда, з похибкою на пристосування до умов соціально-економічного та політичного розвитку суспільства в кінці ХІХ — першій половині ХХ ст.

«Політологічна школа права» і, відповідно, її теорія конституції належать до наймолодших за часом появи. В основу вчення про конституцію держави представниками цієї школи покладено тезу про те, що конституція, насамперед, є «документом політичного управління, певним набором правил політичної гри різних громадських сил та інститутів ... зводом правил політичних режимів, що сприяють, прокламують, гарантують і організують політичну свободу»⁵⁵. Відомий німецький конституціоналіст Теодор Маунц в 50-ті роки ХХ ст. про конституцію писав як про «сукупність правил про керівництво державою, про порядок формування і коло завдань вищих органів державної влади, про основні державні установи і про становище громадянина в державі»⁵⁶; подібні висловлювання про конституцію зустрічаємо у французького політолога і державознавця Ж. Бюрдо, який вважає, що конституція є «сукупністю правил, що належать до способу призначення, організації і функціонування політичних влад»⁵⁷, англійського політолога П. Бромхеда — «конституція — це звід правових норм і звичаїв, які визначають і регулюють політичні відносини»⁵⁸. «Будь-яке політичне суспільство, — говорить сучасний французький конституціоналіст Жан-Поль Жакке, — володіє сукупністю правил, писаних чи неписаних, які призначені для встановлення умов набуття і здійснення політичної влади. Такі правила складають конституцію»⁵⁹.

54. Дністрянський С. Теорія конституції. — В кн.: Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999. — С. 195–196.

55. Кампо В. М., Гринчак В. А., Заєць І. Я. Конституції країн парламентської демократії. — К.: НМК ВО, 1992. — С. 8–9.

56. Маунц Т. Государственное право Германии (ФРГ и ГДР). — Москва: Изд-во иностр. лит., 1959. — С. 89.

57. Цит. за: Сравнительное конституционное право. — Москва: Манускрипт, 1996. — С. 61.

58. Бромхед П. Эволюция британской конституции. — Москва: Юридическая литература, 1978. — С. 26.

59. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты. Учеб. пособие / Пер. с франц. — Москва: Юристъ, 2002. — С. 102.

На думку вищезгаданого А. Шайо, конституція є, насамперед, результатом (породженням) суспільного страху. Під час розробки і прийняття американської Конституції 1787 р. «батьків-засновників» серйозно турбував страх: з одного боку — можливості реставрації монархії, а з іншого — можливості розгулу народної демократії; творців німецького Основного Закону 1949 р. жахав фашизм і некерованість країною часів Веймарської республіки; генерал Шарль де Голль у 1958 р. намагався уникнути парламентського безсилля Четвертої республіки; після провалу комуністичних режимів, майже в усіх нових конституціях було внесено заборону щодо можливості захоплення влади виключно якою-небудь однією партією чи організацією і т. д.⁶⁰. «Конституції народжуються в страху перед колишнім деспотизмом, — зазначає А. Шайо, — але після цього живуть самостійним життям; конституційним стає не тільки те, що диктується відповідями на первинні страхи. Сьогодні французи вважають досконалою конституційну систему, в якій виконавча влада грає почесну роль, оскільки вони пам'ятають про безсилля парламентаризму, але не пам'ятають про зловживання влади виконавчої, через яку в 1789 р. намагалися підсилити владу законодавчу»⁶¹.

З певною мірою умовності, своєрідним різновидом одного із напрямків теорії конституції політологічної школи права, на наш погляд, можна назвати версію виникнення конституції як правового фіксатора зміни владних відносин при переході держави від тоталітаризму до демократичних форм правління (про що говорилось вище).

Окремо у блоці основних теорій конституції стоїть питання про «марксистсько-ленінську теорію конституції». Стисло («телеграфно»), її зміст полягає в тому, що «радянська конституція», за задумом її творців, виражала волю не всього суспільства, не всього народу, а тільки пануючого класу, тобто, іншими словами, «радянська конституція» є класовою за своєю суттю. В основі даної концепції лежить (вже згадувана раніше) теза про сутність конституції, висловлена В. І. Леніним: «суть конституції в тому, що основні закони держави взагалі, і закони, які стосуються виборчого права в представницькі установи, їх компетенції і т. д., виражають дійсне співвідношення сил у класовій боротьбі»⁶² (заради справедливості, слід зазначити, що вищезгадана теза В. І. Леніна є просто перефразованим положенням німецького соціаліста Ф. Лассаля). Тезу В. І. Леніна було «возведено» в ранг політичної догми, і, відповідно, в будь-якому радянському підручнику з державного права, монографічному дослідженні чи науковій статті, присвяченій проблемам конституції, давались

60. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. с венг.— Москва: Юристъ, 2001.— С. 11–13.

61. Там само.— С. 15.

62. Ленін В. Як соціалісти-революціонери підводять підсумки революції, і як революція підвела підсумки соціалістам-революціонерам // Повне зібрання творів.— Т. 17.— С. 325.

визначення на кшталт «основного закону держави або системи законів, які закріплюють відповідно до інтересів пануючого класу принципи суспільного ладу країни і її державного устрою, систему органів держави, основні засади їх організації і діяльності, систему основних прав і обов'язків громадян і її гарантії»⁶³.

У всіх «радянських конституціях» як основу було закладено тезу про їхню класову сутність. Виходячи з цього уявлення про конституцію, можна було «обґрунтувати» правомірність і насильства, і репресій, і масового знищення людей. Зрозуміло, що за такого стану речей, таких підходів до конституції («марксистсько-ленінська теорія конституції»), останні нічого спільного ні з конституцією зокрема, ні з конституціоналізмом взагалі, не мають. Одним із перших, хто на науковому рівні заперечив логічність тези можливості існування «радянської конституції», виходячи із її класової суті, був вищезгаданий С. Дністрянський. Проаналізувавши детально у своїй роботі «Теорія конституції» текст Конституції РРФСР 1918 року, вчений зробив висновок про те, що Радянська Росія не має конституції, а має «революційний маніфест в рамцях революційної організації Советської Республіки ... має тільки революційну советську програму»⁶⁴.

63. Лепешин О. И. Курс советского государственного права.— Т. 1.— Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1961.— С. 133—134.

64. Дністрянський С. Названа праця.— С. 193—195.

10 ЗАПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ДИСКУСІЙ

1. Чому «Афінську Політію» Арістотеля не можна назвати конституцією в сучасному розумінні цього терміна?

2. Яка відмінність у поглядах на сутність конституції між «конституціоналістами-солідаристами» та «конституціоналістами-інституціоналістами»? В чому полягає зміст теорії конституції представників соціологічної школи права?

3. Назвіть п'ять причин, за якими, на Вашу думку, не можна говорити про «радянські конституції» як про конституції взагалі (або навпаки, п'ять ознак, які однозначно підтверджують право на існування тези — «радянська конституція»).

4. Хто такі монархомахи і що Ви знаєте про походження терміну «Lex fundamentalis»?

5. Яку роль у процесі виникнення конституції відіграли середньовічні філософи — представники природничого права?

6. Чому «конституцію» називають твором (дітищем) європейських народів? Наскільки коректним, на Ваш погляд, є останнє твердження?

7. Чому перші конституції появляються саме в період середини XVII — кінця XVIII ст.? Чому не раніше?

8. Які з теоретичних положень Локка і Монтеск'є Ви б віднесли беззастережно до скарбниці світового конституціоналізму?

9. Ваша думка щодо обґрунтованості тези про походження (первинне призначення) конституції як «правового фіксатора зміни відносин владарювання в державі при переході від тоталітаризму до демократії».

10. Назвіть «українські страхи» (йдучи за логікою угорського професора Андраша Шайо), які призвели до появи Конституції України 1996 року.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аннерс Э. История европейского права / Пер. со швед., Ин-т Европы.— Москва: Наука, 1996.— С. 210–216.
2. Базилевич С. Е. Поняття та суть конституції.— В бр.: Степан Базилевич (1898–1987). Життя та науково-педагогічна діяльність. Спогади. Вибрані статті.— Львів, 1998.— С. 22–28.
3. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие / Пер. с франц.— Москва: Юристъ, 2002.— С. 11–28, 102–104.
4. Дністрянський С. Теорія конституції.— В кн.: Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст.— Львів, 1999.— С. 186–218.
5. Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII–XIX вв.). Сборник документов.— Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1957.— 587 с.
6. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Пер. з англ.— К.: Основи, 1997.— 838 с.
7. Стецюк П. Конституція — форма правового закріплення зміни владних відносин в державі (до постановки проблеми).— В зб.: Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали VII регіональної науково-практичної конференції. 13–14 лютого 2001 р., м. Львів.— Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001.— С. 81–85.
8. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права.— К.: Post-Royal, 2001.— 347 с.
9. Шаповал В. Британская конституция.— К., 1991.
10. Konstytucja 3 maja / Opracował Jerzy Lojek.— Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1984.— 84 s.
11. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. с венг.— Москва: Юристъ, 2001.— С. 8–20.

ЛЕКЦІЯ ДРУГА

**ЕВОЛЮЦІЯ ЗМІСТУ
КОНСТИТУЦІЙ.
КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ**

ЕВОЛЮЦІЯ ЗМІСТУ КОНСТИТУЦІЙ
(XVIII–XX ст.)

■

ПРАВОВІ ДОКТРИНИ
І КОНСТИТУЦІЯ ДЕРЖАВИ

■

КОНСТИТУЦІЯ І ДЕРЖАВА.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ДОКТРИНА
ДЕРЖАВИ

■

КОНСТИТУЦІЯ І КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

ЕВОЛЮЦІЯ ЗМІСТУ КОНСТИТУЦІЙ (XVIII–XX ст.)

У підручниках з конституційного права та в спеціальних монографічних дослідженнях неодноразово робилась і робиться спроба простежити особливості еволюції змісту конституцій. При цьому науковці, як правило, однозначні у розумінні того, що, починаючи з кінця XVIII століття — часу появи перших у сучасному розумінні конституцій, їхній зміст об'єктивно повинен зазнавати певних змін, а сутність, призначення самої конституції не змінюється. Конституція була і залишається Основним Законом держави з вищою юридичною силою, який закріпив на правовому рівні перехід до нового суспільного укладу — до держави вільних громадян та заклав основи її подальшого розвитку. Відповідно, у безперервному розвитку перебуває і сам Основний Закон. Іншими словами, сьогодні видається такою, що не викликає сумніву, теза про те, що зміст Конституції об'єктивно перебуває в певному русі, в певному пошуку своєрідного наповнення конкретної форми. Форма, каркас, основа і сутність Конституції є сталою, а саме наповнення цієї форми, змісту конституції постійно еволюціонує разом із розвитком держави та суспільства.

У спеціальній літературі подаються різні підходи вчених-конституціоналістів щодо періодизації еволюції змісту конституцій. Відмінності полягають як у підходах щодо виділення кількості окремих (самостійних) періодів у розвитку змісту конституцій, так і в питаннях визначення часових рамок цих періодів. Самих періодів, які чітко виділяються в процесі розвитку змісту конституцій, як правило, налічують — від двох до чотирьох. Ці періоди (етапи) отримали назву так званих «хвиль конституцій» («конституції першої хвилі», «конституції другої хвилі» і т. д.). Спільним майже для всіх підходів є виділення першого етапу еволюції конституцій («першої хвилі конституцій») — періоду від початків конституцій (середина XVII — кінець XVIII ст.) до закінчення Першої світової війни.

Згодом погляди вчених розходяться. Так, у монографічному дослідженні Інституту держави і права АН Російської Федерації «Порівняльне конституційне право» виділено чотири етапи «світового конституційного процесу, зумовленого еволюцією суспільства і держави в новий і новітній час...», а саме: перший період — «становлення і утвердження буржуазного суспільства в передових країнах Європи і Америки» (кінець XVIII ст. — кінець Першої світової війни), другий період — «охоплює відрізок часу, коли єдиний до того світовий процес став розділеним у результаті створення в Росії соціалістичної держави» (час між двома Світовими війнами), третій період — «характеризується масштабністю конституційного процесу, ... який вперше став дійсно світовим, поширившись практично на всі країни...» (закінчення Другої світової війни — до кінця 1980-х рр.), четвертий період — «почався на межі 1980–90-х рр. із падінням тоталітарних і авторитарних режимів у більшості соціалістичних країн, та країн, що розвиваються...»¹.

Значна частина авторів при визначенні самостійних етапів у розвитку змісту конституцій дотримується триступеневої системи, при цьому не виділяючи в окрему (якісно відмінну) групу «радянські конституції» і «конституції соціалістичних країн». Логічним і аргументованим, на наш погляд, є підхід, за яким в історії світового конституціоналізму виокремлено три основні періоди еволюції змісту конституцій (у широкому розумінні — змісту конституційно-правових доктрин взагалі): перший період — кінець XVIII — початок XX ст.; другий період — 1918–1939 рр.; третій період — від 1945 року (за висловлюванням В. М. Шаповала, періоди — «старих», «нових» і «новітніх» конституцій²). В основі кожного з цих періодів лежать певні умови, обставини, закономірності розвитку держави, її нормативно-правової системи, процеси демократизації суспільства тощо. Для кожного із цих трьох періодів (відповідно — трьох груп конституцій) характерними є свої особливості у змісті та структурі текстів основних законів, сутності їхніх положень, методиці викладення і т. д.

Першим етапом у розвитку конституцій, і відповідно першим періодом в еволюції їх змісту, є період від часу виникнення перших конституцій — до закінчення Першої світової війни (1918 р.). Це вищезгадані конституції Англії кінця XVII ст., США 1787 р., Франції 1791 р., Польщі 1791 р., а також перші конституції Австралії, Австрії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Венесуели, Греції, Голландії, Данії, Ірану, Канади, Китаю, Люксембургу, Ліберії, Мексики, Нідерландів, Норвегії, Італії, Іспанії, Португалії, Румунії, Уругваю, Швейцарії, Швеції, Японії тощо. Деякі

1. Див.: Сравнительное конституционное право. — Москва: Манускрипт, 1996. — С. 67–81.

2. Див.: Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. — К.: АртЕк, 1997. — С. 29–35.

**“старі” конституції
(XVIII ст.–1918 р.)
перша хвиля конституцій**

- Конституція США 1787 р.
- Конституція Франції 1791 р.
- Конституція Норвегії 1814 р.
- Конституція Венесуели 1811 р.
- Конституція Ліберії 1847 р.
- інші конституції

- **закріплення (фіксація) на правовому рівні зміни владних відносин** (утвердження республіки, конституційної монархії)
- **громадянські і політичні права та свободи**
- **народний суверенітет**
- **розподіл влади**
- **парламентаризм**

**“нові” конституції
(1918–1939 рр.)
друга хвиля конституцій**

- Конституція України (УНР) 1918р.
- Веймарська Конституція 1919 р.
- Конституція Мексики 1917 р.
- Конституція Австрії 1920 р.
- Конституція Ірландії 1937 р.
- інші конституції

- **розширення меж конституційного регулювання** (економіка, соціальна сфера)
- **соціально-економічні права та свободи**
- **конституційний статус політичних інститутів** (партії, профспілки)
- **правовий статус національних меншин**
- **нові конституційно-правові інститути** (Конституційний Суд)

**“новітні” конституції
(після 1945 р.)
третя хвиля конституцій**

- Конституція ФРН 1949 р.
- Конституція Японії 1947 р.
- Конституція Франції 1958 р.
- Конституція Іспанії 1978 р.
- Конституція Чехії 1992 р.
- Конституція України 1996 р.
- інші конституції

- **роль держави в економіці**
- **соціальні орієнтири держави**
- **права і свободи “третього покоління”**
- **зовнішньоекономічна діяльність держави**
- **демократизація виборчої системи**
- **розширення понятійного апарату конституцій**

Схема 2.1. Еволюція змісту конституцій («три хвилі» конституцій).

конституції «першої хвилі» (правда, із відповідними змінами і доповненнями) є чинними і сьогодні. Серед них: Конституція США (1787 р.), Норвегії (1814 р.), Нідерландів (1815 р.), Бельгії (1831 р.), Австралії (1900 р.).

На конституції країн того часу великий вплив мали перші конституції Англії, США, Франції. Так, для європейських держав використовувався конституційний досвід Франції, для латиноамериканських країн своєрідним «взірцем» була Конституція США (перша на континенті — Конституція Венесуели 1811 р.), для домініонів Великої Британії — відповідно досвід парламентської монархії останньої (Конституції — Канади 1867 р., Австралії 1900 р., Південно-Африканського Союзу 1909 р.). Практика державного будівництва того часу знає приклади і майже повного копіювання текстів чинних конституцій. Так, Конституцію Ліберії 1847 року було скопійовано з чинної конституції США. Більшість конституцій європейських країн XIX ст. мали октройований характер; їх приймали монархи під натиском революційних подій з метою забезпечення компромісу між суспільними верствами, які значно впливали на суспільне і державне життя, між дворянством і торговою та промисловою буржуазією. Значна частина перших конституцій діяла недовго.

Для конституцій «першої хвилі» характерним був факт фіксації (закріплення) на конституційному рівні встановлення демократичного державного режиму (республік, конституційних монархій, компромісу між різними соціальними верствами тощо), закріплення основних прав та свобод особи і громадянина (насамперед, групи особистих і політичних прав та свобод), закладення основ державного ладу конституційної держави з наявністю в ньому інститутів парламентаризму, виборного глави держави, місцевого самоврядування, Основного Закону.

Друга хвиля конституцій («нові конституції») — це конституції, прийняті у міжвоєнний період (між Першою і Другою світовими війнами — 1918–1939 рр.). На початок цього періоду припадає значна активізація процесу розроблення і прийняття нових конституцій. Останнє пояснюється фактами як зникнення з політичної карти світу двох імперій — Російської та Австро-Угорської, так і демократизацією політичних режимів в інших регіонах світу. Зокрема, на політичній карті Європи після Першої світової війни на місці старих імперій (Російської та Австро-Угорської) знаходимо групу нових країн, які приймають свої конституції, — Україна (УНР) (1918 р.), Фінляндія (1919 р.), Австрія (1920 р.), Естонія (1920 р.), Угорщина (1920 р.), Чехословаччина (1920 р.),

Польща (1921 р.), Югославія (1921 р.), Литва (1922 р.), Латвія (1922 р.). Крім того, в цей період приймають конституції — Мексики (1917 р.), Веймарську Конституцію (Німеччини) (1919 р.), Ісландії (1920 р.), Єгипту (1923 р.), Румунії (1923 р.), Греції (1927 р.), Албанії (1928 р.), Іспанії (1931 р.), Бразилії (1937 р.), Ірландії (1937 р.) та ін. Небагато з цих конституцій залишилися чинними, а саме — Мексики (1917 р.), Фінляндії (1919 р.), Австрії (1920 р.), Латвії (1922 р.), Ірландії (1937 р.).

Конституції «другої хвилі» загалом мали низку характерних особливостей. Мова йде про включення до предмета конституційного регулювання нового комплексу суспільних відносин (насамперед економічних і соціальних); своєрідним розширенням конституційно визначених меж впливу (втручання) держави в життя суспільства та індивіда; надання конституційного статусу новим політичним інститутам (насамперед політичним партіям і профспілкам); поява нової категорії прав і свобод людини (*групи соціально-економічних прав і свобод*); перші спроби конституційного визначення принципів зовнішньої політики держави³. Ці тенденції особливо чітко проявлялися на початках періоду «нових конституцій». Своєрідним «взірцем» тодішніх конституцій, з огляду на наведені конституційні новели, стали Конституція України (УНР) (1918 р.), Конституція Німеччини (Веймарська) (1919 р.), Конституція Австрії (1920 р.), Конституція Чехословаччини (1920 р.). Так, Конституція України містила положення про статус національних меншин, Конституція Веймарської Республіки серед інших мала розділи про «суспільне життя», «господарське життя», «релігію і релігійні громади», «освіту і школи»; Конституція Чехословацької Республіки — про «шлюб і сім'ю», «свободу навчання і свободу совісті», «захист національних, релігійних і расових меншин», «права мови»; Конституцією Австрії було запроваджено Конституційний трибунал (Конституційний Суд) як орган конституційного контролю, а в Конституції Чехословаччини вперше було визнано роль політичних партій у формуванні й діяльності державних органів⁴.

Водночас, у другій половині даного періоду розвитку конституцій, в ряді європейських країн все чіткіше стали виявлятися тенденції до посилення виконавчої влади за рахунок владних повноважень парламенту; заговорили про кризу парламентаризму в цих державах. Ситуація значно погіршилась на початку та в середині 1930-х років. На той час, через встановлення реакційних політичних режимів, фактично, від засад конституціоналізму відійшли: Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія, Японія, а в другій половині 1930-х років — Польща та Угорщина.

3. Див.: Сравнительное конституционное право. — С. 69.

4. Див.: Конституции буржуазных стран. — Т. I. — Москва, 1935. — С. 65–78; Конституции буржуазных стран. — Т. II. Средние и малые Европейские страны. — Москва; Ленинград: Гос. социально-экономическое изд-во, 1936. — С. 11–39; Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. — Москва: ИНФА, 1997. — С. 79–87.

Після закінчення Другої світової війни настав третій етап розвитку конституцій (третій період еволюції їх змісту) — так званий «період новітніх конституцій», який триває до сьогодні. Загалом, за підрахунками окремих учених, більше 130 країн світу у той час прийняли вперше або «оновили» свої конституції: після Другої світової війни були прийняті нові конституції у Франції (1946 р., а згодом — Конституція 1958 р.), Італії (1947 р.) Японії (1947 р.), Німеччині (1949 р.), Греції (1952 р., згодом — Конституції 1967 р. та 1975 р.), Данії (1953 р.), Португалії (1976 р.), Іспанії (1978 р.), Туреччині (1982 р.) та в інших державах. У 1950–60-ті роки приймає конституції велика група країн Азії, Африки та Океанії. Після зникнення соціалістичного табору в Європі та розпаду СРСР появились нові конституції — Хорватії (1990 р.), Болгарії (1991 р.), Македонії (1991 р.), Румунії (1991 р.), Словенії (1991 р.), Словаччини (1991 р.), Естонії (1992 р.), Литви (1992 р.), Узбекистану (1992 р.), Чехії (1992 р.), Югославії (1992 р.), Киргизстану (1993 р.), Росії (1993 р.), Білорусії (1994 р.), Азербайджану (1995 р.), Вірменії (1995 р.), Грузії (1995 р.), України (1996 р.), Польщі (1997 р.).

Для «новітніх конституцій» (конституцій третьої хвилі), як правило, характерними є такі особливості: відображено більшу роль держави у сфері економіки; значно ширше, ніж у попередньому періоді, фіксується соціальна сутність сучасної конституційної держави (призначення держави в соціальній сфері, соціальні орієнтири держави, державна соціальна політика і т. д.); подальший розвиток інституту конституційних прав та свобод людини, зокрема поява групи так званих прав та свобод «третього покоління» (колективних прав та свобод — права на мир, на гідне людини проживання, безпечне довкілля, на користування світовою культурною спадщиною і т. д.); наявність положень про зовнішньополітичну діяльність держави (принципи миролюбної політики, співвідношення національного і міжнародного права, процеси інтеграції — для членів Європейського Союзу); подальша демократизація виборчої системи; зміна понятійного апарату конституцій, поява нових термінів і т. д.⁶

5. Див.: Сравнительное конституционное право. — С. 71.

6. Див.: Шаповал В. М. Названа праця. — Там само; Конституції государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. — Москва, 1997; Конституції нових держав Європи та Азії / Упорядн. С. Головатий. — К.: Українська Правнича Фундація. Видавництво «Право», 1996.

ПРАВОВІ ДОКТРИНИ І КОНСТИТУЦІЯ ДЕРЖАВИ

В основу перших конституцій їхні творці поклали ряд ідей, положень, учень, теорій політичного характеру, які напрацювали мислителі попередніх часів (теорія народного суверенітету, розподілу влади, ідея прав та свобод людини і т. д.). Ці вчення, ідеї, теорії на довгі роки стали певними визначальними векторами розвитку держави і суспільства на шляху до демократії. Разом із розвитком держави в умовах конституційно-правового режиму, розвитком самої конституції, утвердженням конституціоналізму як системного політико-правового явища вищезгадані ідеї, положення, теорії еволюціонували і на XX століття, склалися як фундаментальні правові доктрини (від *lat. doctrina* — вчення). Сьогодні конституційний розвиток держави взагалі немислимий без таких фундаментальних правових учень (доктрин): «права та свободи людини», «правова держава», «верховенство права», «розподіл влади», «парламентаризм», «місцеве самоврядування». Вони складають своєрідну теоретичну серцевину останнього. Конституційно-правова система будь-якої сучасної демократичної держави не може існувати без інститутів: парламенту, омбудсмена, органів місцевого самоврядування, конституційного суду, судів загальної юрисдикції, виборів, референдумів і т. д.

В Україну, як і в інші постсоціалістичні держави, які виникли чи відновили свою державність на межі 1980–90-х років після зникнення з політичної карти світу СРСР та соцтабору, дані категорії ввійшли в повноцінний науковий обіг та практику державного будівництва як нові (раніше невідомі) або такі, що перебували в довготривалому незаслуженому забутті з політичних чи ідеологічних міркувань. Однак без цих правових доктрин, без їхньої реалізації в практиці державного будівництва, поступ вищезгаданих нових держав до демократії та побудови громадянського суспільства — неможливий. Коротко розглянемо окремі із них, без яких втрачає зміст існування самої конституції як такої.

Права та свободи людини і громадянина.

Права та свободи людини і громадянина є одним із найважливіших конституційно-правових інститутів та одним із центральних елементів сучасного конституціоналізму. В другій половині ХХ ст. права та свободи людини і громадянина виступили на перший план як у сфері внутрішньодержавного, так і міжнародного права; вони належать до одного із найбільших досягнень правового розвитку людства взагалі та обов'язкових атрибутів демократичної, правової держави зокрема. Основним призначенням даного інституту є забезпечення гідного і безпечного життя людини, створення можливостей для її самореалізації в різних сферах суспільного життя. Реальний стан щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина в державі є добрим показником відповідності політичної і правової системи міжнародно-правовим стандартам.

Як конституційно-правовий інститут та невід'ємна складова сучасного конституціоналізму, права та свободи людини і громадянина від початків конституції (в даному випадку — від французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.) пройшли декілька етапів свого розвитку: спочатку чітко проявилась і закріпилась на конституційному рівні група громадянських та політичних прав, згодом — економічні та соціальні права та свободи, а із середини ХХ ст. — так звана «нова хвиля» прав та свобод — «права третього покоління» (право на мир, на безпечне навколишнє середовище, на достовірну і своєчасну інформацію і т. д.). Одночасно, в другій половині ХХ ст. триває процес суттєвого розширення і змістовного поглиблення як громадянських, так і соціально-економічних прав та свобод; у цей же період провідної ролі у розвитку прав та свобод людини і громадянина набуває міжнародне право. Появляються Загальна декларація прав людини 1948 року, Пакт про економічні, соціальні і культурні права та Пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Заключний Акт Гельсінської наради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 року та ряд інших міжнародно-правових документів. Всі вони разом, а також документи, прийняті для практичної реалізації положень вищеперерахованих актів, створили певний «міжнародний стандарт каталогу прав людини і громадянина та гарантії забезпечення цих прав».

В основі сучасної доктрини прав та свобод людини і громадянина лежить ряд фундаментальних положень та принципів: усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; вони є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

Михайло Петрович Драгоманов (18.09.1841, м. Гадач, тепер Полтавської обл. — 20.06.1895, м. Софія) — український публіцист, історик, літературознавець, громадсько-політичний діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1863). Працював приват-доцентом Київського університету. Активний учасник київської «Громади». З 1875 р. вимушено на еміграції: жив у Австрії, Швейцарії, Болгарії; видавав збірник «Громада» (1878–1882, п'ять випусків), разом з С. А. Подолінським і М. І. Павликом заснував журнал «Громада» (1881; вийшло два номери); працював професором новоствореного Софійського університету. Опублікував численні праці з історії, української етнографії, фольклористики, низку брошур політичного змісту щодо подій російсько-турецької війни та можливими шляхами реорганізації Російської імперії. Серед останніх — конституційний проект «Вольный Союз — Вільна Спілка» (1884, Женева).

7. Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). — Львів: Світ, 1998.

8. Струве П. Памяти Михаила Петровича Драгоманова // Освобождение. — 1905. — № 72. — С. 362.

9. Див.: Драгоманов М. «Вільна спілка» — «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми. — В зб.: Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Г. Андрусяка. — Львів: Світ, 1996. — С. 9–10.

права і свободи людини і громадянина є невідчужуваними та непорушними; кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, не порушуючи при цьому прав і свобод інших людей. Людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, проголошується найвищою соціальною цінністю держави, при цьому права і свободи людини, їх гарантії мали б визначати зміст і спрямованість діяльності самої держави.

В українській політико-правовій думці значний внесок у теорію прав людини свого часу зробив визначний вчений і мислитель Михайло Драгоманов (1841–1895)⁷. Це про нього Петро Струве в 1905 році писав, що саме він, М. Драгоманов, був першим серед вітчизняних (в оригінальному тексті — «русских») публіцистів, який «відкрив вітчизняному громадянству сутність європейського конституціоналізму, особливо щодо прав особи»⁸. Своєрідним вінцем праці М. Драгоманова над проблемою «прав людини» без перебільшення можна вважати його конституційний проект «Вольный союз — Вільна спілка. Проект основи Устава українського общества», який побачив світ у 1884 році в Женеві (Швейцарія). До прав «людини і громадянина» автор конституційного проекту зараховує недоторканність «тіла для ганьблячих покарань» і смертної кари, недоторканність особи, недоторканність житла, таємницю листування і телеграфних повідомлень, свободу вибору місця проживання та роду занять, свободу зборів, право на об'єднання громадян, право на носіння зброї, право на опір незаконним діям чиновників, рівність усіх перед законом (в тому числі в обов'язках), недоторканність національної мови у приватному та суспільному житті тощо. При цьому М. Драгоманов вважав, що права людини не можуть бути скасовані чи обмежені жодною постановою чи законом, окрім випадків обмежень, «... які можуть бути встановлені в законодавчому порядку на час зовнішньої війни. Але, навіть і в цьому випадку, особи, які не належать до армії і флоту, не можуть бути засуджені військовим судом»⁹.

Правова держава. Із найбільш загальних підходів, у конституційному праві правовою державою прийнято називати демократичну державу, організація і діяльність якої, всіх її органів, посадових осіб, ґрунтується на праві і пов'язана з ним. Учення про правову державу тою чи іншою мірою відоме з античних часів. Ще Платон і Арістотель у своїх працях розмірковували про потребу створення «справедливої держави». Однак сама ідея правової держави в її сьогоденньому розумінні сформувалась (викристалізувалась) значно пізніше — на межі пізнього середньовіччя і епохи Великої французької революції. Погляди Гуго Гроція, Шарля-Луї де Монтеск'є, Жан-Жака Руссо, Джона Локка

заклали основу сучасної теорії правової держави. Згодом окремі положення цих учень були закріплені в актах Французької революції та Конституції США 1787 року. На межі XIX—XX ст. над проблемою «правової держави» активно працювали й теоретики права в Україні: Богдан Кістяківський (1868—1920), Федір Тарановський (1874—1936), Станіслав Дністрянський (1870—1935), Микола Палієнко (1869—1937). Зокрема Б. О. Кістяківський у 1906 році у своїй роботі «Держава правова і соціалістична» аргументовано доводив, що саме правова держава є найвищою формою держави і, що саме вона є «школою та лабораторією», в якій виробляються засади майбутнього суспільного ладу¹⁰.

Положення про правову державу закріплено на рівні конституційного принципу вже у першій чверті XX ст. (друга хвиля конституцій — група так званих «нових конституцій»). Особливої ваги конституційні положення про правову державу набувають після Другої світової війни.

Правова держава — це держава, яка функціонує на засадах верховенства права і закону, в якій публічна (державна) влада побудована за принципом її поділу на окремі гілки з чітко продуманим механізмом «стримувань і противаг», держава, в якій реально забезпечуються права та свободи людини і громадянина та має місце висока правова культура населення. Правова держава визначається як публічно-правовий союз народу, заснований на праві як легітимованих суспільством нормах та політичній відповідальності держави перед народом за свою діяльність, державна влада в якому здійснюється за принципами дотримання прав і свобод людини та громадянина, верховенства права, поділу влади, інституціоналізації та юридичної форми діяльності органів державної влади, їх посадових та службових осіб. Найбільш загальними характеристиками сучасної держави як правової є: 1) гарантованість прав людини і громадянина на рівні міжнародних стандартів; 2) взаємна відповідальність держави і громадянина; 3) верховенство права і закону; 4) демократична форма правління; 5) розподіл влади; 6) незалежність і високозначущість судів у суспільстві та державі; 7) політичний та ідеологічний плюралізм¹¹.

Розподіл влади. Як доктринальне вчення, як теорія, ідея розподілу влади є не тільки одним із перших, за часом появи (одним із найдавніших), елементів сучасного конституціоналізму, а й фундаментальним принципом конституційного права взагалі. Біля її витоків лежать праці відомих мислителів Дж. Локка і Ш. Монтеск'є, які власне і сформулювали первинно цю ідею у вигляді необхідності розподілу (відділення) законодавчої, виконавчої і судової влади одна від одної як своєрідну гарантію проти концентрації та зловживання владою як такою.

Богдан Олександрович Кістяківський (04.11.1868, м. Київ — 29.06.1920, м. Катеринодар, тепер м. Краснодар Російської Федерації) — український вчений-правознавець, філософ, історик. Навчався в Київському, Харківському, Юр'ївському (тепер — Тартському, Естонія) університетах; пізніше — в Берлінському, Страсбурзькому та Гейдельберзькому університетах. Редагував та видавав наукові журнали. Як викладач працював у Комерційному інституті та на Вищих жіночих курсах (Москва), у Московському університеті, Демидовському юридичному лиці (Ярослав), був професором Київського університету (в т. ч. короткочасно в 1919 р. — деканом юридичного факультету Київського університету). Академік ВУАН (1919). Основні праці: «Держава правова і соціалістична» (1906), «На захист права (інтелігенція і правосвідомість)» (1909), «Державне право (загальне і російське)» (1909), «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук та загальної теорії права» (1916) та інші.

10. Див.: Кістяківський Б. А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии и психологии. — 1906. — Кн. 85 (V). — С. 469—507.

11. Див. детальніше: Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К.: Парламентське видавництво, 1999. — С. 7—68; Рабінович П. М. Правова держава. — У кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Генеза, Довіра, 1996. — С. 585—586; Тимошенко В. І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). — К.: Наук. думка, 1994.

Відомо, що вже перші конституції (перші реально створені конституційно-правові системи) тією чи іншою мірою намагалися втілити ідею розподілу влади з метою якомога ефективнішого здійснення головної функції держави — охорони свободи і прав людини. Пізніше, в XIX—XX ст., розподіл влади знаходив все більше і більше прихильників, був доповнений системою «стримувань і противаг» (США). Він із часом перетворився у загальновизнаний принцип цивілізації і демократії.

У найзагальніших підходах, за класичною або жорсткою моделлю теорії розподілу влади, державна влада поділяється на окремі гілки, кожна з яких повинна виконувати виключно свої повноваження: законодавча влада творить закони, виконавча влада їх виконує, а судова — має за мету здійснювати правосуддя в державі шляхом застосування норм права до конкретних життєвих ситуацій (як правило, конфліктних) і цим самим забезпечити захист порушених прав і законних інтересів суб'єктів правовідносин. Тільки в єдності всі вони творять єдину державну владу. При цьому, в жодному разі не повинна допускатися підміна владних повноважень між гілками влади. Крім того, між різними державними органами (органами законодавчої, виконавчої та судової влади), які репрезентують на практичному рівні відповідні гілки влади, має бути створено реально діючий механізм «стримувань і противаг», при якому кожна гілка влади не тільки виконує свої повноваження, але й уважно «стежить» за діяльністю інших гілок влади, може реальними засобами стримувати дії інших гілок влади, що скеровані на узурпацію невластивих їм владних повноважень.

У сучасних конституційних системах починає переважати так звана «м'яка» модель поділу влади, за якою зміст конституційних положень щодо реалізації доктрини розподілу влади в державі полягає, як правило, в такому: закони мають найвищу юридичну силу і приймає їх виключно законодавчий (представницький) орган; виконавча влада займається виконанням законів і лише обмеженою підзаконною нормотворчістю; виконавча влада підзвітна главі держави чи парламенту; між законодавчою і виконавчою гілками влади забезпечується баланс владних повноважень; судові органи — незалежні, і в рамках своєї компетенції діють самостійно; спірні питання між гілками влади щодо компетенції вирішуються виключно правовим шляхом, як правило, органом конституційного контролю.

Парламентаризм. Своєрідним продовженням, певною деталізацією доктрини розподілу влади в сучасній системі конституціоналізму виступає теорія парламентаризму. Термін «парламентаризм» є прямопохідним

12. Див. детальніше: Шаповал В. М. Зарубіжний парламентаризм. — К.: Основи, 1993. — С. 4.

13. Див. детальніше: Цьольнер Еріх. Історія Австрії / Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталія Іванчук. — Львів: Літопис, 2001. — С. 345–350, 386–389; Головна Руська Рада. — У кн.: Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2001. — С. 166–167; Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нарис історії XIX — поч. XX ст. — Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — С. 26–31.

від «парламент» (франц. parler — говорити, місце де говорять), як правило, повністю або частково виборного і колегіального вищого представницького органу держави, який має своїми головними повноваженнями — повноваження у сфері законотворчості. Витоки парламентаризму — у середньовічній Англії.

Під парламентаризмом розуміють систему взаємодії держави і суспільства, для якої історично характерним є визнання особливої ролі вищого і постійнодіючого представницького органу в здійсненні державно-владних функцій¹². Парламентаризм виступає однією з особливостей організації державного життя, яке, власне, і характеризується існуванням постійнодіючого парламенту як органу авторитетного і впливового у владних відносинах, у житті держави і суспільства загалом. До характерних особливостей парламентаризму сьогодні зараховують таке: по-перше, наявність самого парламенту як органу: виборного (органу, який обирається всіма виборцями держави); представницького (органу, який реально представляє своїх виборців — народ); колегіального (органу, який складається із багатьох членів — колегії, і, відповідно, в основі організації своєї діяльності застосовує колегіальні форми роботи); законотворчого (органу, для якого основним повноваженням, призначенням, є законотворча діяльність); по-друге, наявність у парламенту, крім законотворчих повноважень, ще й інших, специфічних: обговорення і затвердження бюджету держави; встановлення податків, участь у формуванні і реалізації державної зовнішньої і внутрішньої політики, участь у формуванні окремих державних органів і призначенні вищих посадових осіб держави, виконання функції парламентського контролю тощо.

Переваги (суспільно-політичну цінність) парламентаризму чи не вперше українці мали можливість короткочасно пізнати в Австрії під час революції 1848—49 рр. (утворення у Львові Головної Руської Ради, обрання та діяльність першого австрійського парламенту, серед депутатів якого було 39 українців, обраних від Галичини та Буковини)¹³. Однак, реально (наближено до сучасних форм функціонування інститутів парламентської демократії) українці змогли скористатися перевагами парламентського режиму після запровадження у 1907 році в Австрії загальних, рівних і безпосередніх виборів до нижньої палати австрійського парламенту (Палати Послів). На виборах 1907 р. до австрійського парламенту було обрано 32 депутати-українці, які майже всі об'єднались в Український парламентський клуб. Останній став першою своєрідною організаційною формою діяльності українських парламентаріїв, що послідовно проводила політику захисту національних інтересів українців

Юліан Романчук (24.02.1848, с. Крилос біля Галича — 22.04.1932, м. Львів) — український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист. Випускник Львівського університету (1869). Працював учителем Академічної гімназії у Львові (викладач класичної філології), один із засновників товариства «Просвіта», Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, політичного товариства «Народна Рада», Української національно-демократичної партії. Автор численних літературно-критичних та суспільно-політичних статей. Був обраний депутатом Галицького сейму (1883—1895), послом австрійського парламенту (1891—1897, 1901—1918), був віце-президентом австрійського парламенту (1910—1918). У Галицькому сеймі очолював Руський (депутатський) клуб (1889—1895), в австрійському парламенті — Українську парламентську репрезентацію (1901—1910, 1916—1917). Входив до складу Української Національної Ради (парламенту) ЗУНР — ЗО УНР (1918—1919). Як найстарший за віком депутат парламенту, 10 листопада 1918 року привів до присяги членів Уряду ЗУНР.

Юрій Лукич Панейко (03.04.1886, м. Золочів, тепер Львівської області — 18.08.1973, м. Мюнхен) — український правознавець, громадський діяч. Закінчив факультет права та політичних наук Львівського університету (1910). Працював службовцем адміністрації Галицького намісництва (Львів), Львівського та Краківського воєводств, доцентом Ягеллонського університету (Краків), доцентом, професором Віленського (Вільнюського) університету (одночасно — завідувачем кафедри адміністративного права та адміністрації, деканом факультету права та суспільних наук (1931–34) цього ж університету), членом Компетенційного трибуналу у Варшаві, професором Українського Вільного Університету у Мюнхені (1948–1973). Двічі обирався ректором УВУ в Мюнхені (1948, 1961). Основні праці: «Витоки і основи європейського самоврядування» (1926), «Значення професійного самоврядування в організації держави» (1928), «Комунальне самоврядування у Швейцарії» (1931), «Наука адміністрації і адміністративного права» (1947), «Теоретичні основи самоврядування» (1963).

Австро-Угорщини. Серед українців-членів австрійського парламенту двох його останніх каденцій (після 1907 р.) — відомі вчені, адвокати, громадсько-політичні та церковні діячі: Володимир та Лев Бачинські, В'ячеслав Будзиновський, Микола Василько, Сидір Голобович, Антін Горбачевський, Станіслав Дністрянський, Олександр Колесса, Кость Левицький, Євген Петрушевич, Володимир Сінгалевич, Степан Смаль-Стоцький, Кирило Трильовський, Лонгин Цегельський, Андрей Шептицький та інші¹⁴. Старійшиною українських парламентаріїв, довголітнім представником українців у австрійському парламенті, яскравим поборником їхніх прав та законних інтересів по праву вважався Юліан Романчук (1842–1932).

Місцеве самоврядування. Місцеве самоврядування почало розвиватись у Європі ще в середні віки. Революційні події в Америці і Франції в XVIII ст. суттєво підсилили загальний процес розвитку цього державно-правового явища, надали йому функцію вираження й охорони прав та свобод людини і громадянина. Ідеї самоврядування громад у цей час отримали значний розвиток в Англії, Бельгії, Німеччині та в інших європейських країнах. При цьому стало зрозумілим, що між місцевими інтересами і державою об'єктивно існують певні протиріччя, а також те, що саме місцева громада, як міні-суспільство є основною ланкою (складовою) вільного громадянського суспільства. Саме тому наявність місцевого самоврядування є обов'язковою умовою існування сучасної демократичної держави. Місцеве (територіальне) самоврядування виступає сьогодні невід'ємною складовою демократії взагалі, й конституціоналізму зокрема. Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року встановлює, що місцеве самоврядування як інститут має мати законодавче і навіть конституційне закріплення в кожній державі¹⁵.

Під місцевим (територіальним) самоврядуванням сьогодні, як правило, розуміють таку систему організації публічно-владних відносин на місцях (насамперед у населених пунктах та в найменших адміністративно-територіальних одиницях), за якої місцеві громади — об'єднання жителів села, міста, територіальної одиниці — мають реальну можливість через різні форми, самостійно від держави, вирішувати місцеві проблеми, пов'язані з організацією життя села, міста чи територіальної одиниці. Однією із об'єктивних причин необхідності існування в сучасній державі інституту місцевого самоврядування й надалі залишається теоретична ймовірність існування неузгодженості на місцях (наприклад у конкретному населеному пункті) інтересів держави (загальнонаціональних інтересів) та інтересів конкретної громади (місцевих інтересів). Для

подолання останніх сьогодні в світі створено і успішно функціонує декілька різновидів систем місцевого самоврядування.

Серед українських учених-правників проблеми місцевого самоврядування досліджували: Лука Бич (1875–1944), Отто Ейхельман (1854–1943), Юрій Панейко (1886–1973) та інші¹⁶. Зокрема останній, як яскравий представник державної теорії місцевого самоврядування, багато уваги надавав генезі інституту місцевого самоврядування, розкриттю його сутності та змісту, співвідношенню з явищем державного управління тощо. Юрій Панейко визначав місцеve самоврядування «як оперту на приписи закону децентралізовану державну адміністрацію, виконуючу місцевими органами, які ієрархічно не підлягають іншим органам і є самостійними в межах, визначених законом і загально правового порядку»¹⁷.

Усі вищезгадані правові доктрини — як певна сукупність ідей, поглядів, учень політико-правового характеру про форми та можливості державно-організованого життя суспільства, — в тій чи іншій формі (в тому чи іншому викладі, з огляду на рівень суспільно-політичного розвитку людства) безпосередньо стояли біля витоків конституції, виникнення та утвердження цивілізованої демократичної держави.

Натомість розміщення провідних положень вищезазначених правових доктрин у текстах основних законів держави, надання їм сили нормативних приписів найвищого юридичного рівня (рівня конституційних норм) дало положенням цих доктрин значний поштовх у їхньому подальшому розвитку як на загально-теоретичному рівні, так і на рівні практичної реалізації. Тісна «співпраця» конституції держави з правовими доктринами згодом призвела також до появи в теорії і практиці сучасного конституційного права таких нових понять: «доктрини в конституційному праві», «конституційно-правові доктрини», «конституційно-правова доктрина держави».

14. Див. детальніше: *Добжанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — Чернівці: Золоті литаври, 1999; *Левецький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. — Львів: Накл. автора, 1927. — Ч. 2. — С. 434–736; *Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю. С. Шемшученка.* — К.: Парламентське видавництво, 1999. — С. 53–59.

15. Див.: *Європейська хартія місцевого самоврядування // Віче.* — 2000. — № 3. — С. 43–44.

16. Див. наприклад: *Ейхельман О.* Реформа місцевого самоврядування на підставі демократично-республіканської державності. — Науковий ювілейний збірник Українського Вільного Університету в Празі, присвячений С. Дісторьянському. — Прага, 1923. — С. 159–237; *Панейко Ю.* Теоретичні основи самоврядування. — Мюнхен, 1963. — 193 с.; та інші.

17. *Соколюк З.* Юрій Панейко, 3.4.1886 — 18.8.1973. — Збірник на пошану Юрія Панейка. — Мюнхен, 1988. — С. 14; *Панейко Ю.* Теоретичні основи самоврядування. — Мюнхен, 1963. — С. 127.

КОНСТИТУЦІЯ І ДЕРЖАВА. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ДЕРЖАВИ

Поява конституції, її утвердження не тільки суттєво вплинули на подальший розвиток правових доктрин, зафіксували на правовому рівні якісну зміну владних відносин (відносин владарювання) в державі, але й змінили сутність самої держави. На зміну абсолютистській державі з появою і утвердженням конституції прийшла «державна конституційна». Український учений-правознавець Володимир Старосольський (1878–1942) з цього приводу писав: «Англійська революція XVII століття і Велика французька революція XVIII століття, які становлять початок нового періоду, сформували ті гасла, під якими повинна б була здійснитися нова держава... В цю програму (процес творення нової держави — П. С.) вкладалися різні думки. Вони були різні як за своїм положенням, так і за змістом ... ці різні думки та гасла склалися в одну остаточну теорію “конституційної” або “правової” держави. На ній будувався рух, названий “конституційним”, політична боротьба проти абсолютизму за нову державну форму. В основу цієї теорії лягли “... народна суверенність, ... поділ властей, ... права людини і далі — конституційна держава” ... в історії людства тільки “історичний тип” держави, такий самий, як була ним стародавньо-орієнтальна, грецька, римська, феодальна та абсолютистична держава. Так дивитимуться на конституційну державу майбутні покоління. Але інакше дивились на неї ті покоління, що її творили. Для них усе те, що вони здійснювали у “типі держави”, уявлялося як абсолютне добро, як найвищий ідеал державности... Оскільки йдеться про філософічні та взагалі теоретичні основи, конституційна держава була дитиною раціоналізму XVII та XVIII століть, дитиною віри в людський розум, абсолютний та незмінний, незалежний від будь-яких “історичних”, себто мінливих обставин. На таких основах побудовано і внутрішню організацію конституційної держави»¹⁸.

18. Старосольський В. Політичне право. Курс лекцій. УТП.— Регенсбург; Новий Ульм, 1950.— С. 153, 330, 332.

19. Базилевич С. Е. Поняття та суть конституції.— У бр.: Степан Базилевич (1898–1987). Життя та науково-педагогічна діяльність. Спогади. Вибрані статті.— Львів, 1998.— С. 23–24.

20. Див.: Конституція незалежної України: Навчальний посібник / За ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова.— К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000.— С. 44–46.

21. Див.: Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції.— К.: Український центр правничих студій, 2001.— С. 136.

Характерними ознаками конституційних держав на початках їхньої появи вважаються: наявність основного закону держави, тобто конституції як закону з вищою юридичною силою, який визначає і обмежує права глави держави, визначає принципи організації і діяльності державного апарату, відношення громадян до держави і держави до громадян; наявність «народного представництва» як законодавчого органу і такого, що є уповноваженим народом; застосування принципу розподілу влади — на законодавчу, яка належить «народному представництву», виконавчу, яка належить главі держави і уряду, і на судову, яка належить незалежним суддям; збереження законодавчої функції за парламентом; застосування принципу повної підзвітності й відповідальності уряду перед парламентом¹⁹.

Конституція від самих своїх початків була своєрідним елементом певної філософії держави, що ґрунтується на розумінні небезпеки необмеженої державної влади для волі та добробуту самої людини. Тільки демократична держава здатна обмежити себе з допомогою конституції. Саме тому цивілізоване суспільство потребує конституції і вона (конституція, насамперед, як Основний Закон держави) виступає саме тим дієвим засобом, який здатний обмежити всесилля держави. Зі свого боку, держава стає суб'єктом творення конституції, її охоронцем і гарантом²⁰. З цього приводу професор права Університету Дюка (США) Дж. Галовелл зазначає, що конституційна держава є певним зразком самообмежень, що їх люди за умов демократії накладають самі на себе, і незалежно від того — існують чи не існують інститути судового контролю, — конституційна держава продовжує існувати, оскільки ці самообмеження поділяються всіма людьми²¹.

Взаємозв'язок, взаємозалежність, процес взаємної співпраці між конституцією і конституційною державою тією чи іншою мірою як такий не може припинитися взагалі. Його припинення фактично означатиме руйнацію самої конституційної держави (ліквідацію взагалі, перетворення її в авторитарну державу тощо). Конституція, впливаючи на державу: забезпечує внутрішню організацію держави; закріплює форму держави, структуру та компетенцію органів державної влади; визначає і регулює взаємовідносини органів державної влади; визначає принципи розмежування функцій між державно-владними структурами; встановлює способи взаємодії держави з іншими суб'єктами політичної системи; встановлює правові форми реалізації основних функцій держави; формує основи взаємодії держави з націями, корінними народами і національними меншинами; забезпечує

Володимир Йоахимович Старосольський (08.01.1878, м. Ярослав, тепер Польща — 25.02.1942, м. Маріїнськ, Західний Сибір) — відомий український громадсько-політичний діяч, вчений-правознавець, адвокат. Навчався у Краківському, Львівському та Віденському університетах. Активний учасник визвольних змагань 1918-1920 рр., заступник міністра закордонних справ УНР (уряд І. Мазепи). Професор Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському, УВУ в Празі, Української Господарської Академії в Подєбрадах. Виступав як адвокат на судових процесах проти учасників українського національного підпілля — М. Січинського (1908), С. Мельничука і П. Шеремети (1922), М. Лемика (1933) та інших. Основні праці: «Теорія нації» (1921), «Партія в Конституції Чехо-Словацької республіки», «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «Держава і політичне право» (1925), «Держава і право: (причинки до проблеми правості держави)» (1934).

загальнообов'язковість рішень держави; встановлює права та свободи громадян держави; визначає роль та функції держави як суб'єкта міжнародного права і т. д. Зі свого боку, держава також відіграє активну роль щодо конституції: створює конституцію, бере участь в її подальшому розвитку та вдосконаленні; визначає роль конституції у механізмі правового регулювання; створює умови економічного та соціального характеру для реалізації конституційних норм; створює органи, що забезпечують застосування конституції; визначає повноваження суб'єктів права; конкретизує конституційні норми шляхом прийняття законів та підзаконних актів; здійснює офіційне тлумачення конституційних приписів; виступає дієвим суб'єктом правовідносин у процесі реалізації конституції; застосовує засоби примусового характеру до суб'єктів, які не виконують чи порушують конституцію²².

Питання взаємозв'язку, взаємообумовленості понять «конституція» і «держава» й сьогодні розглядається в теорії конституційного права як особливо актуальне. Відомий сучасний німецький учений-конституціоналіст Й. Ізензее, в академічному семитомному виданні «Державного права Німеччини» (видання 1987–1992 рр.), виклад частини роботи «Основні принципи конституційної держави» розпочинає, власне, розділом «Держава і конституція», акцентуючи увагу на наступних проблемних блоках — «взаємозв'язок держави і конституції», «держава як об'єкт конституційного регулювання», «конституція і загальні принципи держави», «конституційна норма і конституційна дійсність», при цьому чітко зазначає, що «держава і конституція утворюють в конституційній державі специфічну інтеграційну єдність. Державно-правовий аналіз не може розділити субстанцію цих елементів чи ізолювати одне від іншого. Єдине що він може і повинен зробити: розрізнити їх у понятійному плані»²³.

«Співіснування» та «співпраця» в одній площині таких суспільно-політичних явищ, як правові доктрини, новітня конституційна держава та конституція держави, дали поштовх (заклали ґрунт) для появи і утвердження на певному етапі свого спільного розвитку понять «доктрини в конституційному праві», «конституційно-правових доктрин». У цілому погоджуючись з поглядами Ю. М. Тодики щодо змісту і політико-правової природи понять «доктрини в конституційному праві» та «конституційно-правова доктрина», зокрема з думкою про те, що конституційно-правова доктрина сучасної держави виступає «сукупністю філософських і правових ідей концептуального рівня, які втілені в конституції та інших законодавчих актах, що визначають спрямованість розвитку держави і суспільства, національної правової системи»²⁴,

22. Див.: Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — К.: Український центр правничих студій, 2001. — С. 136.

23. Государственное право Германии / Сокр. пер. с нем. семитомного изд. — Москва: 1994. — Т. I. — С. 6.

24. Див. детальніше: Тодика Ю. Конституція і правова доктрина // Вісник Академії правових наук України. — Харків, 2000. — № 1 (20). — С. 42–50; Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики. — Харків, Факт, 2000. — С. 144–151.

видається за доцільне останнє запропонувати визначити (розуміти) як офіційну державну доктрину. В абсолютній більшості випадків така офіційна державна (конституційно-правова) доктрина закріплюється в актах органів установчої влади, зокрема в конституціях та інших актах конституанти. Для української сьогоденної ситуації назвою даного явища, на наш погляд, могло б бути наступне — «конституційно-правова доктрина України».

Водночас, поруч із даним явищем («конституційно-правова доктрина України»), має право на існування також інше поняття — «конституційно-правові доктрини в Україні». Під останнім (конституційно-правовими доктринами в Україні), як на наш погляд, можна розглядати сукупність поглядів, учень, теорій як окремих вчених-конституціоналістів, так і їхніх груп (у тому числі й наукових правничих шкіл), політичних діячів, партій, рухів, які працювали (діяли, функціонували) в Україні, — про зміст та сутність конституційної держави, конституцію держави, теорію розподілу влади, парламентаризм, місцеве самоврядування, правове положення особи і громадянина, конституціоналізм взагалі. Виходячи саме із такого розуміння даних явищ, поняття (термін) «конституційно-правова доктрина України» можна вживати до ситуацій, пов'язаних з існуванням конкретних українських національно-державних утворень (Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, Карпатської України, держави Україна після 24 серпня 1991 року); термін «конституційно-правові доктрини в Україні», — відповідно, до всього часу існування в Україні конституційно-правової думки. Звідси, категорія «конституційно-правові доктрини в Україні» є ширшим поняттям від категорії «конституційно-правова доктрина України», і фактично остання є складовою частиною першого явища²⁵.

25. Про це частково див.: *Стецюк П.* Періодизація розвитку та еволюція змісту конституційно-правових доктрин в Україні (до постановки проблеми) // *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* — Львів, 2001. — № 36. — С. 179.

КОНСТИТУЦІЯ І КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Конституціоналізм як політико-правова категорія та доктринальне вчення появляється після виникнення і утвердження конституції держави в сучасному розумінні даного терміна. Він є нерозривним і прямо похідним від конституції держави. Хоч не завжди факт наявності конституції автоматично означає появу тої чи іншої моделі конституціоналізму. Однак без появи (наявності) самої конституції (в широкому розумінні цього поняття), говорити про конституціоналізм не доводиться. Змістовну основу, саму суть конституціоналізму, на думку В. М. Шаповала, виражає формула: «конституційно-правова норма + практика її реалізації»²⁶. Тому дещо дивною, на наш погляд, є ситуація, коли в окремих роботах, в тому числі і монографіях, мають місце висловлювання на взірць: «античний», «середньовічний», «тоталітарний» чи «радянський конституціоналізм». Адже в ті часи конституції як такої (в сучасному розумінні даного поняття) просто не існувало. Хоч саме в попередні часи (часи перед появою конституції як такої) закладалися, власне, основи майбутнього явища — конституціоналізму.

Сформовані у період боротьби з королівським абсолютизмом у Західній Європі, ідеали конституціоналізму вкладалися первинно в два основних постулати: принцип обмеженого правління (держави існують тільки для забезпечення досягнення спеціально визначених цілей і діють у межах повноважень) та верховенства права (органічний елемент — як верховенство природного права) як заперечення традиційної доктрини королівського або парламентського абсолютного (необмеженого) суверенітету²⁷.

На зорі появи, в перші часи утвердження конституціоналізму як правової доктрини (приблизно друга половина XIX ст.), учені-правознавці говорили, що для «конституціоналізму» як явища характерним є наступне: сам факт існування Конституції, визнання

26. Шаповал В. М. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії // Право України.— 1998.— № 5.— С. 26.

27. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції.— К.: Український центр правничих студій, 2001.— С. 132—135.

її верховенства над іншими нормативними актами; факт активного впливу конституції на політичне життя країни; реальне встановлення в державі з допомогою конституції правового характеру відносин між державою і особою; конституційне визнання прав і свобод людини; регламентація конституцією державного ладу²⁸. Згодом конституціоналізм став важливим фактором розвитку демократичних держав протягом всього ХХ століття. Як явище світової політичної та правової культури, він остаточно сформувався при переході від традиційного до індустріального суспільства. Оскільки політико-правова система конституціоналізму є важливою інституційною і процедурною гарантією становлення, розвитку і функціонування інститутів громадянського суспільства, то вона виступала і виступає як умова побудови правової держави²⁹. Звідси, в першій половині та в середині ХХ ст. конституціоналізм як такий, як суспільно-політичне явище і доктринальне вчення в країнах із недемократичними режимами (а тим більше там, де було встановлено тоталітарні режими — фашистський, націонал-соціалістичний, сталінсько-більшовицький, різноманітні хунти і т. д.) не визнавався. Так, у радянському державному праві, чи в тогочасній радянській політичній науці, насамперед з відомих ідеологічних причин, явище конституціоналізму, як правило, або замовчувалося, або подавалося частково чи повністю неправдиво. При цьому майже завжди робився акцент на негативній сутності цього явища та підкреслювалась його «приналежність» виключно буржуазному ладові. Наприклад, про поняття (дефініцію) «конституціоналізм» писали як про «реакційну течію в політиці і юридичній науці, що визнає конституційну монархію найкращою формою правління»³⁰.

Конституціоналізм сьогодні обіймає теорію конституції взагалі, історію і практику конституційного розвитку тієї або іншої країни, групи країн. Під конституціоналізмом часто розуміють особливу систему знань про фундаментальні політико-правові процеси демократії, їхню сутність, форми вираження, методи і міри реалізації. У конституціоналізмі часто бачили щось на зразок універсального принципу, який містить у собі такі критерії: розподіл влади, права людини, конституційний контроль, принцип верховенства права.

У широкому (політологічному) розумінні, конституціоналізм розглядають у трьох аспектах: як ідейно-політичну доктрину, як ідейно-політичний рух, як державно-правову практику. У вузькому (юридичному) розумінні, до конституціоналізму підходять, по-перше, як до «державного правління, обмеженого конституцією»; по-друге — «як вчення про конституцію як Основний Закон держави, закон, який визначає взаємовідносини

28. Див.: История буржуазного конституционализма XVII—XVIII вв.— Москва, 1983.— С. 3—4.

29. Див.: Кравець И. А. Конституционализм и Российская государственность в начале XX века. Учебное пособие.— Москва: ЮКЗА, 2000.— С. 9—11.

30. Див. наприклад: Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука.— К.: УРЕ, 1977.— С. 354.

держави і суспільства»; по-третє — «як до політичної системи, в основі якої лежать конституційні методи правління»³¹.

Класичний конституціоналізм, як зазначає М. П. Орзіх, сягаючи своїм корінням в історію правової культури Заходу (західну традицію права за Г. Берманом), ґрунтується щонайменше на приватній власності та обмеженні (самообмеженні) державної влади на користь громадянського суспільства³².

До визначення якоїсь єдиної дефініції (єдиного, універсального поняття) конституціоналізму у вітчизняному сучасному конституційному праві вчені не дійшли. З визначенням поняття «конституціоналізм», на думку сучасного угорського конституціоналіста А. Шайо, склалася приблизно та сама ситуація, що й у відносинах Святого Августина з Богом, коли святий на запитання, хто такий Бог, говорив: «Не можу дати Йому визначення, але знаю, що таке безбожництво»³³. Отже, різні автори, зважаючи на ті чи інші підходи та особливості у розумінні конституціоналізму, а також прихильність до тої чи іншої школи права, дають у спеціальній літературі дещо відмінні дефініції (поняття) даної категорії, так само, як і неоднаково подають (називають) перелік елементів (складових частин) конституціоналізму. Авак'ян С. А., спеціально підкреслюючи складність конституціоналізму як суспільно-політичної та державно-правової категорії, в основу конституціоналізму ставить ідеали конституційної демократії, наявність певних інститутів влади, відповідний щодо конституції політичний режим, а також — систему захисту цінностей демократії, прав та свобод людини і громадянина, конституційного ладу загалом. Він розглядає конституціоналізм як суспільно-політичну, державно-правову системну категорію, елементи якої тільки в єдності можуть творити єдиний відлагоджений механізм. При цьому складниками (елементами) системи конституціоналізму вчений бачить: 1) пануючі в суспільстві конституційні ідеї (доктрини) про цінність у державі та суспільстві права і закону, про цінність людини, її прав і свобод, честі й гідності, демократії прямої і представницької, участі народу у формуванні органів влади, участі громадян в управлінні державою, ідеї та практичної реалізації розподілу влади, місцевого самоврядування і т. д.; 2) наявність належного нормативно-правового фундаменту (насамперед — конституції держави, яка повинна на найвищому рівні, рівні Основного Закону, закріпити всі необхідні для функціонування сучасної демократичної держави інститути); 3) наявність відповідного реально існуючого політичного режиму; цей режим має відповідати задекларованому в Основному Законі конституційному ладові; він має мати

31. Див. детальніше: Степанов И. М. Права человека в концепции конституционализма. — Москва: Институт государства и права, 1997. — С. 63; Хенкен Луис. Элементы конституционализма // Конституционное право Восточно-Европейское обозрение. 1999. — № 3; Государственное право буржуазных и развивающихся стран: Учебник. — Москва, 1989. — С. 67; Степанов М. И. Грани российского конституционализма (XX век) // Конституционный строй России. — Москва, 1992. — С. 30–31; Егоров С. А. Конституционализм в США: политико-правовые аспекты. — Москва, 1993. — С. 5–12; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К: Генеза, Довіра, 1996. — С. 244.

32. Див.: Орзіх М. Сучасний конституціоналізм — мета конституційної реформи в Україні. — У зб.: Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Жовтень 2000 / За ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. — Бібліотека журналу «Юридичний вісник». — Одеса: Юридична література, 2001. — С. 134.

33. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. с венг. — Москва: Юристь, 2001. — С. 24.

(як реально існуючі) інститути — прав і свобод людини, прямої демократії (вибори, референдуми), представницької демократії (парламент, органи місцевого самоврядування) і т. д.; 4) систему захисту конституційного ладу і конституції тощо³⁴.

Скакун О. Ф. подає поняття конституціоналізму як «систему ідей, концепцій (реалізованих чи нереалізованих), спрямованих на пошуки державно-правових засобів, конструкцій і форм (розподіл влади, парламентаризм, виборча система, місцеве самоврядування), здатних запобігти узурпації публічної влади й безвідповідальності перед індивідами і суспільством³⁵». Тихомиров Ю. О., визначаючи конституціоналізм як складне явище, відносить до його елементів: конституційні ідеї і теорії, що відображають базові цінності суспільства; масову конституційну свідомість громадян, населення загалом і його окремих прошарків; конституційні норми, акти та інститути як нормативно структурований вираз двох вищеназваних елементів; конституційний порядок як процес і стан реалізації конституційних норм³⁶. Інші автори подають конституціоналізм як «теорію і практику здійснення керівництва (в державі — П. С.) на основі та відповідно до конституції, ... як систему, в якій конституція виступає безпосередньо чинним правом», та відносять до складових сучасного конституціоналізму — Основний Закон держави, конституційну теорію, конституційні відносини, конституційну законність і правопорядок, конституційну правосвідомість тощо³⁷. В. Шевчук визначає конституціоналізм як «режим функціонування державної влади відповідно до Конституції»³⁸.

Тією чи іншою мірою, подібні висловлювання щодо поняття, змісту та сутності конституціоналізму сьогодні присутні в працях учених-правознавців та політологів близького і далекого зарубіжжя. Класичним вважається висловлювання англійського вченого С. Маклвейна про те, що «конституціоналізм, або верховенство права є юридичним обмеженням держави та повною протилежністю щодо свавільного правління»³⁹. Згаданий вище угорський вчений проф. А. Шайо визначає конституціоналізм як обмеження державної влади в інтересах громадського (суспільного) спокою⁴⁰, Е. Барендт говорить про конституціоналізм як про «віру в існування конституційних засобів щодо встановлення державних обмежень»⁴¹.

Сучасний американський правознавець Л. Генкін виділяє декілька характерних ознак (рис) конституціоналізму: а) конституціоналізм ґрунтується на суверенітеті народу, який проголошується Конституцією; її найвища юридична сила — результат волевиявлення народу; воля народу є основою легітимації діяльності держави; тільки народ приймає

34. Див.: Конституционное право // Энциклопедический словарь.— Москва: Норма, 2000.— С. 304—305.

35. Мала енциклопедія етнодержавознавства.— К.: Генеза, Довіра, 1996.— С. 244.

36. Тихомиров Ю. А. Конституция в правовой системе: взаимодействие и противоречие // Конституция как фактор социальных изменений: Сборник докладов.— Москва, 1999.— С. 88.

37. Див.: Кампо В. М., Гринчак В. А., Заєць І. Я. Конституції країн парламентської демократії.— К.: НМК ВО, 1992.— С. 9; Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України: Курс лекцій для студентів юридичних вузів і факультетів.— К.: Вентурі, 1995.— С. 192—193; Скомороха В. Вплив конституційної юстиції на розвиток українського конституціоналізму // Право України.— 2000.— № 12.— С. 3.

38. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції.— К.: Український центр правничих студій, 2001.— С. 140.

39. Mellwain C. Constitutionalism: ancient and modern.— Ithaca: Cornell Univ. Press, 1940.— P. 21.

40. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. с венг.— Москва: Юристъ, 2001.— С. 24.

41. Шевчук С. Названа праця.— С. 133.

Конституцію, створює систему правління та відповідає за її належне функціонування; б) Конституція є найвищим правом, а не програмним політичним документом; будь-які дії держави мають відповідати Конституції та здійснюватись у межах конституційних обмежень; в) Конституція має встановлювати представницьке правління, відповідальне перед народом на підставі загального всенародного періодичного волевиявлення; г) принцип народного суверенітету не є виключною основою конституціоналізму; окрім нього, мають отримати юридичні гарантії: принцип верховенства права, принцип державного правління на демократичних засадах, а також принцип обмеженого правління, поділу влади із системою стримувань та противаг; цивільний контроль за військовими силами: поліція здійснює свою діяльність на підставі закону, а суд контролює її діяльність; конституціоналізм передбачає незалежність суддів; д) наявність інституту конституційного контролю як судової гарантії Конституції; е) дія Конституції не може бути припинена або скасована; політичні органи та партії не можуть тлумачити Конституцію; Конституція може бути змінена тільки згідно з певною процедурою, яка відповідає встановленій конституційній моделі та забезпечує її жорсткість і верховенство стосовно інших правових актів; є) для Конституції повинні гарантувати можливість певного маневру, який є необхідним для врахування конституційної традиції країни з метою конституціоналізації фундаментальних цінностей суспільства; ж) конституціоналізм вимагає від держави гарантії та захисту конституційних прав і свобод, захищає особисті свободи від державного або іншого примусу⁴².

Норвезький вчений-конституціоналіст Дж. Елстер, торкаючись проблеми визначення сутності конституціоналізму, окрему увагу звертає на відмінність понять «конституція» і «конституціоналізм», підкреслюючи зокрема, що конституція — це тільки писаний документ, тоді як конституціоналізм — це своєрідний спосіб мислення (очікування та норма), за яким політика має бути спрямована згідно з правилами або конвенціями, писаними або неписаними, які не можуть бути легко змінені⁴³.

Конституціоналізм, як і конституція, є продуктом (витвором) не якоїсь однієї нації чи народності. Вони, без сумніву, є витвором світової політичної та правової культури, насамперед — європейської, та явищами до певної міри універсальними. Водночас, у кожній демократичній державі (або державі, яка прагне стати демократичною) певним чином твориться своя національна модель конституціоналізму. Звичайно, фундамент, основу таких моделей складають вироблені багатолітньою практикою функціонування конституційної держави певні постулати, принципи, доктрини

42. Henkin L. New Birth of Constitutionalism: Genetic Influence and Genetic Defects. — *Cordozo Law Review*, 1991. — P. 40–41.

43. Elster J. Constitutionalism in Eastern Europe: An Introduction / University of Chicago Law Review, 1996. — N 58. — P. 463.

тощо. Але існують і відмінності, є певні особливості. Це зумовлено багатьма факторами, серед яких (як на наш погляд) найвагомішими є: історичні традиції народу у сфері державотворення; належність до тої чи іншої родини (системи) права; рівень правової культури народу; рівень розвитку демократичності суспільства; особливості національного менталітету (світосприйняття). Тому сьогодні говорять (звичайно, з певною мірою відносності) про особливості сучасного німецького, французького, польського чи англійського конституціоналізму. З таких позицій можна підійти і до особливостей чи специфіки українського конституціоналізму.

Так, в основі сучасної доктрини німецького конституціоналізму лежать традиції класично-ліберальних, соціалістичних та християнсько-демократичних поглядів. При цьому, головною об'єднавчою тезою німецького конституціоналізму є намагання забезпечити антитоталітарний конституційний лад через забезпечення конституційних гарантій особистості (індивіда). Саме тому ст. 1 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини чітко говорить «Гідність людини недоторканна. Поважати і захищати людину — обов'язок будь-якої державної влади. Німецький народ через це вважає недоторканність і невідчужуваність права людини основою будь-якого людського суспільства, миру й справедливості на землі»⁴⁴. Досягнути останнє, на думку сучасного німецького конституціоналіста Е. Кляйна, можна чітко притримуючись певних умов, своєрідних засад німецького конституціоналізму: а) формування волі більшості народу не може стримуватись і має відбуватись вільно, при цьому права меншості мають бути гарантовані, особливо у питанні створення політичної опозиції; б) більшість у парламенті зобов'язана поважати свободу людей та права меншості; в) необхідно передбачити конституційні засоби для запобігання процесам централізації та зловживанню владою (система поділу влади, федералізм, територіальне самоврядування тощо); г) норми Основного Закону повинні мати найвищу юридичну силу; діяльність парламенту повинна бути обмежена конституційними приписами; судді є незалежними; д) органічні елементи Основного Закону втілюються у конституційну формулу — «вільний демократичний загальний порядок», що в тлумаченні Федеральним Конституційним Судом подано як «порядок у межах верховенства права, заснований на самовизначенні народу відповідно до волі шанованої більшості, на свободі та рівності, що виключає правління із застосуванням сили та свавілля. До фундаментальних принципів цього порядку належать, зокрема, такі: повага до прав людини, які закріплені в Основному Законі,

44. Основной закон Федеративной Республики Германии. — В сб.: Конституции государств Европы. В 3 т. — Т. 1 / Под общ. ред. и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л. А. Окунькова. — Москва: Изд-во НОРМА, 2001. — С. 580.

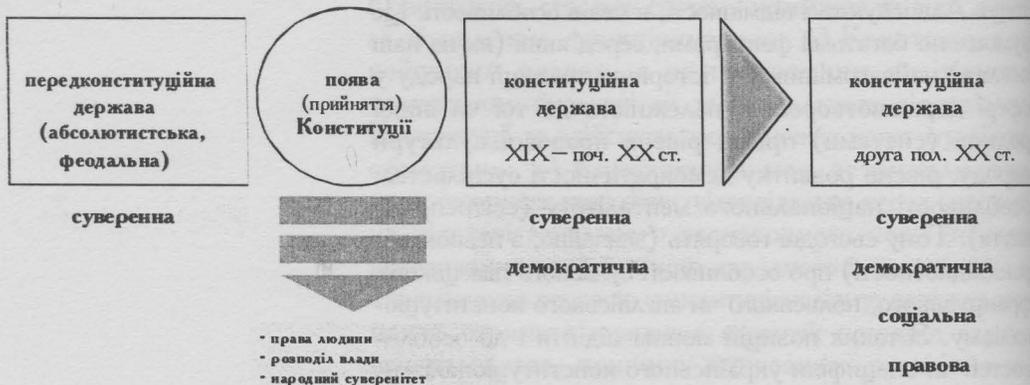

Схема 2.2. Конституція і держава (вплив конституції та конституціоналізму на еволюцію держави XVIII—XX ст.).

особливо до прав на життя та права на вільний розвиток особистості, суверенітет народу, поділ влади, відповідальність держави, підпорядкованість виконавчої влади закону; незалежність судів, багатопартійна система та інші можливості для усіх політичних партій, включаючи право на конституційний захист активної парламентської опозиції»⁴⁵.

З початку демократичних перетворень в Україні (кінець 80-х — початок 90-х років XX ст.) було взято курс на своєрідну «політичну реабілітацію» конституціоналізму як такого. Вже в Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 року) та Концепції нової Конституції України (червень 1991 року) йшла мова про такі категорії: розподіл влади, місцеве самоврядування, верховенство права, інститут прав та свобод людини⁴⁶.

Після відновлення державної незалежності України в серпні 1991 року, курс на відтворення повноцінної системи конституціоналізму в Україні підносять до рангу офіційної державної політики. Внесення змін до чинного тоді Основного Закону держави, розробка офіційних проектів Конституції України (1992, 1993, 1995 рр.), укладення Конституційного Договору в червні 1995 року — все це було своєрідними кроками в наближенні до поставленої мети.

Завершенням цього процесу стало прийняття 28 червня 1996 року Конституції України, яка проголосила Україну демократичною, соціальною та правовою державою, визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, визнала верховенство права, визначила порядок здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, визнала і гарантувала місцеве самоврядування тощо⁴⁷. Іншими словами, Конституція України 1996 року фактично заклала основу для відновлення (створення) конституціоналізму в Україні як цілісної системи.

45. Див.: Шевчук С. Названа праця.— С. 146; Государственное право Германии / Сокр. пер. с нем. семитомного издания.— Москва, 1994.— Т. 1.— С. 14—23.

46. Див.: Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР.— 1990.— № 31.— Ст. 429; Концепція нової Конституції України. Схвалена Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР.— 1991.— № 35.— Ст. 466.

47. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.— К.: Преса України, 1997.— С. 4—7.

10 ЗАПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ДИСКУСІЙ

1. Як Ви розумієте поняття «конституційна держава»? Як цей термін узгоджується з поняттям «правова держава»?

2. Що таке конституціоналізм? Яка з відомих Вам дефініцій «конституціоналізму» видається найбільш вдалою (логічною, завершеною, науково-обґрунтованою і т. д.)?

3. Чи має конституціоналізм національне «обличчя» (чи можна говорити про національне «забарвлення» конституціоналізму)? Якщо так, то які саме фактори (причини, обставини) визначають, на Ваш погляд, національне «обличчя» конституціоналізму?

4. Назвіть складові сучасного європейського конституціоналізму.

5. Дайте аргументовану відповідь на підтримку чи заперечення (на ваш вибір) логічності вживання словосполучень «античний конституціоналізм» та «радянський конституціоналізм».

6. Які Ви знаєте наукові підходи (думки вчених) щодо періодизації розвитку конституцій (еволюції змісту конституцій)? Який із них, на Вашу думку, є найбільш аргументованим?

7. Чим та якими характерними ознаками відрізнялися конституції міжвоєнного періоду (1918—1939 рр.) від конституцій XIX ст.?

8. З яким періодом розвитку конституцій пов'язує сьогодні появу «третього покоління» прав людини?

9. Який внесок у розвиток європейського конституціоналізму «зробила» Веймарська Конституція (1919 р.)?

10. Як Ви розумієте поняття «конституційно-правова доктрина»? Чи можна говорити про наявність в Україні сьогодні офіційної конституційно-правової доктрини? Аргументуйте свою відповідь.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Бобровник С. В.* Конституція та держава. — У кн.: Конституція незалежної України: Навчальний посібник / За ред. *В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова*. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. — С. 44–46.
2. *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К.: Парламентське вид-во, 1999. — С. 7–68.
3. *Изеннее Й.* Государство и конституция. — В кн.: Государственное право Германии / Сокр. пер. с нем. семитомного изд. — Москва: 1994. — Т. I. — С. 5–14.
4. Сравнительное конституционное право. — Москва: Манускрипт, 1996. — С. 67–81.
5. *Старосольський В.* Політичне право. Курс лекцій. УТП. — Регенсбург; Новий Ульм, 1950. — С. 153–366 (Розділ II — «Конституційна, правова держава»).
6. *Стецюк П.* Права та свободи людини і громадянина — як складова українського конституціоналізму. — В зб.: Swobody obywatelskie w Polsce i na Ukrainie — rzeczywistość i perspektywy. Wyższa Szkoła Administracji i Zarządzania w Przemyslu. Zeszyty naukowe nr. 6. — Przemysł, 2001. — S. 29–38.
7. Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Жовтень 2000 / За ред. *С. В. Ківалова, М. П. Орзіха*. — Бібліотека журналу «Юридичний вісник». — Одеса: Юридична література, 2001.
8. *Тодыка Ю. М.* Конституция Украины: проблемы теории и практики. — Харьков: Факт, 2000. — С. 101–103, 124–131, 144–150.
9. *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. — К.: АртЕк, Вища шк., 1997. — С. 29–35.
10. *Шевчук С.* Основи конституційної юриспруденції. — К.: Український центр правничих студій, 2001. — С. 131–147.
11. *Шевчук С.* Порівняльне прецедентне право з прав людини. — К.: Вид-во «Реферат», 2002. — С. 52–63.
12. *Шайо А.* Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. с венг. — Москва: Юристь, 2001. — С. 8–32.

ЛЕКЦІЯ ТРЕТЯ

**РОЗВИТОК
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ
ДОКТРИН В УКРАЇНІ.
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КОНСТИТУЦІЇ**

ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ
ІДЕЙ ТА ПОГЛЯДІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО
ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНІ.

«КОЗАЦЬКА ДОБА»

(середина XVII — кінець XVIII ст.)

■

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ДОКТРИН
В УКРАЇНІ

■

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ
В УКРАЇНІ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(ДОБА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ)

■

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІДЕЇ В УКРАЇНІ
ДОБИ ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

■

«НОВІТНЯ ДОБА» РОЗВИТКУ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ДОКТРИН
В УКРАЇНІ

ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ ТА ПОГЛЯДІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНІ. «КОЗАЦЬКА ДОБА» (середина XVII — кінець XVIII ст.)

Історія розвитку конституційно-правових доктрин в Україні нараховує сьогодні не одну сотню років. Їхня «доля» (умови виникнення, становлення, розвиток і т. д.), як і доля національної державності, є непростою, часом досить суперечливою, а іноді й трагічною. Добою зародження (появи) перших в Україні конституційно-правових доктрин, у сучасному розумінні даного поняття, вважається період Гетьманщини (середина XVII ст. — кінець XVIII ст.). При цьому, справедливо наголошено на тому, що основу, фундамент їхньої появи було закладено політичною та правовою культурою українського народу попередніх періодів його розвитку (періоди України-Руси, Литовсько-Руська доба). Основою появи в середині XVII століття перших українських документів конституційно-правового характеру (насамперед, як комплексного еволюційного явища) були норми староукраїнського звичаєвого права, «Руська Правда», княжі договори (договори князів між собою, з народом — так звані вічеві договори, міжнародні договори), Литовські статuti¹. Зародження поглядів та ідей в Україні конституційно-правового характеру в сучасному розумінні, і пізніша поява перших конституційно-правових актів відповідає за багатьма ознаками розвиткові таких процесів в інших європейських народів, з якими сьогодні справедливо пов'язують утворення перших конституцій.

Важливе значення для процесу зародження в Україні конституційно-правових доктрин мали наслідки Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького 1648–1657 рр. та спроба створення на українських землях держави нового, демократичного типу серед «феодалного моря» тодішньої Європи. Як наслідок, Україну того часу окремі вчені вважають першою національною державою в сучасному розумінні даного поняття², а Богдана Хмельницького сьогодні називають «фундатором українського конституціоналізму» як такого³.

1. Див. наприклад: Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К.: Право, 1997. — С. 2–5; Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму // Право України. — 1997. — № 8. — С. 3.

2. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. — Прага, 1923. — С. 176.

3. Кучма Л. Богдан Хмельницький — видатна постать України. Доповідь Президента України на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького 20 грудня 1995 року // Урядовий кур'єр. — 1995. — № 193. — 23 грудня.

Зборівська угода (1649 р.), Переяславські (Березневі) статті Богдана Хмельницького (1654 р.), Гадяцький трактат (1658 р.) Івана Виговського, різні «договори» та «статті» (конституції) пізніших років того періоду можна визначати не лише як договірні форми регулювання державно-владних відносин, а й як акти передконституційного характеру. Особливе місце (і за змістом, і за пізнішою оцінкою вчених) у цьому ряді документів займає документ, який має назву «Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького, укладеного між ясновельможним паном Пилипом Орликом — новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим Гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах»⁴. Останній сьогодні більш відомий широкому загалу як «Конституція Пилипа Орлика 1710 року», чи «Бендерська конституція 1710 року» і в сучасній науковій літературі отримав найрізноманітніші оцінки: від визначення «першою європейською конституцією в сучасному її розумінні», «перший конституційний акт в Україні», першою українською конституцією⁵, «своєрідною (національною — П. С.) протоконституцією»⁶, і до різкого заперечення щодо надання будь-якого особливого значення цьому документові взагалі, як такому, що має відношення до українського конституціоналізму⁷.

У підготовці проекту «Конституції 1710 року», окрім безпосередньо гетьмана Пилипа Орлика, брали участь також Андрій Войнаровський, Григорій Герцик, Кость Гордієнко та інші відомі представники як військових, так і духовних та світських кіл тогочасного українського суспільства. Цей документ, на думку визначного українського вченого, історика права, академіка Миколи Василенка, як «... Договір з Орликом було складено генеральною старшиною і запорожцями вільно й добровільно, без усякого тиску з будь-якої сторони»⁸.

Як документ, «Правовий уклад та Конституції ... 1710 року» складається з преамбули, 16 пунктів та тексту присяги Гетьмана Війська Запорозького (Військо Запорізьке в даному випадку як офіційна назва тодішньої Української Держави — П. С.). Цей документ за своєю формою дещо нагадує *pacta conventa* польських королів, однак за стилем викладу є значно простішим, доступнішим. Його текст починається релігійною формулою (звичною для таких документів того часу): «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога уславленого у Святій Трійці» і далі йде важлива фраза (деталь), яка говорить про постійність

4. Конституція української гетьманської держави / Староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами. — Львів; Київ: Право, 1997. — С. 89–117.

5. Див. наприклад: Василенко М. П. Конституція Пилипа Орлика. — У бр.: Петрів М. Конституція України 1710 р.: Орлик і Василенко. — К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. — С. 13; Прицак О. Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України // Дзвін. — 1900. — № 2; Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К.: Т-во «Знання України», 1993. — С. 9; Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К.: Веселка, 1994. — С. 5; Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму // Право України. — 1997. — № 8. — С. 3; Медведчук В. Конституція Пилипа Орлика як перше відбиття української національної ідеї на конституційному рівні // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 3. — С. 3; і т. д.

6. Шаповал В. Від Руської Правди до Декларації про державний суверенітет України: історичні форми правового регулювання державно-владних відносин // Віче. — 2000. — № 7. — С. 22.

7. Мироненко О. М. Історія Конституції України. — К.: Ін Юре, 1997. — С. 3–4, 23–25.

8. Василенко М. П. Конституція Пилипа Орлика. — В бр.: Петрів М. Конституція України 1710 р.: Орлик і Василенко. — К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. — С. 17.

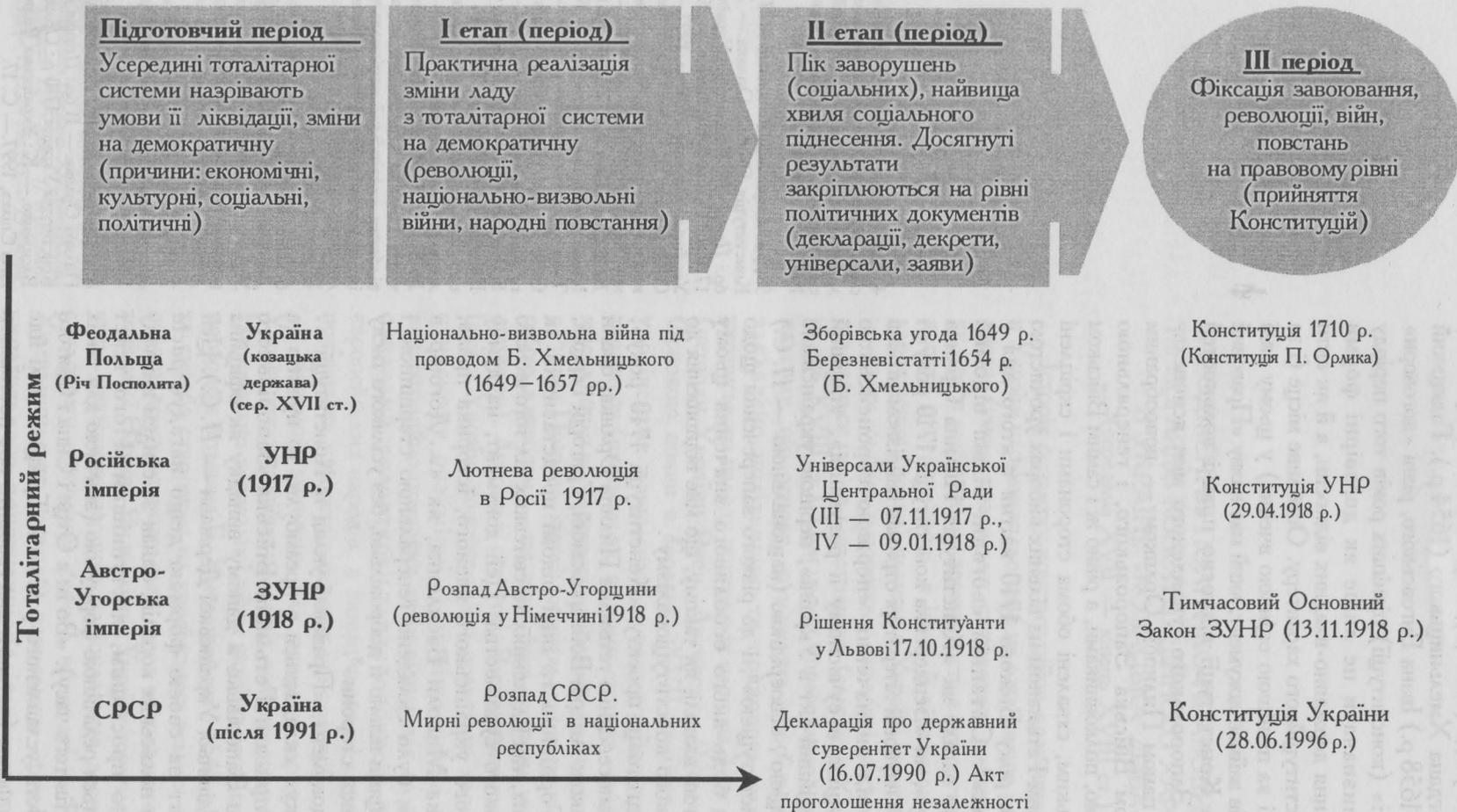

Схема 3.1. Виникнення українських конституцій (в контексті розвитку європейського конституціоналізму).

(довготривалість, вічність) цього документа — «Нехай здійсниться задля віковичної слави і пам'яті Війська Запорізького і всього Руського народу».

Положеннями «Правового укладу та Конституції ... 1710 року» передбачалося:

- створення (відновлення) незалежної Козацької (Української) держави в межах етнографічної національної території (державні кордони України описували територію, визнану як територію Козацької (Української) держави Зборівською угодою 1649 року);

- відновлення автокефалії української православної церкви;

- українське православ'я пропонувалося визнати панівною (державною) релігією;

- встановлення мирних стосунків із Кримом та «очищення» української території від російських фортець (закладення засад зовнішньої політики держави).

Особливе значення в документі має п. VI, яким фактично визначалися засади функціонування державної влади в Україні. Державна влада мала б належати Гетьманові, Генеральній Раді та судам (принцип поділу державної влади на окремі гілки). Генеральна Рада функціонувала б як праобраз загальнодержавного представницького органу з широкими повноваженнями, в тому числі й законотворчими. Адже саме з нею і тільки з нею «повинен ясновельможний Гетьман, а також його наступники, радитися про безпеку Вітчизни, про спільне благо і про всі громадські справи, і не має права нічого вирішувати, розпочинати і здійснювати своєю волею, без попереднього розгляду і схвалення» (Генеральною Радою — П. С.). Членами Генеральної Ради мали бути радники: «чільні», «народні» та «генеральні»; порядок формування Генеральної Ради — як шляхом обрання, так і «за посадою»: чільні радники — «генеральні старшини, з огляду на важливість їхніх посад, а також через те, що вони постійно перебувають при боці Гетьмана», народні радники — «городові полковники»; генеральні радники — з кожного полку вибрані зі згоди Гетьмана «по одному визначному вислуженцю із людей розважливих і заслужених». Цей представницький орган мав збиратися три рази на рік (на Різдво Христове, на Свято Великоднє (Паску), на Покрову); право скликати Генеральну Раду в будь-який час мав Гетьман України. Уряд у державі мав належати Гетьманові. Судочинство мало здійснюватись Генеральним Судом і судами.

Відповідно до тексту «Правового укладу та Конституції ... 1710 року», майбутня українська держава визнає право українських міст на самоврядування та надає особливого статусу (особливого значення) її столиці — м. Києву (п. XIII)⁹.

Пилип Степанович Орлик (21.10.1672, с. Косут, тепер Білорусь — 24.05.1742, м. Ясси, тепер Румунія) — український державний діяч. Батько, Степан Орлик, походив із старовинної чеської шляхетної родини, загинув у Хотинській битві через рік після народження Пилипа; мати — Ірина (з дому — Малаховська) — належала до шляхетського українського православного роду. П. Орлик виріс і виховувався у родині матері, навчався в Києво-Могилянській академії, служив писарем у канцелярії київського митрополита та в Генеральній військовій канцелярії (канцеляристом, керуючий справами, генеральний писар в уряді І. Мазепи). Після смерті Івана Мазепи, 5 травня 1710 року на еміграції (під м. Бендерами, тепер Молдова) П. Орлика було обрано Гетьманом України. Робив спроби збройного повернення на Україну (1711 р.). На еміграції (Швеція, Німеччина, Польща, Туреччина) постійно привертая увагу володарів іноземних держав, їхніх політичних кіл та громадськості до українського питання (відновлення державної незалежності України). Один із співавторів Конституції 1710 року. Залишив після себе ряд блискучих політичних трактатів: «Маніфест до європейських урядів» (1711), «Вивід прав Українці» (1712), «Дярий подорожного» (1712) та ін.

9. Конституція української гетьманської держави / Староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами. — Львів; Київ: Право, 1997. — С. 89—117.

Визначний український історик Дмитро Дорошенко, даючи оцінку «Правовому укладу та Конституції ... 1710 року», писав: «Це мала бути конституція тої самостійної Української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці. Вона цікава як показник того рівня політичної думки, якого досягли українські діячі з кругів Мазепи і Орлика ... конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найцікавіших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі»¹⁰. Водночас М. П. Василенко зазначав, що «даний документ "як Договір" був складений з повним переконанням про швидке повернення (козацької старшини — П. С.) на батьківщину, де договір матиме юридичну силу для всієї України. Тому на момент укладення він виглядав цілком реальним, а не теоретичним проектом, яким став надалі, коли повернення його укладачів в Україну стало неможливим. Договір цікавий не лише як вираз бажань і прагнень української старшини, але і як перший конституційний акт в Україні, за допомогою якого пануючий клас робив реальну спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну підставу під державний лад України»¹¹.

Враховуючи все це, а також те, що «Правовий уклад та Конституції ... 1710 року» формально діяв декілька років на території Правобережної України в 1710–1714 рр.¹² (подібно до короткочасності дії інших перших конституцій), майже однакові умови виникнення цього документа в порівнянні з іншими першими конституціями, його зміст і т. д., визначення М. П. Василенка як «першого конституційного акта в Україні», на наш погляд, є найбільш вдалим для «Правового укладу та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорізького, укладеного між ясновельможним паном Пилипом Орликом — новообраним Гетьманом Війська Запорізького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорізьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим Гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах».

10. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Передмова І. О. Денисюка. — Львів: Світ, 1991. — С. 385.

11. Василенко М. П. Конституція Пилипа Орлика. — У бр.: Петрів М. Конституція України 1710 р.: Орлик і Василенко. — К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. — С. 13.

12. Прицак О. Конституція Пилипа Орлика. — У кн.: Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К.: Веселка, 1994. — С. 5.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ДОКТРИН В УКРАЇНІ

З історичного погляду (з позицій загальної історії України), періодизацію розвитку конституційно-правових доктрин в Україні можна розглядати як складову загального процесу національного історичного поступу. В цій ситуації, на наш погляд, вдалою видається така схема: перший період — це період зародження конституційно-правових доктрин в Україні — «Козацька доба» (середина XVII — кінець XVIII ст.); другий період — «Доба національного відродження» (початок XIX ст. — 1914 р.); третій період — «Доба державного відродження» (1917–1920/23 рр., 1939–1944 рр.) та «Новітня доба» (від 1991 р. — часу відновлення національної державності). Відповідно, кожен із цих періодів представлений тими чи іншими документами доктринального конституційно-правового характеру.

Перший період (як період зародження конституційно-правових доктрин в Україні) — «Козацька доба», в часових рамках розпочинається серединою XVII ст. (час Визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.), і формально закінчується в 1764–98 рр. (повна ліквідація автономії України в складі Російської імперії). Даний період представлений уже згаданими вище документами — Зборівською угодою (1649 р.), Переяславськими (Березневими) статтями (1654 р.), Гадяцьким трактатом (1658 р.), різними «договорами» та «статтями» (конституціями) і, особливо, «Правовим укладом та Конституціями відносно прав і вольностей Війська Запорізького, укладеного між ясновельможним паном Пилипом Орликом — новообраним Гетьманом Війська Запорізького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорізьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим Гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах» — як «першим конституційним актом в Україні».

Часові рамки *другого періоду* — «періоду національного відродження» — кінець XVIII — перше десятиліття XX ст.: від часу ліквідації російським царом Гетьманщини на Україні, а також входження земель Західної України до складу Австрійської імперії, і — початку Першої світової війни (1914 р.), внаслідок якої відбувся розпад Російської та Австро-Угорської імперій. У часовому вимірі даний період є досить тривалим — понад сто років, звідси — пояснення значних відмінностей у перебігу процесу розвитку конституційно-правових ідей, поглядів, доктрин на його початках (кінець XVIII ст. — початок XIX ст.), в середині (наприклад у Західній Україні під час Весни народів 1848 року¹³) і на закінченні (початок XX ст.). Крім того, неоднаковими були умови розвитку українського суспільства, яке опинилось не тільки в межах двох імперій — Російської та Австрійської, а після перетворення останньої в конституційну монархію, — ще й у двох різних політичних режимах. Якщо в Австрійській монархії після революції 1848 року почалася трансформація в бік конституційної монархії, і українці, фактично починаючи з 1867 року, разом із усіма підданими австрійської корони, формально мали змогу користуватися «благами» конституційної монархії, то на іншій території України (в складі Російської імперії) — не тільки не було політичних зрушень щодо створення конституційної держави, але й посилювався національний гніт українського народу (чого тільки вартують сумнозвісні «Валуєвський циркуляр» та «Емський Указ»¹⁴).

Саме такі різні обставини (але зі спільною основою — бездержавного існування) вплинули на характер процесів розвитку конституційно-правових поглядів цього періоду. В «австрійській» частині України, особливо з кінця XIX ст., в австро-угорській конституційній монархії стало можливим використання інститутів парламентської демократії для дальшого розвитку нації, в тому числі і як учасника державно-правових процесів (при цьому конституційно-правовий досвід, набутий тоді українцями, зокрема досвід парламентаризму, пізніше добре прислужився при творенні власної держави — Західно-Української Народної Республіки); умови тогочасного жорсткого політичного режиму в Російській імперії робили неможливим розвиток національної конституційно-правової думки. Останнє дало поштовх до появи її «підпільних» (кирило-мефодіївці) та «емігрантських» (М. Драгоманов) різновидів.

Серед документів періоду національного відродження, насамперед, привертають увагу конституційні проекти: Георгія Андрузького «Начерк Конституції Республіки» (1848–50 рр.), Михайла Драгоманова

¹³ Див. наприклад: Головна Руска Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія. Упорядн. У. Кришталович та І. Сварник. — Львів: Ін-т Історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. — XXXIV + 270 с.

¹⁴ Див.: Валуєвський циркуляр. — У кн.: Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. / Передм., упор., прим. О. Сліпушко. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 5: Кн. 1. — XIX ст. — С. 311–330; Емський Указ. — Там само. — С. 424–427.

«Проект оснований Устава українського общества «Вольный Союз» — «Вільна Спілка» (1884 р.), Миколи Міхновського «Основний Закон Самостійної України» (1905 р.), Михайла Грушевського (викладений в його статті «Конституційне питання і українство в Росії», 1905 р.)¹⁵ тощо.

Третій період розвитку національних конституційно-правових доктрин настає після закінчення Першої світової війни. Наслідком перебігу революційних подій у Європі в 1917–18 рр. та реалізації українською нацією права на самовизначення стала поява (утворення) двох національних українських держав — Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, об'єднаних згодом в єдину державу (Акт Злуки 22 січня 1919 р.). У даному періоді можна виділити окремо «Добу державного відродження» та «Новітню добу».

Доба державного відродження тривала всього декілька років: від липня 1917 до травня 1923 рр. Однак, значення цього періоду в історії розвитку української Конституції є неоціненним. Початком цього періоду є 1917 рік — час появи Української Центральної Ради, як переддень Української Народної Республіки. Закінчується даний період 1923 роком — часом юридичної ліквідації ЗУНР. Доба державного відродження — це, насамперед, час практичного конституційно-правового будівництва двох українських держав: Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.

Доба державного відродження представлена як конституційним законодавством УНР та ЗУНР, так і цілою групою проектів Основного Закону української держави. Мова йде, насамперед, про Універсали Української Центральної Ради, Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права та вольности УНР) від 29 квітня 1918 року, акти конституційного характеру Української Національної Ради у Львові (Конституанти) — Статут Української Національної Ради (18 жовтня 1918 р.), Проклямацію Української Національної Ради (19 жовтня 1918 р.), Відозви Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р., Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність земель бувшої австро-угорської монархії (13 листопада 1918 р.), Універсал директорії УНР від 22 січня 1919 року (Акт злуки) і т. д. Другу групу документів цього періоду становлять численні проекти конституції України: проект «Основного Державного Закону Української Народної Республіки» (1920 р.), проект «Конституції (основних державних законів) У. Н. Р.» проф. Отто Ейхельмана (1920 р.), проект «Конституції ЗУНР»

15. Див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2. — С. 415–426, 569–577; Драгоманов М. «Вільна спілка» — «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми. — В зб.: Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Г. Андрусяка. — Львів: Світ, 1996. — С. 7–72; «Основний Закон “Самостійної України” Спілки народу Українського» (проект утворений групою членів Української Народної Партії). — У кн.: Історія української конституції / Упорядн. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К.: Право, 1997. — С. 75–84; Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1905. — Т. XXX.

проф. Ст. Дністрянського (1920 р.) та інші. За історичним підґрунтям, причинами появи, політико-правовою природою і т. д., до даного періоду розвитку конституційно-правових доктрин в Україні можна також віднести конституційні акти Карпатської України (березень 1939 р.), проект «Конституції Української держави» М. Сціборського (вересень 1939 р.), Акт проголошення відновлення державності України (30 червня 1941 р.), Тимчасовий устрій УГВР (1944 р.).

Державне відродження України, наслідком якого стала реалізація українською нацією права на самовизначення та створення УНР—ЗУНР, було перервано окупацією етнічних українських територій в 1919—20 рр. військами сусідніх держав — Радянською Росією (РРФСР), Польщею, Румунією та приєднанням Закарпаття до Чехословаччини. Виходячи саме з такого розуміння розвитку національної державності України в ХХ ст., поступ офіційних конституційно-правових доктрин СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини періоду насильного входження до їхнього складу українських етнічних земель (у тому числі і явище так званих «радянських конституцій» — Конституцій УРСР) як складова конституційно-правових доктрин в Україні в цьому курсі лекцій нами не розглядається. Водночас у вітчизняній літературі з цього приводу є різні підходи: від вищевикладеної позиції¹⁶, до протилежної (за якою «радянські конституції» УРСР 1919, 1929, 1937 та 1978 років розглядаються як частина історії української конституції)¹⁷.

Прихильники першого підходу, як правило, аргументують свою позицію тим, що головними рисами «соціалістичного (радянського) конституційного правопорядку» були: «1. Заперечення принципу розподілу влади шляхом заміни його принципом-гаслом «Вся влада — Радам!». 2. Заперечення принципу політичного плюралізму шляхом конституційного закріплення провідної (керівної) ролі однієї (комуністичної) партії. 3. Заперечення принципу верховенства права шляхом його заміни принципом верховенства закону як основи так званої «соціалістичної законності». 4. Заперечення концепції природних прав людини і визнання лише концепції прав громадян. 5. Заперечення свободи особистості і визнання за державою патерналістської функції»¹⁸.

24 серпня 1991 року державну незалежність України було відновлено. З того часу розпочалася «новітня доба» даного періоду розвитку конституційно-правових доктрин в Україні. Знаковими в цьому процесі стали: Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року); Концепція нової Конституції України (19 червня 1991 року); Акт проголошення

16. Див.: Дністрянський С. Теорія конституції. — В кн.: Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999. — С. 193—195; Історія української Конституції / Упорядн. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К.: Право, 1997. — С. 174; Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму // Право України. — 1997. — № 8. — С. 6.

17. Мироненко О. М. Історія Конституції України. — К.: Ін Юре, 1997. — С. 38—44.

18. Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму // Право України. — 1997. — № 8. — С. 6.

незалежності України (24 серпня 1991 року) та його всенародне підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року; Закон України про правонаступництво (12 вересня 1991 року); офіційний проект Конституції України від 2 липня 1992 року (підготовлений Робочою групою Конституційної Комісії під керівництвом проф. Леоніда Юзькова), проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 року; конституційні проекти політичних партій та рухів України 1993—95 рр. (найбільш помітні серед них: проекти Конституції України Християнсько-Демократичної Партії України; Української Республіканської Партії; Конгресу Українських Націоналістів; проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки фракції комуністів у Верховній Раді України); Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (8 червня 1995 року); проект Конституції України, підготовлений Робочою групою Конституційної комісії України (11 березня 1996 року). 28 червня 1996 року Верховною Радою України було прийнято Конституцію України.

З позицій загальної теорії конституційного права, розвиток конституційно-правової думки взагалі, в тому числі і європейської, розглядається вченими-конституціоналістами крізь призму еволюції змісту самої конституції як такої. У спеціальній літературі є різні підходи щодо періодизації еволюції змісту конституцій (про що детально говорилось у попередній лекції). При цьому, логічним і найбільш аргументованим, на наш погляд, є підхід, за яким в історії конституціоналізму виділяють три періоди еволюції змісту конституцій, змісту конституційно-правових доктрин взагалі, а саме: перший період — кінець XVIII — початок XX ст.; другий період — 1918—1939 рр.; третій період — від 1945 року (так звані періоди — «старих», «нових» і «новітніх» конституцій)¹⁹. Для кожної із цих трьох груп конституцій, а відповідно, і конституційно-правових доктрин, характерними є свої особливості у змісті та структурі текстів конституцій, сутності їхніх положень, методиці викладення і т. д.

Українська конституційно-правова думка, як невід’ємна складова частина європейської правової та політичної культури, у своєму розвитку знає всі три етапи еволюції змісту конституцій. Крізь призму останніх спробуємо далі розглянути розвиток конституційно-правових доктрин в Україні, починаючи з середини XIX ст. — доби національного відродження.

19. Див.: Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. — К.: АртЕк, 1997. — С. 30—31.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНІ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ДОБА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ)

Першим помітним документом конституційно-правового характеру середини ХІХ ст. в українській політичній думці став проект «Конституції Республіки» одного із членів Кирило-Мефодіївського товариства Георгія Андрузького (1827 — після 1864 р.). Власне, сьогодні відомо три варіанти цього тексту, які підготував автор приблизно в 1846—1850 роках. Жоден із них не був цілісним і завершеним. Усі три проекти опубліковано²⁰. Найбільш повним вважається останній (третій) варіант, датований 1850 роком, серед основних положень якого: утворення слов'янської конфедерації з республіканською формою правління (на зразок Сполучених Штатів Америки). У цій державі мали б об'єднатися 7 автономних штатів (областей): Україна, Польща, Бессарабія, Остзея, Сербія, Болгарія, Дон. При цьому, Україна, як автономна частина «Слов'янської федерації», мала б об'єднати в собі разом із центральною її частиною Галичину, Чорномор'я і Крим. У майбутній «Слов'янській федерації» Г. Андрузький не бачив місця Росії. Друга провідна ідея конституційного проекту Г. Андрузького — запровадження у містах і селах України та інших штатах Республіки найширшого самоврядування²¹.

У 1884 році в Женеві (Швейцарія) побачила світ робота Михайла Драгоманова (1841—1895 рр.) «Вольний союз — Вільна спілка. Проект основи Устава українського общества». Конституційний проект складається із двох частин: текст конституційного проекту; пояснювальна записка до цього конституційного проекту. На відміну від Г. Андрузького, Михайло Драгоманов пропонував реформувати Російську імперію як мінімум: у конституційну монархію; а максимум: у федеративну республіку. Основні положення конституційного проекту М. Драгоманова: зміна політичного режиму з самодержавства на демократичний режим — створення Республіки (крайній варіант — перехід до конституційної

20. Див.: Кирило-Мефодіївське товариство.— К.: Наук. думка, 1990.— Т. 2.— С. 415—426, 569—577.

21. Див. там само.— С. 569—577.

22. Див.: Драгоманов М. «Вільна спілка» — «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми.— В зб.: Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Г. Андрусяка.— Львів: Світ, 1996.— С. 7—72.

23. Див. детальніше: Стецюк П. Конституційно-правові погляди М. Драгоманова та їхній вплив на формування українського конституціоналізму першої чверті ХХ-го століття.— Там само.— С. 121—126.

24. Див.: «Основний Закон “Самостійної України” Спілки народу Українського» (проект утворений групою членів Української Народної Партії).— У кн.: Історія української конституції / Упорядн. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко.— К.: Право, 1997.— С. 75—84.

25. Див. детальніше: Міхновський М. Самостійна Україна.— В кн.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. 1. / Упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник.— К., 1983.— С. 62—66.

монархії); перетворення строго централізованої унітарної Російської імперії на державу з федеративною системою устрою (пропозиція — утворити на території Російської імперії 20 федеративних областей); створення системи федеральних (союзних) та місцевих (обласних) органів державної влади. При цьому надати широкі повноваження областям, включаючи і право прийняття для себе законів; надати широкі права міським та сільським громадам (право місцевого самоврядування); закріпити на конституційному рівні широкі права і свободи громадянам²². Конституційний проект М. Драгоманова мав значний вплив на дальший розвиток українського конституціоналізму першої чверті ХХ ст.²³.

Конституційний проект Миколи Міхновського «Основний Закон Самостійної України» 1905 року²⁴ за своїм змістом, структурою, методикою викладу був класичним «представником» першої хвилі конституцій (конституційно-правових доктрин). Нагадаємо, що для останніх (так званих «старих» конституцій) характерним був факт фіксації (закріплення) на конституційному рівні встановлення демократичного державного режиму, закріплення основних прав та свобод особи і громадянина (насамперед групи особистих і політичних прав та свобод), закладення основ державного ладу конституційної держави з наявністю в ньому інститутів парламентаризму, виборного глави держави, місцевого самоврядування, основного закону.

За конституційним проектом М. Міхновського, Україна мала б стати: державою суверенною (незалежною); національною державою; державою унітарною; державою демократичною з республіканською формою правління; державою, яка визнає і забезпечує основні права та свободи людини; державою, яка здійснює свою владу на засадах її поділу на окремі гілки, а також визнає право територіальних громад на місцеве самоврядування.

Ще в 1900 році у своїй праці «Самостійна Україна» М. Міхновський як провідне гасло (мовою документа — «напис» на прапорі дальшого поступу та боротьби) пропонує вибрати девіз — «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі»²⁵. Теза про самостійність, державну незалежність майбутньої Української держави (іншими словами — про Україну як суверенну державу) послідовно викладена і в положеннях конституційного проекту «Основний закон “Самостійної України” Спілки народу Українського» (надалі — проекту). Зокрема, мова йде про наступні положення цього документа: статтю 1, яка визначає Україну як «спілку вільних і самоправних земель»;

Георгій (Юрій) Львович Андрузький (26.05.1827, с. Вечірки, тепер Пирятинського району Полтавської області — після 1864) — український правознавець, громадсько-політичний діяч, поет. Народився в сім'ї дрібного поміщика Лева Андрузького. У 1845—47 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету. За участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства був арештований і висланий з України (спочатку — в Казань, а пізніше — на Соловецькі острови). Автор проекту «Конституції Республіки». З 1854 по 1857 рр. проживав в Архангельську, а з 1857 р. — у Полтаві. Дата і місце смерті невідомі.

Микола Іванович Міхновський (1873, с. Турівка, тепер Згурівського району Київської області — 03.05.1924, м. Київ) — відомий український громадський та політичний діяч, адвокат. Закінчив юридичний факультет Київського університету, працював адвокатом у Києві та Харкові. Один з організаторів таємних товариств «Братства тарасівців» (1891), «Молода Україна» (1896). Автор партійної програми Революційної української партії, яку було видано у Львові під назвою «Самостійна Україна» (1900), один з лідерів РУПу та Української Народної Партії. Спів-автор конституційного проекту «Основний закон "Самостійної України"» (1905). Під час революційних подій 1917–20 рр. — член Української Центральної Ради, один із активних організаторів українських збройних формувань. Помер при загадкових обставинах.

26. Див.: «Основний закон "Самостійної України" Спілки народу Українського» (проект утворення групою членів Української Народної Партії). — В кн.: Історія української конституції / Упор. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К.: «Право», 1997. — С. 75–84.

27. Див. детальніше: Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. — 1990. — № 31. — Ст. 429; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Генеза-Довіра, 1996. — С. 539–540; Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999. — С. 92–95.

статтю 4, яка говорить, що територія України є цілісною і «належить ся на праві власности всьому народови українському, себто Всеукраїнській Спільці, а не тій або іншій громаді чи землі»; положення про наявність в Україні інституту громадянства (ст. 10); своєї «військової сили» (ст. ст. 104–107), податкової системи (ст. ст. 97–103), правової системи разом із Основним Законом держави та групою конституційних законів (законів про працю, про пресу, про суд присяжних, про фінанси, про судову систему, про уряд, про військову службу, про шкільну освіту, а також «законів карних та цивільних» — ст. 118), системи органів державної влади та органів місцевого самоврядування тощо. Як суверенна держава, Україна також мала б мати свої державні символи: «кольори: блакитний та жовтий» — (ст. 108), столицю — м. Київ (ст. 109), державну мову (ст. 28)²⁶.

Наступна характерна ознака майбутньої Української держави, яка червоною ниткою проходить через майже всі праці раннього періоду політичної діяльності М. Міхновського, — це визначення майбутньої України державою національною. Характеризуючи цю ознаку майбутньої держави в такий спосіб, ми виходимо із сучасного розуміння сутності інституту національної держави — як держави, утвореної нацією на виключно своїй етнічній території, в результаті реалізації нацією свого природного (невід'ємного) права на самовизначення, держави, яка створює належні умови для всестороннього розвитку своєї (титульної) нації, держави, яка послідовно реалізовує національну ідею в державотворчих процесах, чітко стоїть на позиціях захисту та охорони національної державності, а також піклується про розвиток національних меншин, які проживають на її території тощо²⁷. Однак, не забуваймо, що на початку нашого століття (зокрема в 1905 р. — в час появи конституційного проекту М. Міхновського) ряд концептуальних положень сучасної теорії національної держави як таких просто ще не існувало або вони подавались в іншій інтерпретації. Зокрема, останнє можна віднести до сутності того ж права нації на самовизначення. Адже до відомих «14 пунктів Президента Вудро Вільсона» залишалось щонайменше 12 років. І тим не менше, ст. 1 вищезгаданого проекту прямо говорить, що Україна є державою «утвореною на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселена українцями». Як національна держава, Україна має мати за державні символи національну символіку (символіку, яку «Український народ присвоює собі» — ст. 108), у цій державі «офіційною» (державною) мовою є українська, водночас держава визнає право на вільне використання інших мов (очевидно, йшлося про мови національних меншин, які проживають на території України).

Теза про сутність України як держави національної чітко простежується в тій же статті «Самостійна Україна» (1900 р.), а особливо — у відомому «Декалозі Миколи Міхновського». Саме в останньому, Самостійна, вільна, демократична Українська Республіка названа «національним всеукраїнським ідеалом» — п. 1 Декалогу, а наступні його положення закликають «усюди й завжди вживати української мови» (п. 4), «шанувати діячів рідного краю» (п. 5), не бути байдужим до національних інтересів та не зраджувати їх (пп. 6 та 7), надавати всесторонню допомогу «землякам» своїм (п. 9) і т. д.²⁸

Україна, за конституційним проектом, мала бути державою унітарною. Для неї, як для унітарної держави, передбачалась: єдина Конституція, єдина система вищих органів державної влади, єдине громадянство; єдина судова система і т. д. Територія України мала поділятися на 9 складових частин (земель), при цьому останні майже не повинні були б мати якоїсь політичної самостійності.

Цікавою є пропозиція автора (авторів) проекту щодо назв майбутніх земель України: пропонувалось утворити 9 земель — Чорноморську Україну, Слобідську Україну, Степову Україну, Лівобережну Україну (Гетьманщину), Північну Україну, Гайову Україну (Полісся), Підгірську Україну, Горову Україну і Понадморську Україну. Ці дев'ять земель мали охопити всі території, заселені українцями, в тому числі, очевидно, і Галичину, Буковину та Закарпаття (території, які на той час входили до Австро-Угорської монархії) і Кубань. Окреме положення в проекті відведено статусу столиці — м. Києва, як місця знаходження глави держави та парламенту (ст. 109).

Україну, як демократичну державу з республіканською формою правління, насамперед характеризує положення ст. 30 проекту, за яким «уся власть належить народови українському», закріплення на конституційному рівні широкого кола загальновизнаних прав і свобод людини (розділ «Українці й їх права»), є парламент та органи місцевого самоврядування, формування цих органів шляхом вільних виборів на визначений Конституцією термін і т. д.²⁹

У переліку прав і свобод, передбачених конституційним проектом, зустрічаємо право на особисту недоторканність (ст. ст. 14 та 15), право таємниці листування (ст. 27), свободу особистого, в тому числі й сімейного життя (ст. 21), право на судовий захист від неправомірних дій чиновників (ст. 29), недоторканність житла (ст. 17), право на об'єднання в організації («спілки та згромадження» — ст. 25), право на особисті та колективні звернення (ст. 26), свободу зборів (ст. 24), свободу совісті і віросповідання (ст. ст. 18, 19,

28. Див. детальніше: Декалог Миколи Міхновського // Політика і культура.— 2000.— № 2.— С. 45.

29. Див. детальніше: *Стецюк П.* Микола Міхновський про сутність майбутньої української держави: конституційно-правові аспекти.— У зб.: «Самостійна Україна» Миколи Міхновського та її роль у формуванні державницької ідеології. Матеріали науково-практичної конференції до 100-річчя її видання, березень 2000 р.— Львів, 2000.— С. 62–71.

20), свободу науки та освіти (ст. 21), свободу слова (ст. 22), в тому числі і друкованого (ст. 33). В основу загального інституту прав і свобод людини та громадянина покладено загальноновизнаний принцип рівності (ст. ст. 12,13).

В організації державної влади, яка в цілому належить народові (ст. 30), покладено принцип її поділу на законодавчу («законодатну»), виконавчу і судову. Законодавчу владу репрезентує «рада представників» і «сенат» (ст. 31) (очевидно, мова йде про дві палати парламенту), «Президентови Всеукраїнської Спілки належить ся власть виконавча» (ст. 34) і судова влада «належить ся судам і суддям» (ст. 35).

Палата представників (нижня палата парламенту) складається з обраних громадянами депутатів терміном на 3 роки. Верхня палата — Сенат — формується з рівної кількості депутатів від кожної землі. Сенаторів обирають терміном на 5 років. Вибори до обох палат повинні проходити на основі прямого, рівного, загального виборчого права (ст. ст. 53, 58). Право обирати мають громадяни України, яким виповнилось 25 років і які не менше одного року проживають у тій чи іншій громаді; право ж бути обраним надається громадянам України віком від 25 до 70 років, які «вміють говорити, читати й писати по-українськи» (ст. 52).

Президент Республіки мав би обиратися «усім народом українським через плебісцит на 6 років» (ст. 63). При цьому, тільки на один термін. Єдиною вимогою до кандидата в Президенти було встановлення нижньої межі вікового цензу, а саме — 35 років (ст. 73). Президент Республіки визначався «першим громадянином» (ст. 62), особою недоторканною, «вождем війська й флоти, а також виконавчих структур» (ст. 66). Президент мав право призначати і звільняти міністрів, інших «урядників і достойників», оголошувати закони, скликати позачергові засідання парламенту, право помилування й амністії, зобов'язаний стежити за виконанням законів і т. д. Проектом передбачалося і дострокове припинення повноважень Президента у двох випадках: а) у випадку смерті; б) в порядку імпичменту. Останнє могло мати місце тоді, коли «Президент явно знехтував» Конституцію. У тому випадку Сенат, Рада представників і Вищий касаційний суд утворюють спеціальний «народний суд», який мав би усунути Президента з поста та призначити нові вибори Глави держави (ст. 75).

До судової системи, за проектом, мали входити мирові суди, суди першої інстанції, суди другої інстанції (земельні суди) і Вищий касаційний суд. Пропонована судова система знає суд присяжних та побудована на принципах гласності судового процесу, мотивованості рішень суду, недоторканності суддів

(ст. ст. 85, 86, 89). Миріві судді, судді першої інстанції обираються місцевими радами терміном на три роки. Судді другої інстанції і судді вищого касаційного суду призначає Президент Республіки пожиттєво із числа кандидатів, яких йому запропонують ради земель і суди другої інстанції³⁰.

У 1905 р. в «Літературному віснику» у Львові було надруковано статтю М. Грушевського «Конституційне питання і українство в Росії»³¹, яка фактично була реакцією вченого на дискусію щодо майбутнього конституційного реформування Росії та перетворення останньої в конституційну монархію. У тогочасній російській пресі, наукових і публіцистичних виданнях пропонувались різні варіанти реформування Росії, але майже ніхто з російських політичних діячів не допускав думки про те, що інші народи також мають право на свободу і самовизначення (в тому числі й українці). Щоб привернути увагу до цієї проблеми, Михайло Грушевський і пише свою статтю, яка по-суті є пропозицією щодо майбутнього конституційного устрою. Він пропонує: створити національні уряди (в областях) поруч із центральним загальнодержавним (загальносоюзним); провести прямі вибори національних (обласних) сеймів — як законодавчих органів; обирати національними сеймами союзний парламент; ввести широке самоврядування на місцях. У багатьох моментах конституційний проект М. Грушевського був дуже близьким до поглядів Михайла Драгоманова.

30. Див. детальніше: Стецюк П. Микола Міхновський про сутність майбутньої української держави: конституційно-правові аспекти. — В зб.: «Самостійна Україна» Миколи Міхновського та її роль у формуванні державницької ідеології. Матеріали науково-практичної конференції до 100-річчя її видання, березень 2000 р. — Львів, 2000. — С. 62–71.

31. Див.: Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1905. — Т. XXX.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІДЕЇ В УКРАЇНІ ДОБИ ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Друга хвиля конституцій («нові» конституції — конституції міжвоєнного періоду, тобто періоду між Першою і Другою світовими війнами) принесла в теорію і практику конституціоналізму більш змістовний виклад інституту прав та свобод людини і громадянина, в тому числі і нові його підрозділи — блоки соціально-економічних та культурних прав та свобод, зафіксувала більш демократичні виборчі системи, нові конституційні інститути (наприклад Конституційний Суд) тощо. Прикладом «конституції другої хвилі» серед національних конституційно-правових доктрин є Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права та вольности УНР) від 29 квітня 1918 року. При цьому, слід звернути увагу на те, що дійсно Конституція УНР 1918 року була першою серед даної групи європейських основних законів³².

Конституція УНР 1918 р. стала закономірним підсумком розвитку політичного процесу в Україні, започаткованого весняними подіями 1917 року, вона юридично оформила відродження державності України та заклала основу для стабілізації розвитку суспільства.

Конституція УНР 1918 р. складалася із 83 статей (параграфів), що були логічно об'єднані між собою у вісім розділів: «Загальні постанови», «Права громадян України», «Органи влади Української Народної Республіки», «Всенародні Збори Української Народної Республіки», «Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки», «Суд Української Народної Республіки», «Національні союзи», «Про часове припинення громадянських свобод».

За Конституцією, Українська Народна Республіка проголошувалась «державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною» (§ 1); влада в державі «походить від народу» і здійснюється на основі Конституції за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (Р. III).

32. Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму // Право України.— 1997.— № 8.— С. 4.

33. Див.: Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права та вольности УНР).— В кн.: Історія української конституції / Упорядн. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко.— К.: Право, 1997.— С. 105—113.

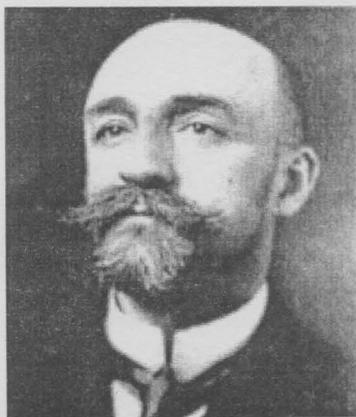
34. Див.: Дністрянский С. Конституція Західно-Української Народної Республіки (Проект, 1920).— У кн.: Стецюк П. Станіслав Дністрянский як конституціоналіст.— Львів, 1999.— С. 183—184.

Правовому статусу особи в Конституції УНР 1918 року відведено розділ II — «Права громадян України» та розділ VII — «Про тимчасове припинення громадянських свобод». Відповідно до положень Конституції УНР, в Україні проголошувалась рівність у своїх правах незалежно від статі, віри, національної приналежності та майнового стану (ч. 2 § 11 та § 12 Конституції УНР), підтверджувалась відміна смертної кари, уточнювались право на особисту недоторканість та недоторканість житла («домашнього огнища») (§ 15), зокрема встановлювалось правило, за яким «громадяне України, і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання» (§ 13). Конституцією УНР проголошувалась таємниця листування (§ 16), право на свободу пересування (§ 18), виборче право (активне і пасивне на виборах як до парламенту, так і до органів місцевого самоврядування) (§§ 20, 21).

Окремо слід зазначити, що особливістю Конституції Української Народної Республіки 1918 року були також досить прогресивні (передові як для свого часу) положення щодо статусу національних меншин в Україні (Розділ VII «Національні союзи»)³³.

Однак, найяскравішим взірцем українських конституційно-правових доктрин даної групи є проект Конституції ЗУНР 1920 р. Станіслава Дністрянського (1870–1935)³⁴. Цей проект ніби увібрав у себе весь багаж європейської конституційної думки того часу. Проект Конституції ЗУНР С. Дністрянського — це документ, який містить 130 розгорнутих положень (окремих параграфів), логічно та змістовно об'єднаних у три глави: «Держава і право», «Державна влада» та «Право народів на самовизначення».

Глава перша — «Держава і право» — складається із трьох розділів: «Правова держава», «Людські та громадянські права» та «Права народу». Своєю чергою, другий розділ цієї глави — «Людські та громадянські права» — містить окремі підрозділи під назвами: «Свободи», «Рівність», «Охорона і старівля (пклування — П. С.)». Глава друга — «Державна влада» — складається із трьох розділів: «Основи державної влади», «Організація народної волі» та «Виконання народної волі». У другому і третьому розділах цієї глави, як і в розділі «Людські та громадянські права», автор конституційного проекту подає окремі підрозділи: у розділі «Організація народної волі» — «Народна Палата», «Загальнонародна Рада», «Народні Збори і Народні комори» та «Місьцеве заступництво»; у розділі «Виконання народної волі», відповідно, — «Президент Республіки»,

Станіслав Северинович Дністрянський (13.11.1870, м. Тернопіль — 05.05.1935, м. Ужгород) — визначний український вчений-правознавець, громадський і політичний діяч, організатор національної юридичної освіти та науки. Закінчив юридичний факультет Віденського університету (1893), поглиблював освіту у Берлінському та Лейпцизькому університетах (1895–1896). Працював доцентом, професором, завідувачем кафедри австрійського цивільного права Львівського університету (1898–1918). Депутат австрійського парламенту (1907–1918). Один із організаторів, довголітній професор, проректор, ректор Українського Вільного Університету в Празі (1921–1935). Дійсний член ВУАН (1928). Численні наукові праці з цивільного та міжнародного приватного права, теорії та історії права, конституційного права — видані українською, німецькою, польською, французькою та чеською мовами. Автор двох конституційних проектів: «Устрій Галицької Держави» (1918) та «Конституція ЗУНР» (1920). Основні праці (в галузі конституційного права): «Резерви виборчого права в Австрії» (1906), «Самовизначення народів» (1919), «Теорія конституції» (прибл. 1920), «Зв'язок сполука народів» (1920), «Загальна наука права і політики» (1923), «Демократія та її майбутнє» (1933).

«Прибічна Рада», «Державна Рада», «Місцеве управління» та «Правосуддя». Глава третя — «Право народів на самовизначення» — не має поділу на окремі розділи.

Аналізуючи конституційний проект С. Дністрянського 1920 року, можна виділити три блоки положень, які могли б, на думку автора Проекту, закласти основи конституційного ладу майбутньої ЗУНР. Мова йде про наступні положення: 1) положення про ЗУНР — як правову, самостійну (суверенну), демократичну, соціальну та національну державу; 2) положення про ЗУНР — як державу, яка визнає людину, з її правами та свободами, важливою соціальною цінністю; 3) положення про ЗУНР — як державу, в якій державна влада побудована за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, а держава визнає місцеве самоврядування. Проект передбачав створення ЗУНР у формі президентської республіки³⁵.

Виходячи із попереднього, в основу конституційного статусу особи і громадянина автор проекту поклав декілька фундаментальних принципів. Насамперед, мова йде про такий принцип, як «принцип рівності». Автор розглядає його у декількох аспектах: по-перше, рівність між чоловіками і жінками (ч. 2, § 25); по-друге, рівність всіх людей перед законом, у тому числі щодо виконання встановлених державою обов'язків та «соціальних тягарів» (ч. 1, § 25, § 27); по-третє, рівність людей щодо правового захисту не залежно від громадянської приналежності («Іноземці користуються тим самим правовим захистом, як і населення держави, з умовою взаємності» — ч. 3, § 25). Серед інших принципів, які заклав С. Дністрянський в основу інституту прав, свобод та обов'язків громадян, можна також назвати принципи «єдності прав, свобод та обов'язків громадян», «невідчужуваності прав та свобод особи» (§ 6) «гарантованості прав та свобод особи з боку держави» (§ 7). § 4 Проекту визначав підстави набуття громадянства ЗУНР: 1) проживання на території держави («осілість»); 2) народження; 3) одруження; 4) державна натуралізація (тобто набуття громадянства через вступ до нього). Серед особистих прав і свобод у Проекті зустрічаємо такі важливі фундаментальні положення, як положення про недоторканність особи, недоторканність житла, свободу поселення і пересування, таємницю особистого життя, а також свободу совісті та свободу наукової творчості. Блок політичних прав та свобод представлений положеннями про свободу зборів, правом на створення громадських спілок, правом на подання петицій, свободою думки і слова, виборчим правом громадян. Широко представлені у проекті і економічні права та свободи (право на власність, доступність та свобода

35. Див. детальніше: *Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст.* — Львів, 1999. — С. 83–99.

промислу, свобода промислової конкуренції та інші). Цілу групу конституційних положень про права і свободи автор Проекту об'єднав у підрозділі «Охорона і старівля». Коментуючи цю частину свого проекту, С. Дністрянський через декілька років писав, що «... кожний чоловік має рівне право на державну охорону. Подруже стоїть під особливою охороною законів. Держава опікуватиметься зосібна малолітками та умово-хорими...»³⁶. У проекті проголошується право кожного, хто вважає себе скривдженим, на правовий захист держави (§ 28). Блок конституційних обов'язків включає в себе обов'язок військової служби, обов'язок сплачувати податки, обов'язок дотримуватись законів держави, обов'язок відвідувати початкові школи.

В основу організації органів державної влади покладено принцип її поділу на три гілки — законодавчу, виконавчу та судову. Однак автор проекту вважав, що для «обґрунтування тривалої народної влади в державі слід скликати Установчі Збори. Для виборів на ці Збори існує загальне, пряме і таємне голосування, без різниці в статі. Право обирати та обиратись мають громадяни, які досягли 21 року життя» (§ 44). Одночасно з виборами Установчих Зборів мали б пройти і вибори першого Президента Республіки. Установчі Збори, приймаючи на себе функцію органу законодавчої влади, повинні затвердити Конституцію ЗУНР, провести поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці, прийняти закон про вибори депутатів парламенту та депутатів місцевих представницьких органів, розробити і прийняти необхідні фінансові та податкові закони. Після виконання цих завдань Президент Республіки розпускає Установчі Збори та призначає вибори парламенту — Народної Палати, а також — нові президентські вибори.

Законодавча влада належить парламентові — Народній Палаті, яка обирається терміном на 4 роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Відповідно до § 56 Проекту, «до сфери дії Народної Палати належить творення законодавства про всі ті предмети, які вимагають уніфікованого врегулювання в державі». За своєю структурою Народна Палата — однапалатний парламент. Проектом Конституції передбачено створення парламентських комітетів, зокрема комітету з питань законодавства (легіслативної комісії). Загальне керівництво діяльністю парламенту покладається на Голову Народної Палати та двох його заступників, які обирає парламент із числа його депутатів. Усі депутати Народної Палати за свою працю в парламенті «винагороджуються з державної скарбниці» (§ 64) та на час своїх повноважень є особами недоторканими (ч. 2, § 63). Для внесення

36. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. — Прага, 1923. — Т. 1. — С. 337.

змін і доповнень до Конституції ЗУНР, за ініціативою парламенту чи за рішенням республіканського референдуму, скликається спеціальний представницький орган — Загальнодержавна Рада. Крім ревізії Конституції держави, Загальнодержавна Рада приймає рішення про надзвичайні заходи в управлінні державою на випадок війни та про дострокове зміщення з поста Президента Республіки.

В систему органів державної виконавчої влади входять: Президент Республіки, Уряд — Державна Рада та місцеві органи державної виконавчої влади. Відповідно до § 94 Проекту, Президент Республіки обирається народом терміном на 4 роки. Обиратися може кожен громадянин української національності, який досяг 35-ти річного віку свого життя. За характером своїх повноважень Президент Республіки є одночасно главою держави і главою виконавчої влади. Як глава держави, Президент ЗУНР представляє державу у міжнародних зносинах, акредитує і приймає «посланників», є головнокомандувачем збройними силами держави, присвоює офіцерські звання та звільняє офіцерів, призначає і звільняє Голову Державної Юстиції, здійснює право помилування тощо. Як глава виконавчої влади, Президент ЗУНР стоїть на чолі Уряду та «піклується про єдність дій Уряду і слідкує за законністю управління» (§ 96), призначає і звільняє членів Уряду та впливових державних службовців тощо.

Уряд ЗУНР — Державна Рада — визначений «верховним центральним органом для внутрішнього управління державою» (§ 105). Очолює Уряд Президент Республіки. Державна Рада складається з шести членів. Членів Державної Ради призначає Президент Республіки. Передбачалося, відповідно, утворення шістьох міністерств — Внутрішніх справ, Фінансів, Релігії і освіти, Сільського і лісового господарств, Торгівлі і промислу, Сполучень. Державна Рада повинна «здійснювати контроль за місцевим управлінням» і, при потребі, може призупиняти дію актів місцевих представницьких органів, якщо останні перевищили свої повноваження.

Судова система ЗУНР, відповідно до положень конституційного проекту, мала б містити в собі як окремі інституції — суди, Державний Судовий Трибунал та Голову Державної Юстиції. Судді призначаються Президентом Республіки або Головою Державної Юстиції, який його заступає, остаточно і на все життя (§ 117). На чолі загального управління юстицією стоїть Голова Державної Юстиції, якого призначає і звільняє з цієї посади Президент Республіки. Основними завданнями Голови Державної Юстиції є «піклу-

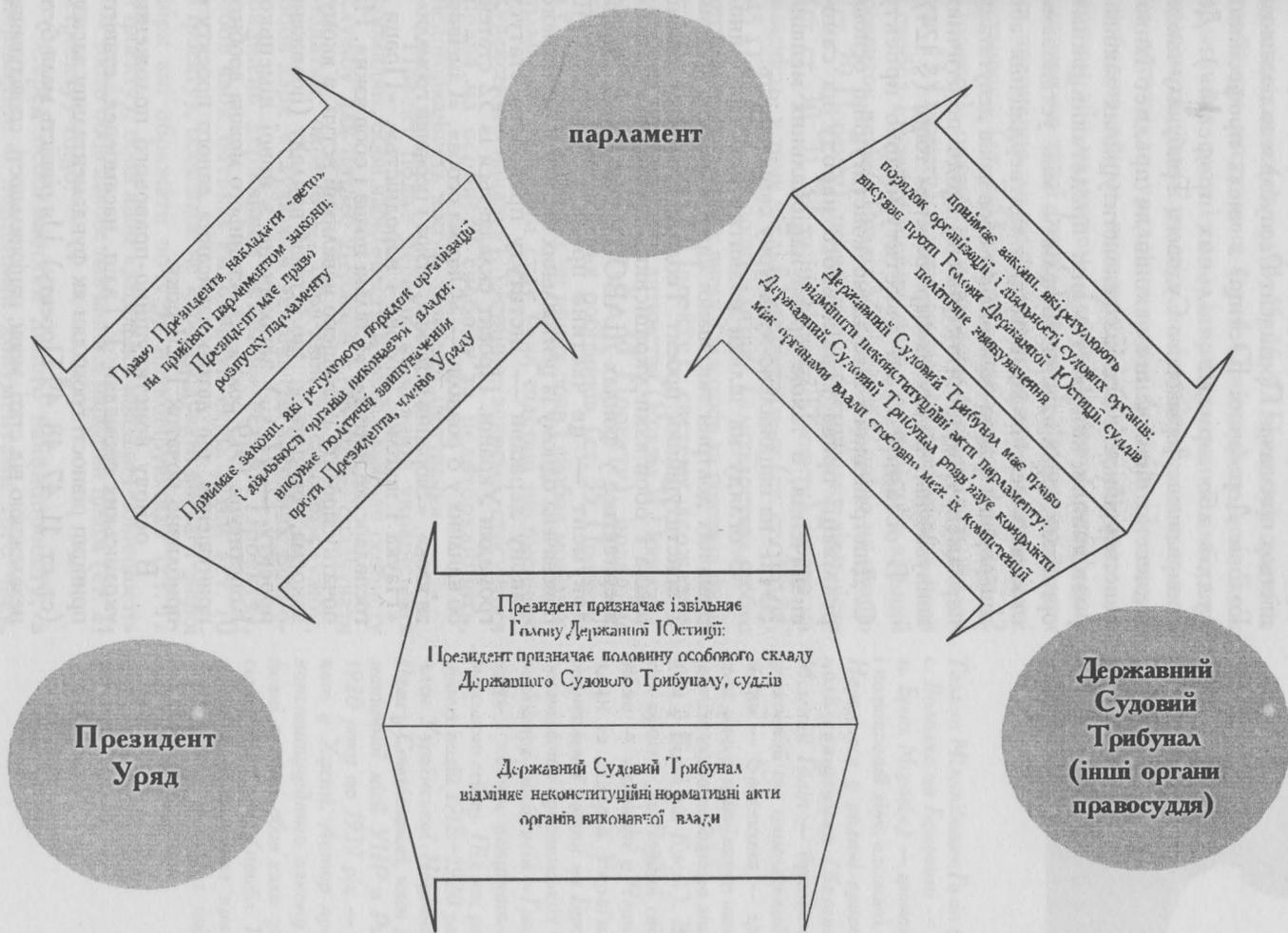

Схема 3.2. Механізм «противаг і стримувань» в проекті Конституції ЗУНР проф. Станіслава Дністрянського.

вання про забезпечення порядку в правосудді» та експертна робота на чолі спеціального бюро над законопроектами парламенту. Верховне правосуддя належить Державному Судовому Трибуналу, який складається з 12 членів (шістьох обирає парламент; шістьох призначає Президент Республіки за поданням Голови Державної Юстиції з числа професійних суддів або юристів «вільних професій»). До повноважень Державного Судового Трибуналу також віднесено визначення законів на предмет їхньої конституційності, відміна неконституційних законів, розв'язання конфліктів між представницькими органами, розв'язання конфліктів між установами стосовно меж їх компетенції, підтвердження або заперечення фактів невиконання обов'язків депутатами парламенту, прийняття рішень щодо політичних звинувачень, висунутих парламентом тощо (§ 124).

В останній главі конституційного проекту С. Дністрянського викладено конституційні основи реалізації права українського народу на самовизначення, а також права національних меншин ЗУНР на національно-культурну самобутність.

З огляду на шляхи розвитку конституційно-правових доктрин так званої «другої хвилі», цікавим є конституційний проект Теодота Галіпа «Основні права і обов'язки українських громадян»³⁷, який зберігається у фондах ДІАВОВУ у м. Києві. Даний документ — це частина проекту Конституції, присвячена одному із центральних інститутів Основного Закону держави — інституту правового статусу громадян України. Проект складається із 52 статей, об'єднаних у 8 розділів — «Окрема особа», «Сімейний зв'язок», «Зібрання і спілки», «Віра і церковні громади», «Наука і школи», «Мова і народність», «Праця і господарське життя», «Спільні права і обов'язки». На початку проекту розміщено невеликий вступ, в якому, зокрема, говориться, що «спосіб викладу (положень проекту — П. С.) запозичено з нової німецької Конституції 1919 року». З останнього можна зробити припущення, що датою написання даного проекту є приблизно початок 1920 року.

В основу конституційно-правового положення українських громадян Т. Галіп, насамперед, ставить принцип рівності громадян як фундаментальну засаду (ст. ст. 11, 47, 48, 49 Проекту). Ця рівність мала бути незалежною від статі, мови, національності, сповідання тої чи іншої релігії, походження і т. д. Рівність українських громадян повинна проявлятися у рівності всіх перед законом, у рівних виборчих правах, у «допуску ... на урядові посади», у виконанні громадянських обов'язків тощо.

37. Див.: Стецюк П. Конституційний проект Теодота Галіпа «Основні права і обов'язки українських громадян» // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2000. — Вип. 35. — С. 166–170.

Серед особистих прав і свобод у проекті зустрічаємо право на свободу та особисту недоторканність (ст. 2 Проекту), право на недоторканність житла (ст. 3 Проекту), свободу пересування і вільного вибору місця проживання (ст. 1 Проекту), свободу світогляду і віросповідання (ст. ст. 14, 15, 16, 17 Проекту), право на таємницю листування (ст. 4 Проекту) та інші. Блок політичних прав і свобод представлений виборчим правом та правом участі в «побудові держави», правом на допуск до урядових посад (ст. 48 Проекту), свободою думки, вираженої «словом, чи письмом, друком або малюнком» (ст. 5 Проекту), заборонаю цензури як такої (ст. 6 Проекту), правом на скарги та звернення «в приналежні уряди і законодавні установи» (ст. 7 Проекту), свободою зборів (ст. 12 Проекту), правом на створення товариств та спілок (ст. 13 Проекту). Група соціально-економічних прав і свобод Проекту містить право на освіту та вільний розвиток науки (Розділ V Проекту), право на працю (ст. 29 Проекту), право на підприємницьку діяльність (ст. ст. 30, 31, 32 та інші статті Проекту), право на власність, у тому числі й інтелектуальну (ст. ст. 33, 34, 45 Проекту), заборону «лихви» («лихварства», тобто отримання прибутку у вигляді відсотків за позичені гроші — П. С.) (ст. 32 Проекту), систему державної охорони материнства і дитинства (Розділ II Проекту), охорони сім'ї (ст. ст. 8, 35 Проекту), право на соціальне забезпечення робітників (ст. 35 Проекту) і т. д. Обмеження тих чи інших прав і свобод можливі тільки за рішенням суду («на підставі письменого судейського наказу»). Останнє, зокрема, стосується права на особисту свободу та недоторканність, недоторканність житла, таємниці листування.

Проект подає перелік обов'язків українських громадян: обов'язок «нести в межах законів особисту службу для потреб Держави і громади», сплачувати податки, окремо — обов'язок військової служби, обов'язок «слухатися законів та законних розпоряджень державних установ» (ст. 49 Проекту), обов'язок батьків виховувати своїх дітей (ст. 10 Проекту), обов'язок не «проповідувати зневаги іншої віри ані ображати почуття інаквовірних» (ст. 17 Проекту), обов'язок «загальної шкільної повинності» — тобто обов'язкове навчання в народній школі (ст. 21 Проекту) тощо.

Серед особливостей даного законопроекту, в порівнянні з подібними документами того часу, привертає увагу підкреслене ставлення його автора до законодавчого (конституційно-правового) закріплення статусу сім'ї, її значення для майбутнього Української Держави, піклування держави про українську молодь. Так, статті 8 та 9 Проекту говорять про те, що сім'я,

Теодот Мілетійович Галіп (1873, с. Володка на Буковині — 1943, м. Брно, Моравія) — громадський і політичний діяч, адвокат, поет. Народився у родині православного священника (батько — Мілетій Галіп — буковинський церковний та громадський діяч; мати — Євфросина — громадська діячка, організатор виставок українського народного мистецтва у Відні та Києві). За фахом юрист. До Першої світової війни — адвокат у Чернівцях, один із лідерів Української радикальної партії на Буковині, організатор буковинських Січей, редактор часописів «Громадянин» і «Січ», депутат буковинського сейму. Під час революційних подій 1918–1920 років — член Української Національної Ради у Станіславові, член дипломатичної місії УНР в Римі. З 1920 року по 1939 рік — адвокат у Хусті. Автор проекту конституційного закону «Основні права і обов'язки українських громадян» (прибл. 1920), праць про звичаєве право на Закарпатті, декількох повістей та поетичних збірок.

сімейне життя, материнство оберігаються державою. Мало того, законодавство повинно стати і на сторожі «чистоти сімейних стосунків», бо саме здорова сім'я (очевидно, фізично і морально) є, на глибоке переконання Т. Галіпа, «підставою існування і приросту Української Нації». Цей «приріст Української Нації» не повинен характеризуватись виключно кількісними показниками, він повинен привести насамперед до змін якісного характеру — сім'я («родителі») повинна «виховувати дітей здорових, моральних і придатних громадян» (ст. 10 Проекту). Останнє визначено як «право і обов'язок родителів». Виховну працю сім'ї повинні продовжити школи, які мали б «виховувати в учнях чесність, правдомовність, точність, сумлінність і прив'язаність до народного побуту і до Держави та пошаново (ставитись — П. С.) до людей інших народностей» (ст. 24 Проекту). Водночас автор Проекту вважає за можливе «зادля охорони молодіжи від злого впливу нездорової літературної і світописної продукції» надати органами самоврядування права примусового припинення обігу на своїй території подібної «продукції» (ст. 25 Проекту). Держава повинна оберігати «підростаючу молодіж», громадяни «обох полів, поки дійдуть до повнолітності, знаходяться під особливою опікою державних законів» (ст. 50 Проекту). А досягнувши повноліття, вступаючи в повноцінне життя, українські громадяни, на пропозицію Т. Галіпа, мали б скласти присягу перед місцевими органами самоврядування («волостним сходом або городською думою») про те, що будуть «твердо сповняти громадянські обов'язки, шанувати законний лад і порядок, жити чесно, служити правді і у всякому ділі поводитись яко щирі громадяне України» (ст. 51 Проекту)³⁸.

Не менш цікавими є підходи Т. Галіпа у питанні конституційно-правового закріплення права українських громадян на працю та на соціальний захист. Праця українських громадян, на думку Т. Галіпа, повинна охоронятися державою, держава мала б надати всім, хто бажає, можливість вільно працювати, обравши при цьому «собі те ремесло або звання, до якого він (громадянин — П. С.) себе вважає здатним», і саме праця мала б забезпечити українським громадянам можливість гідного «прожитку» та вберегти їх «від злиднів на старість або на випадок нездатності до праці» (ст. ст. 29, 30, 31). Умови праці, в тому числі і оплата праці, повинні були б, на думку Т. Галіпа, насамперед встановлюватись за взаємною згодою (домовленістю) між працівником і «хлібодавцем» (працедавцем — П. С.) або між організаціями робітників та працедавців (ст. 39 Проекту). Держава повинна взяти на себе обов'язок піклування як за

38. Див.: Стецюк П. Конституційний проект Теодота Галіпа «Основні права і обов'язки українських громадян» // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2000. — Вип. 35. — С. 166–170.

робітниками «всіх розрядів», так і за долею робітничих сімей. У зв'язку з цим необхідно, на думку Т. Галіпа, видати окремі «охоронні і страхові» закони, мета яких — охорона здоров'я робітників, забезпечення «робітників і робітниць на старість і на випадок слабування, каліцтва і на час нездатності до праці» (ст. 35 Проекту).

Така підвищена увага Т. Галіпа до проблем сім'ї та материнства, становища і подальшої долі молоді, становища робітників, зокрема їхнього права на працю та соціальний захист тощо, у випадку прийняття запропонованого законопроекту «Основні права і обов'язки українських громадян» (чи на рівні конституційного закону, чи, тим більше, на рівні положень конституції), на наш погляд, підсилює б соціальний характер майбутньої Української Держави, наблизивши її до тодішніх конституційних держав Європи.

«НОВІТНЯ ДОБА» РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ДОКТРИН В УКРАЇНІ

Для «новітніх» конституцій («конституцій третьої хвилі») характерною є фіксація на конституційному рівні соціальної сутності сучасної конституційної держави (соціальні орієнтири держави, державна соціальна політика і т. д.), дальший розвиток інституту конституційних прав та свобод людини, зокрема поява так званих прав та свобод «третього покоління» (колективних прав та свобод — права на мир, на гідне людини проживання, безпечне довкілля, на користування світовою культурною спадщиною і т. д.), наявність положень про зовнішньополітичну діяльність держави та про співвідношення національного і міжнародного права тощо.

Усі ознаки «новітньої конституції» («конституції третьої хвилі») мають як численні конституційні проекти в Україні 1992–96 років³⁹, так і нині чинний Основний Закон України. Ст. 1 Конституції серед іншого проголосила Україну соціальною державою, при цьому чітко визначивши, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ст. 15), а громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, ... пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ст. 46). Блок конституційних прав та свобод доповнився важливими положеннями: право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що передбачає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48), а також право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50). У Конституції закладено основи зовнішньополітичної

39. Тут і надалі при цитуванні даного документа див.: Конституція України. Проект, винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення. В редакції від 1 липня 1992 року. — У кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. — К.: Право, Українська Правнича Фундація, 1995 (Кн. I: Документи, коментарі, статті). — С. 123–194; Конституція України. Проект винесений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції України. В редакції від 27 травня 1993 року. — Там само. — С. 197–263; Шлях перемоги. — 1994. — 22 жовтня; Вечірній Київ. — 1994. — 1 грудня; Самостійна Україна. — 1995. — 11–17 січня; Голос України. — 1995. — 25 липня.

діяльності, яка спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18). При цьому чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9) і т. д.

Прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 року Конституції України стало не тільки формальним завершенням довготривалого «конституційного марафону», а й актом закріплення (фіксації) на найвищому рівні основних політико-правових параметрів (конституційних характеристик) сучасної української держави та визначення шляхів її розвитку на ближчу та дальшу перспективу. Україну було проголошено суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1 Конституції України), державою унітарною з республіканською формою правління (ч. 2, ст. 2, ч. 1, ст. 5 Конституції України), національною державою (ч. 3 Преамбули, ч. 2 ст. 133 Конституції України), а також державою світською (ст. 35 Конституції України)⁴⁰.

Відповідно, в інших статтях Конституції України було затверджено низку фундаментальних положень про деталізацію та розвиток вищеперахованих конституційних характеристик нашої держави. Мова йде про такі положення: суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є український народ; в Україні визнається і діє принцип верховенства права, Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй; людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, при цьому права і свободи людини та їх гарантії мають визначати зміст і спрямованість діяльності держави; український народ здійснює свою владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування; державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, водночас у державі визнається і гарантується місцеве самоврядування; право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами; ніхто не може узурпувати державну владу; Україна сприяє консолідації та розвиткові української нації, її

40. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Офіційне видання.— К.: Українська Правнича Фундація, 1996.— 62 с.

історичної свідомості, традицій і культури, дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави; державною мовою в Україні є українська мова; Україна сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви, кожному гарантовано право на свободу світогляду і віросповідання; суспільне життя в цілому в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності тощо. Все це разом фактично і складає, на наш погляд, сутність та зміст сучасної (офіційної) конституційно-правової доктрини України, яку в літературі визначають за змістом як ліберально-демократичну.

10 ЗАПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ДИСКУСІЙ

1. Назвіть три причини (ознаки), за якими Конституцію Пилипа Орлика (1710 р.) можна віднести (або принципово не можна цього робити) до категорії «конституція держави» в сучасному її розумінні.

2. Ваші міркування щодо часу виникнення в Україні ідей конституційно-правового характеру. Чи коректним, на Ваш погляд, є порівняння Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького та англійської революції XVII ст.?

3. Назвіть основні конституційні характеристики майбутньої Української держави за конституційним проектом «Самостійної України» Миколи Міхновського (1905 р.).

4. Перерахуйте конституційні права і свободи громадян УНР за Конституцією 1918 року. Які з даних конституційних положень (насамперед, з огляду на новизну, оригінальність викладу, «юридичну сміливість» і т. д.), на Ваш погляд, заслуговують на особливу увагу?

5. Назвіть три, на Ваш погляд, «найслабші місця» Конституції УНР 1918 року. Аргументуйте свою відповідь.

6. Якою бачилась система правової охорони Основного Закону держави за проектом Конституції ЗУНР проф. Станіслава Дністрянского (1920 р.)?

7. Що Ви знаєте про проект Конституції УНР проф. Отто Ейхельмана?

8. Що Вам відомо про тимчасову Конституцію Карпатської України (1939 р.)?

9. Назвіть не менше п'яти характерних ознак чинного Основного Закону України як конституції «третьої хвилі».

10. Ваша оцінка конституційного проекту М. Драгоманова «Вольний Союзъ — Вільна Спілка». Чому, на Ваш погляд, в ньому не стояло питання про створення незалежної Української держави чи хоча б єдиного Українського державного утворення в рамках майбутньої Російської Федерації?

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму // *Право України*. — 1997. — № 8. — С. 3–6.
2. Дністрянський С. Конституція Західно-Української Народної Республіки (Проект, 1920). — У кн.: *Стецюк П.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999. — С. 183–184.
3. Драгоманов М. «Вільна спілка» — «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми. — У зб.: *Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм* / За ред. *Т. Г. Андрусяка*. — Львів: Світ, 1996. — С. 7–72.
4. *Історія української Конституції* / Упорядн. *А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко*. — К.: Право, 1997.
5. Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. *С. Головатого*. — К.: Право, Українська правнична фундація, 1995. Кн. I. Документи, коментарі, статті. (1997. — Кн. II, частина 1: Документи, статті. — 278 с.; 1997. — Кн. II, частина 2: Документи; 1997. — Кн. II, частина 3: Документи. — 312 с.; 1998. — Кн. III, частина 1: Документи. Стенограми; 1998. — Кн. III, частина 2: Документи. Стенограми).
6. Конституція української гетьманської держави / Староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами. — Львів; Київ: Право, 1997. — С. 89–117.
7. *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України. 1917–1920: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997. — С. 65–79, 105–109, 155–161.
8. *Речицкий В. В.* Конституционализм. Украинский опыт / Харьковская правозащитная группа. — Харьков: Фолио, 1998. — С. 71–112.
9. *Стецюк П.* Періодизація розвитку та еволюція змісту конституційно-правових доктрин в Україні (до постановки проблеми) // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. — Львів, 2001. — № 36. — С. 179.
10. *Стецюк П.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999.
11. *Шаповал В.* Від «Руської Правди» до Декларації про державний суверенітет України: історичні форми правового регулювання державно-владних відносин // *Віче*. — 2000. — № 7. — С. 15–25.

ЛЕКЦІЯ ЧЕТВЕРТА

КОНСТИТУЦІЯ ЯК НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ

ВЛАДА, ЦЬО ВСТАНОВЛЮЄ (ПРИЙМАЄ)
КОНСТИТУЦІЮ

■

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ.
КОНСТИТУЦІЯ ЯК ЯДРО (ОСНОВА)
НАЦІОНАЛЬНОЇ
НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ,
ОСНОВНИЙ ЗАКОН ДЕРЖАВИ

■

ВЕРХОВЕНСТВО КОНСТИТУЦІЇ

■

СТАБІЛЬНІСТЬ КОНСТИТУЦІЇ

Після ознайомлення з основними теоріями виникнення конституцій (теорією суспільного договору, теологічною теорією, теорією звичаєвого права, марксистсько-ленінською теорією; у більш систематизованому варіанті — з теоріями виникнення конституцій представників юридичної, соціологічної та політологічної шкіл права), ми розуміємо, що сьогодні годі шукати якогось єдиного, уніфікованого поняття (дефініції) конституції. Як мінімум дві речі (два чинники) можуть суттєво впливати на визначення змісту дефініції «конституції» держави: перше — це прихильність (належність) автора дефініції до поглядів тої чи іншої правової школи (відповідно, сприйняття ним тої чи іншої теорії конституції); друге — це час написання самої дефініції. Навіть у рамках одного наукового напрямку (правничої школи) дефініції конституції різних часів об'єктивно є відмінними. Спільним, до певної міри, залишається розуміння того, що конституція держави — це, насамперед, нормативно-правовий акт, тобто явище, основним призначенням якого (як зрештою і всіх інших нормативно-правових актів) є регулювання суспільних відносин. Звідси, логічно є постановка питання про ті характерні ознаки та особливості, які суттєво відрізняють «конституцію» від інших нормативно-правових актів. Різні автори по-різному підходять до висвітлення цього питання¹. Сьогодні, узагальнюючи ці підходи, можна виділити декілька таких ознак та характерних властивостей: 1) особливість суб'єкта, який приймає чи встановлює конституцію; 2) установчий характер конституції; 3) особливості об'єкта конституційної регламентації (особливість предмета правового регулювання); 4) група так званих особливих юридичних властивостей конституції як нормативного акта: визначення конституції як Основного Закону держави, закону із вищою юридичною силою, закону, що має підвищений ступінь стабільності та спеціальну систему правової охорони; 5) особливості конституції як політичного та ідеологічного документа. Розглянемо окремі з вищеназваних ознак та характерних властивостей конституції сучасної держави детальніше.

1. Див. наприклад: *Эбзеев Б. С.* Конституция. Правовое государство. Конституционный суд: Учебное пособие для вузов. — Москва: Закон и право, 1997. — С. 17–18; *Конституція незалежної України: Навчальний посібник / За ред. В. Ф. Позорілка, Ю. С. Шемчушенка, В. О. Євдокимова.* — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, Спілка юристів України, 2000. — С. 42–44.; *Конституційне право України. Підручник / За ред. В. Ф. Позорілка.* — К.: Наук. думка, 1998. — С. 103; *Козлова Е. И., Кутафин О. Е.* Конституционное право России: Учебник. — Москва: Юрист, 2000. — С. 44; *Сравнительное конституционное право.* — Москва: Манускрипт, 1996. — С. 108–123; *Тодыка Ю. Н., Супрунук Е. В.* Конституция Украины — основа стабильности конституционного строя и реформирования общества. — Симферополь: Таврия, 1997. — С. 19–22.

ВЛАДА, ЩО ВСТАНОВЛЮЄ (ПРИЙМАЄ) КОНСТИТУЦІЮ

Більшість авторів аргументовано звертає увагу на те, що конституцію держави — як нормативно-правовий акт — встановлює (приймає) особливий, на відміну від інших правових актів, суб'єкт. У класичному варіанті таким суб'єктом має виступати народ. Сама ідея належності народові права приймати конституцію витікає з теорії народного суверенітету. Прийняття, встановлення народом конституції може відбуватись як безпосередньо (наприклад, варіанти прийняття конституції шляхом всенародного голосування — на референдумі), так і опосередковано — через обраних представників народу (наприклад, Конституційна асамблея, Конституційні збори або, як виняток, той же парламент держави).

Водночас, усі інші нормативно-правові акти приймають (встановлюють) органи публічної, в абсолютній більшості державної, влади: закони приймають парламенти, за винятком групи так званих референдарних законів — законів, прийнятих на референдумах; підзаконні нормативно-правові акти приймають (встановлюють) різні суб'єкти нормотворчого процесу — парламент, уряд, глава держави, інші органи державної влади різних рівнів, органи місцевого самоврядування тощо.

Основи, витоки даної властивості, цієї характерної ознаки конституції як нормативно-правового акта, що полягає в особливій природі суб'єкта встановлення, прийняття конституції, приховані в сутності конституції як уніфікованого акту загальнонародної волі. С. Дністрянський з цього приводу писав, що саме в конституції народ встановлює, утворює для себе організацію державної влади в цілому і «доки нарід, як такий, не встановив про свою долю, не було конституції ... Конституція без волі народа не є справжня конституція — вона є твором довільним, що дуже легко прокидається з абсолютизмом»².

2. Дністрянський С. Нові проекти українських конституцій // Воля. Відень.— 1920.— Т. 6.— Ч. 5.— С. 235.

Практична реалізація ідеї прийняття (встановлення) конституції народом своїм корінням сягає переддня доби конституції і конституціоналізму як таких. Тут варто пригадати, що перші акти «передконституційного характеру» спочатку появились у вигляді угод (договорів) між населенням і правителями. Предметом таких угод виступали права певного прошарку населення перед правителем або ж, з іншого боку, — обмеження прав феодала. Відповідно, суб'єктами таких угод виступав, з одного боку, народ, а з іншого, — монарх (феодал). Пізніше такі угоди, як відомо, набувають загального характеру — тобто вони ніби укладаються від імені усього народу, або весь народ укладає їх між собою. З часом появиться і теоретичне обґрунтування всього цього у вигляді теорії «Конституція — як суспільний договір».

Ідея договору, що укладається між королем і народом, яку сформульовано ще в ранньофеодальній Англії, реального значення набула в часи англійської революції XVII ст., коли теорія суспільного договору склала основу політичної платформи, її головних рушійних сил. Ці сили, серед іншого, формально вимагали і укладення саме такого договору. Тому незабаром з'являється і набуває популярності ідея «народного договору» (agreement of people), який вноситься у парламент і мав би отримати підтримку «всього народу» («Народна угода (договір)» Кромвеля 1653 р.). Пізніше Г. Еллінек зазначить, що саме «народний договір» був першою спробою запровадити в Англії писану конституцію³. Окремо варто також пригадати, що за твердими, однак все-таки ідеалістичними, переконаннями Жан-Жака Руссо, для встановлення конституції необхідна воля всіх громадян; конституцію, як договір усіх з усіма, мали б підписати всі громадяни; вона повинна бути результатом їхнього одноголосного рішення; осіб, які не підписали конституцію, мали б вважати як іноземців.

Саме тому, від часу появи перших писаних конституцій, текст їх як такий мав би починатися словами — «Ми, (такий-то) народ, приймаємо (затверджуємо) Конституцію». Ця теза, вперше реалізована на практиці конституційного будівництва ще в кінці XVIII ст. («Ми, народ Сполучених Штатів Америки, вводимо і утверджуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки...» — з преамбули Конституції США, 1787 рік; «Представники французького народу, утворивши Національні Збори..., прийняли рішення викласти в урочистій декларації природні, невідчужувані і святі права людини...» — з преамбули Декларації прав людини і громадянина 1789 року⁴), міцно закріпилась у текстах «другої» та «третьої» хвиль конституцій («Латвійський народ через

3. Див.: Шаповал В. М. Від Руської Правди до Декларації про державний суверенітет України. Історичні форми правового регулювання державно-владних відносин // Віче. — 2000. — № 7. — С. 20.

4. Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII—XIX вв.). Сборник документов. — Москва: Гос. изд-во юрид. лит. — 1957. — С. 18, 250.

5. Конституції нових держав Європи і Азії / Упорядн. С. Головатий. — К.: Українська Правнича Фундація. Вид-во «Право», 1996. — С. 486.

6. Конституции буржуазных стран. — Москва: Юридическая литература, 1982. — С. 67.

7. Конституция Российской Федерации: Энцикл. словарь / Авт. коллектив: В. А. Туманов, В. Е. Чиркин, Ю. А. Юдин и др. — Москва: Большая Российская энциклопедия, 1995. — С. 265.

8. Див.: Лепешкин А. И. Курс советского государственного права: В 2 т. — Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. — Т. 1. — С. 169.

9. Конституція розвинутого соціалізму. На допомогу вивчаючим Конституцію СРСР. — К.: Політвидав України, 1978. — С. 18.

10. Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь і виступи на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 і 7 жовтня 1977 року. — К.: Політвидав України, 1977. — С. 22.

своїх представників у вільно обраних Установчих Зборах, встановив для себе таку Конституцію» — з Конституції Латвійської Республіки 1922 року⁵; «німецький народ ... для надання державної влади ... прийняв в силу своєї установчої влади ... Основний закон Федеративної Республіки Німеччини» — з преамбули Конституції ФРН 1949 року⁶; «Ми, багатонаціональний народ Російської Федерації, об'єднані спільною долею на своїй землі ... приймаємо Конституцію Російської Федерації» (Преамбула Конституції Російської Федерації, 1993 рік)⁷.

Навіть тоталітарні режими, лукаво творячи подібність конституційної системи, намагалися надати своїм «конституціям» характеру народної волі. Тут можна пригадати те, що проекти Конституції СРСР 1936 року («сталінська конституція») і Конституції СРСР 1977 року («конституція розвинутого соціалізму») мали офіційну процедуру «всенародного обговорення і схвалення». Так, проект другої «Конституції СРСР» за окремим рішенням Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР було опубліковано 12 червня 1936 року в пресі для всенародного обговорення, яке тривало більше п'яти місяців⁸. П'ять місяців також («Чи випадково?» — П. С.) обговорювався у засобах масової інформації колишнього СРСР і проект третьої «Конституції СРСР» в 1977 році. За офіційними радянськими даними того часу, в обговоренні проекту третьої «Конституції СРСР» взяли участь понад 140 млн. осіб⁹. Тодішній лідер СРСР Л. Брежнев з трибуни сесії Верховної Ради СРСР стверджував, що «саме радянський народ став справжнім творцем Основного Закону своєї держави»¹⁰. Сьогодні досить чітко проявляється вся витончена фальш того, що відбувалося, оскільки надати «радянським конституціям» характеру народної волі із засади речі було неможливим хоча б через те, що тоталітаризм і конституціоналізм — явища взаємовиключні.

Із саме такого розуміння суб'єктності прийняття (затвердження) конституції випливають наступні особливості (характерні риси) конституції як нормативного акта: перше — це розуміння останньої актом установчої влади (звідси розуміння установчого характеру конституції взагалі), і друге — ступінь (рівень) легітимності конституції як нормативно-правового акта.

Конституція держави як нормативно-правовий акт є законом. Але, на відміну від інших законів, конституція має іншу правову природу, інший шлях виникнення. Якщо всі закони (окрім Конституції), як правило (окрім групи референдарних законів), є актами законодавчої влади, то Конституція є актом влади установчої. Тут

Георг Єллінек (Jellinek) (16.06.1851, м. Лейпциг — 12.01.1911, м. Гейдельберг) — відомий німецький вчений-правознавець, теоретик держави і права, філософ. Вивчав право та філософію в університетах Брюнна, Гейдельберга, Лейпцига. Доктор права (1871) та доктор філософії (1872). Працював приват-доцентом, професором Віденського (філософія права, державне та міжнародне право), професором Базельського, завідувачем кафедри публічного права та проректором Гейдельберзького університетів. Висунув ідею самообмеження держави, яка, на його погляд, зобов'язана дотримуватись правових норм і обмежувати свою владу правами особи. Обстоював теорію правової держави, до якої включав ідеї законності, поділу влади, прав та свобод громадян. Основні праці: «Система суб'єктивного відкритого права» (1878), «Декларація прав людини і громадянина» (1872), «Загальне вчення про державу» (1900), «Конституції, їх історія і значення в сучасному праві» (1909), «Зміни та перетворення конституцій» (1903) та інші.

необхідно, хоча б тезово, пригадати основи теорії установчої влади. Отже, у демократичній державі публічна державна влада побудована за поділом її на окремі гілки. Класичний (але не єдиний) варіант у цьому випадку — це поділ на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову влади. Кожна із гілок влади виконує свої функціональні завдання і ні в якому разі не повинна (не може) підмінювати іншу гілку влади. Між цими гілками створюється і діє механізм «стримувань і противаг». Але при цьому всьому, законодавча, виконавча і судова влади (чи будь-які інші, встановлені законодавцем гілки влади) виступають вторинними, — тобто їх творять уже на другому етапі, вже на базі прийнятої перед тим конституції, за її приписами і положеннями. Первинною ж є влада установча, влада народу, яка встановлює демократичний політико-правовий режим, приймає конституцію, можливо, ще якийсь із законів. Вже на базі цієї прийнятої конституції твориться розподіл державної влади на окремі гілки. Організаційно-правовою формою (своєрідним матеріальним уособленням) установчої влади, як правило, можуть виступати Установчі Збори (Конституційні Збори, Конституційна асамблея, Конституанта). З цього приводу проф. Володимир Шаповал пише, що «будь-яка Конституція як Основний Закон є актом установчої влади, і саме з цього випливають її юридичні характеристики. Інші закони — є актами законодавчої влади, чим пояснюється їх змістовна і формальна субординованість відносно Основного Закону. Сказане стосується і законів — референдарних актів, адже їх прийняття визначається конституцією»¹¹. Біля джерел теорії конституції як акта установчої влади — погляди відомого політичного діяча та мислителя часів Великої Французької революції абата Емануеля-Жозефа С'єсса (Sieyes) (1748–1836).

У державотворчій практиці українського народу ідея установчої влади як така, з певною мірою умовності, була вперше реалізована у Львові в жовтні 1918 року. Напередодні розподілу Австро-Угорської монархії, а саме 10 жовтня 1918 року, відбулася так звана «повна нарада» Української парламентської репрезентації разом з українськими членами Палати Панів (верхньої палати австрійського парламенту) та буковинськими послами у Відні. Саме на цій нараді було прийнято рішення «приступити до заснування української конституанти, яка б розв'язала питання про самовизначення українського народу»¹². 18 жовтня 1918 року у Львові відбулось фактично загальнонаціональне (в рамках українських земель Австро-Угорської монархії) представницьке зібрання у складі близько 500 осіб — українців: депутатів австрійського

11. Шаповал В. Конституція України — як нормативно-правовий акт (теоретичні проблеми кваліфікації) // Право України. — 1997. — № 10. — С. 5.

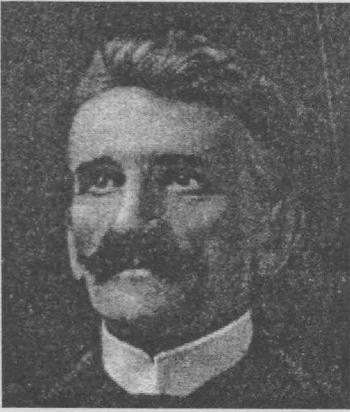
12. Макаруч С. А. Українська Республіка галичан. Нарис про ЗУНР. — Львів: Світ, 1997. — С. 42.

парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини, єпископату, делегатів українських партій, громадських організацій та суспільно-політичних рухів¹³, яке обрало Українську Національну Раду. До складу Української Національної Ради увійшли: всі українські депутати обох палат австрійського парламенту, депутати-українці крайових Галицького та Буковинського сеймів, тобто всі ті, хто отримав мандат довіри з боку українського населення Австро-Угорщини на останніх парламентських виборах та виборах до крайових представництв (Галицького та Буковинського сеймів). Крім того, до складу Української Національної Ради увійшли також по 3 представники українських політичних партій з цих земель.

Українська Національна Рада фактично перебрала на себе функції Конституанти (Установчих Зборів), оскільки серед її повноважень чітко і однозначно було зазначено право «виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самоозначення та рішати про державну судьбу всіх областей тим народом заселених; підприємяти всі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення (про самовизначення українського народу — П. С.) перевести в життя»¹⁴. Першим своїм документом — Маніфестом Української Національної Ради від 19.11.1918 р. — Конституанта задекларувала бажання та право українців Австро-Угорщини на створення своєї національної держави. Цей документ дослівно, зокрема, містив таке: «Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада як конституанта постановляє: I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творить одноцільну українську територію. II. Ся українська національна територія уконституується отсим як українська держава. Постановляється поробити приготовні заходи, щоби се рішення перевести в житте. III. Взивається всі національні меншости на всій українській області, при сім Євреїв признається за окрему національність, — щоби уконститувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення. IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з правом

13. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. — С. 28.

14. Українське слово. — 1918. — 22 жовтня.

Євген Омелянович Петрушевич (03.06.1863, м. Буськ, тепер Львівської області — 29.08.1940, Берлін) — визначний український політичний та громадський діяч, адвокат. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Доктор права. Працював адвокатом. 1907–1918 рр. — депутат (посол) австрійського парламенту (одночасно в 1910–1914 рр. — депутат Галицького сейму); 1917–1918 рр. — голова Української парламентської репрезентації в австрійському парламенті. 19.10.1918 р., як голова (президент) Української Національної Ради, проголосив створення на українських землях Австро-Угорщини Української Держави. 4 січня 1919 р. фактично обраний Президентом ЗУНР, а після возз'єднання ЗУНР з УНР став членом Директорії УНР. З листопада 1919 р. — в еміграції. У 1920–1923 рр. очолював уряд ЗУНР в еміграції, який добивався відновлення незалежності ЗУНР дипломатичними шляхами.

15. Лозинський М. Галічина в 1918–1920 рр. — Відень: Український соціологічний інститут, 1922. — С. 29–30.

16. Конституція Российской Федерации // Энциклопедический словарь. — С. 112.

заступництва при правительстві для національних меншостей. V. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована отсе в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції. VI. Теперішньому австро-угорському міністрови заграничних справ бар. Бурянови відмовляється права переговорювати іменем сеї української території»¹⁵. Маніфест Української Національної Ради від 19.10.1918 р. фактично був першим національним актом (документом) конституційного характеру на західноукраїнських землях того часу та за своєю юридичною природою, змістом і сутністю, на наш погляд, чітко належить до актів установчої влади.

Одним із ініціаторів скликання Конституанти у Львові, активним учасником її організації та проведення, був відомий український юрист, громадсько-політичний діяч, депутат австрійського парламенту Євген Петрушевич (1863–1940). Тоді ж його було обрано головою (президентом) Української Національної Ради.

Розуміння конституції як акта виключно установчої влади робить можливим також і постановку питання щодо розгляду проблеми «рівня (ступеня) легітимності» конституції як такої. Легітимність (від латинських слів *lex, legis* — закон, законний) нормативних актів, у тому числі і конституції, часто зводять виключно до розуміння буквально їхньої «законності», зокрема точній відповідності чинному закону появи (виникнення, прийняття, затвердження) тексту конституції. Такий підхід, однак, є дещо спрощеним. Адже поняття легітимності взагалі можна розглядати з позицій двох підходів: перший (вужчий) підхід — легітимність як законність; другий (ширший) підхід — легітимність як політико-правове поняття, що означає позитивне ставлення населення країни, його великих груп, суспільної думки до діючих інститутів державної влади¹⁶. Звідси, в політичному плані легітимація означає, що на даному етапі діяльність державної влади (чи її окремих інститутів) схвалює і підтримує більшість населення. Це з часів німецького мислителя Макса Вебера (1864–1920) чітко розрізняють щонайменше три види легітимації: традиційний (побудований на додержавних відносинах, неписаних звичаях, традиціях і т. д.); харизматичний (в основі якого покладено емоційно-вольові чинники, він будується на авторитеті особистості, на вірі в провідника, вождя); раціональний (в основі якого — розумове судження, в тому числі і про прийнятий в державі порядок, з метою регулювання суспільних відносин).

Одним із різновидів (сторін) раціональної легітимації є легітимація правова (юридична). Звідси,

повертаючись до викладеної попередньої тези про те, що легітимність — це не стовідсотково тотожне розуміння поняття «законність», в окремих випадках законність як така (в тому числі й конституційна) теоретично може вступати в суперечність з легітимністю. Останнє, зокрема, може мати місце тоді, коли продовжують функціонувати владні структури, які не мають підтримки у більшості суспільства чи втратили в нього свій авторитет¹⁷.

Якщо для законів, наприклад, їхній шлях появи через парламентську законотворчу процедуру є абсолютно зрозумілим і не залишає жодних сумнівів у питанні їхньої легітимності, то з випадками появи (виникнення, затвердження) конституції у стінах парламенту ситуація є дещо іншою. Виходячи із загального розуміння сутності конституції як політико-правового явища і призначення парламенту як органу законодавчої влади, у випадках, коли все ж таки парламенту доводиться приймати (затверджувати) конституцію, останній при цьому здійснює фактично невласиві для нього функції. Парламент не здійснює того, що робить, чи повинен, образно кажучи, робити «кожен день» — приймати, творити закони. Він, як виняток із своїх повноважень, через певні політичні обставини, разово здійснює функцію органу установчої влади (разово підміняє його, наприклад, ті ж Установчі Збори, Конституанту) і, за дорученням народу, приймає конституцію. Якщо ж конституція приймається парламентом без урахування (розуміння) останнього, приймається як звичайний закон, у цьому випадку, видається, що можуть виникати серйозні застереження щодо легітимності прийнятої конституції.

Зведення проблеми легітимності конституції тільки до питання суб'єктності її прийняття (утвердження) було б дещо спрощеним підходом, оскільки саме затвердження (прийняття) конституції є тільки вінцем тривалого конституційного творчого процесу. Іншими словами, загальнодемократичні умови повинні бути забезпечені на всіх, без винятку, етапах творення конституції (розробка проекту, обговорення, затвердження). У випадку, коли органи влади самостійно (без народу) розробили проект конституції і народіві пропонують тільки затвердити його, то рішення народу може дуже легко перетворитись у формальне схвалення, а сама народна воля викривиться до невпізнанності¹⁸.

Сучасний німецький конституціоналіст проф. Г.-П. Шнайдер, даючи розгорнуту характеристику сутності влади, що утверджує конституцію, серед іншого звертає увагу й на те, що ця влада («влада, що утверджує конституцію») за своєю природою є і повинна бути також обмеженою. «Будь-хто, хто встановлює конституцію, не

17. Конституция Российской Федерации // Энциклопедический словарь. — С. 112.

18. Государственное право Германии / Сокр. пер. с нем. семитомного изд. — Москва, 1994. — Т. II. — С. 305–306.

може дозволити собі не враховувати ті цінності і головні переконання, які міцно ввійшли в сутність норм права, загальновизнаних світовим співтовариством. Сюди належить насамперед охорона гідності людини та захист її прав, що є призначенням будь-якої демократичної влади, яка утверджує конституцію» і далі « обмеження влади, яка утверджує конституцію, має за свою основу і ту обставину, що її зв'язок з народом (відповідно до принципу народного суверенітету) обумовлює не тільки демократичний порядок утвердження конституції, але й також і її демократичну структуру. В іншому випадку ... народ, признаючи конституційну владу, вступив би в протиріччя із своєю власною легітимністю»¹⁹.

Враховуючи час появи (виникнення) та функціонування (діяльність), владу, що утверджує конституцію, можна розглядати також у двох формах: первинній і наступній (за вищезгаданим проф. Г.-П. Шнайдером — «початкова» і «конституційна»). Покликанням першої, власне, і є розроблення та прийняття самої конституції; вона, як правило, може нести в собі певну суспільну небезпеку, оскільки є за природою владою революційною. Друга ж форма цієї влади має на меті внесення змін і доповнень до конституції в рамках режиму конституційної законності.

19. Див.: Государственное право Германии / Сокр. пер. с нем. семитомного изд.— Москва, 1994.— Т. II.— С. 306.

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ. КОНСТИТУЦІЯ ЯК ЯДРО (ОСНОВА) НАЦІОНАЛЬНОЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ, ОСНОВНИЙ ЗАКОН ДЕРЖАВИ

Не тільки особливим суб'єктом прийняття (встановлення) відрізняється суттєво конституція від інших нормативно-правових актів. Вона, будучи законом (навіть основним), так само, як і всі інші закони, інші нормативно-правові акти, покликана виконувати головне функціональне призначення останніх — врегульовувати суспільні відносини. Отже, конституція, як і будь-який інший нормативно-правовий акт, має (повинна мати) свій предмет правового регулювання. Відмінність конституції в цій частині від інших нормативно-правових актів власне і полягає, з одного боку, у змісті цього предмета правового регулювання, а з іншого — в його формальному обсязі.

Якщо той чи інший закон, будь-який інший нормативно-правовий акт предметом правового регулювання має чітко визначене, конкретне, дуже часто вузьке коло (групу, площину) суспільних відносин, то предмет правового регулювання конституції має, умовно кажучи, об'ємний всеохоплюючий характер. Іншими словами, предметом правового регулювання конституції є не одна група однорідних суспільних відносин, а сукупність, об'єднання багатьох груп та площин таких відносин. Мова, як правило, йде про певну цілісну сферу суспільних відносин, яка включає в себе політичну, економічну, соціальну, екологічну, духовну та інші площини. Предметом правового регулювання конституції виступає до певної міри весь спектр існуючих у державі правовідносин.

Конституція сучасної держави (про що згадувалось вище) має установчий характер. Останнє найменше проявляється в двох взаємопов'язаних між собою положеннях (явищах): перше — конституція є актом установчої влади; друге — конституція може виступати (виступає) інструментом, засобом появи (виникнення, встановлення) нових конституційно-правових явищ, інституцій, відносин тощо. Особливо останнє стосується нормативно-правової системи держави, містя в ній конституції. У зв'язку з цим, у теорії

Петро Омелянович Недбайло (12.07.1907, с. Ново-Новицьке Клинівського району Чернігівської області (тепер Брянська область Російської Федерації) — 31.10.1974, м. Київ) — відомий український вчений-правознавець, доктор юридичних наук (1957), професор (1958), чл.-кор. АН УРСР (1969). Закінчив Харківський юридичний інститут (1930). Працював викладачем, доцентом, професором Харківського юридичного інституту, Львівського та Київського державних університетів (у тому числі й як завідувач кафедри теорії держави та права, державного та адміністративного права). У 1958–1971 рр. — постійний представник України в Комісії ООН з прав людини, обирався її головою. У 1968 р. відзначений премією ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини» з врученням Золотої медалі ООН. Основні праці: «Радянські правові норми» (1959), «Застосування радянських правових норм» (1960), «Методологічні проблеми радянської юридичної науки» (1965), «Вступ до загальної теорії держави і права» (1971).

конституційного права за конституцією сьогодні міцно закріпилось положення про те, що остання є основою, своєрідним фундаментом усієї правової системи держави. Конституція, умовно кажучи, ніби лежить в основі цілого «дерева нормативно-правових актів», є своєрідною вершиною перевернутої «піраміди нормативно-правових актів», виступає ядром цієї системи.

Визнання конституції «ядром правової системи», на думку проф. Катерини Козлової, означає також те, що її принципи і положення відіграють скеровуючу роль для всієї системи поточного законодавства; саме конституція визначає і сам процес правотворчості — встановлює, які саме нормативні акти приймають органи державної влади, їх найменування, юридичну силу, порядок і процедуру прийняття; в конституції можуть бути названі і конкретні закони, які необхідно прийняти тощо²⁰.

Більшість конституційних норм закладає основу (грунт) для прийняття відповідних законів і підзаконних нормативно-правових актів. Так, наприклад, статті 69–73 чинної Конституції України виступають основою для законодавства про референдуми в Україні, а статті 147–153 Конституції України — для законодавства про конституційну юстицію (про конституційне правосуддя в Україні, про Конституційний Суд України і т. д.). Часто положення конституції можуть виступати й основою для цілих галузей законодавства. Так, ряд положень Конституції України, викладених у ст. 43 (право на працю), ст. 44 (право на страйк), ст. 45 (право на відпочинок), ст. 46 (право на соціальний захист), фактично закладають основу для трудового права та права соціального забезпечення як окремих галузей. Юридична природа, сутність та зміст правових норм, проблеми їх реалізації в кінці 50-х — на початку 60-х років минулого століття були предметом наукових досліджень відомого українського вченого-правознавця П. О. Недбайла (1907–1974). Саме вони пізніше мали значний вплив на формування теоретичного підґрунтя природи конституційних норм у вітчизняному державному (згодом — конституційному) праві.

Розуміння (визначення) конституції як Основного Закону свого часу породило наукову дискусію, предметом якої стала можлива відповідь на запитання: «А чіим, власне, основним законом є конституція?». Пропонувалось дві основні відповіді, за змістом яких і проходив «вододіл» у цій дискусії. Відповідь перша — «Конституція є Основним Законом держави і суспільства»; відповідь друга — «Конституція є тільки Основним Законом держави». Позиції прихильників першої точки зору, як правило, звертали увагу на те, що «норми конституції впливають не тільки на розвиток державно-правових процесів, але й на життя суспільства... Демократична конституція є для суспільства великою цінністю, оскільки

20. Див.: Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России: Учебник. — Москва: Юрнсть, 2000. — С. 47–48.

в ній встановлюється обмежене втручання держави в приватне життя людини», тому «в демократичній правовій державі конституція є Основним Законом не тільки держави, але й суспільства»²¹. Водночас, прихильники другої позиції аргументовано звертали увагу на те, що дійсно конституція сучасної держави серед інших виконує також і соціальну функцію, вона має значний вплив на розвиток суспільства, але це аж ніяк не означає, що її можна назвати «Основним Законом суспільства»; далеко не всі суспільні відносини охоплюються правом як їхнім регулятором, значну їх частину врегульовують інші чинники (наприклад, норми моралі, релігійні приписи і т. д.), тому і для конституції як основного закону далеко не всі групи суспільних відносин є доступними в здійсненні правового регулювання; конституція досить опосередковано виступає в ролі регулятора життя суспільства в цілому. Проф. Володимир Шаповал, беручи активну участь у цій дискусії, серед іншого звернув увагу також на те, що «найбільшою мірою явище “соціологізації” змісту конституції було притаманне практиці радянського періоду», і далі: «головною причиною визнання за радянських часів конституції основним законом суспільства було намагання посилити звучання тієї статті, де йшлося про особливу роль комуністичної партії щодо суспільства та його політичної системи. Держава сприймалася і сприймається лише як один з елементів цієї системи. Тому визнання конституції насамперед як Основного Закону держави логічно ставило б під сумнів потребу існування відповідної статті. У будь-якому випадку, за цих умов ст. 6 Конституції УРСР 1978 р., як кажуть, випала б за змістом»²². Тут варто пригадати, що за вищезгаданою статтею шостою Конституції УРСР 1978 року «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові. Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму...»²³.

Не зважаючи на те, що з прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року, в преамбулі якої чітко зазначено, що «Верховна Рада України від імені Українського народу ... приймає цю Конституцію — Основний Закон України»²⁴ (очевидно, що Україна як держава), дискусія як така фактично не припинилася, і сьогодні у спеціальній літературі, в тому числі і підручниках з конституційного права України, можна ще зустріти тезу про те, що «Конституція — це Основний Закон держави і суспільства»²⁵.

21. Тодыка Ю. Н., Супрунюк Е. В. Конституция Украины — основа стабильности конституционного строя и реформирования общества. — С. 19; Тодыка Ю. М. Конституция Украины: проблемы теории и практики. — Харьков: Факт, 2000. — С. 102–107.

22. Шаповал В. Основний Закон держави. Соціальне призначення і нормативно-регулююча роль нової Конституції України // Віче. — 1996. — № 6. — С. 30.

23. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. — К.: Політвидав України, 1979. — С. 6.

24. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — С. 3.

25. Конституція незалежної України: Навчальний посібник. — С. 42.

ВЕРХОВЕНСТВО КОНСТИТУЦІЇ

Характерною ознакою (властивістю) конституції сучасної держави є її верховенство. Ця властивість є прямопохідною і перебуває у нерозривному зв'язку з такими поняттями, як «верховенство закону» та «верховенство права». Початок (основу) цього «понятійного ряду» слід, безперечно, шукати у «верховенстві права» як широковідомій і загальновизнаній демократичним світом конституційно-правовій доктрині.

Верховенство права (*англ.* the rule of law) у буквальному розумінні сьогодні подається як панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави. Як науковий термін, «верховенство права» вперше вжив англійський правознавець А. Дайсі в XIX ст., однак своїм корінням дана правова доктрина сягає ще античних часів, а в її створенні та утвердженні значне місце посідають праці визначних мислителів і політичних діячів: Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта. Доктриною «верховенства закону» передбачається необхідність підпорядкування «позитивного» (встановленого чи санкціонованого державою) права «непозитивному» (природні права людини, потреби людської природи, вимоги розуму, мораль і т. д.). У практичному, дещо спрощеному варіанті, дія принципу «верховенства права» означає те, що держава та її інститути повинні визнати пріоритет прав людини й підпорядкувати останнім свою діяльність. Принципи «верховенства права» і «верховенства закону» мають багато спільного, але не є тотожними. Верховенство закону подається як визначальна роль закону в правовій (юридичній) системі держави, в діяльності всіх суб'єктів права, насамперед державних органів і посадових осіб. Верховенство закону означає, що закон має вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативно-правових актів та джерел юридичного (державою встановленого) права²⁶.

26. Див.: Рабінович П. М. Верховенство закону. Верховенство права. — У кн.: Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчушенко (відп. ред.) та ін. — К.: Укр. енциклопедія, 1998. — Т. 1: А–Г. — С. 341–342.

Саме виходячи із вищевикладеного, насамперед із розуміння єдності і взаємообумовленості вищезгаданого «понятійного ряду» («верховенство права» — «верховенство закону» — «верховенство конституції»), останнє — «верховенство конституції», — як поняття, видається за можливе розглядати з позиції двох підходів: вужчого та ширшого.

У першому (вужчому) розумінні «верховенство конституції» можна розглядати лише як верховенство одного із законів: Основного Закону держави. При цьому центральним буде розгляд конституційного положення про вищу юридичну силу норм конституції.

У другому (ширшому) розумінні поняття «верховенство конституції» можна розглядати як цілісний конституційний принцип організації й функціонування правової держави. У визнанні цього принципу як такого закладено загальну ідею підпорядкування держави конституції, праву. З цього приводу проф. М. В. Вітрук пише, що саме «Конституція держави займає особливе місце в системі законів. Вона є Основним (вищим) Законом держави і володіє верховенством на всій його території. Конституційна законність є реально діюча система конституціоналізму, що забезпечує повну дію конституції. Конституційна законність означає: 1. Правовий характер самої конституції як основного закону держави... 2. Верховенство конституції в правовій системі держави, тобто наявність у ній вищої юридичної сили... 3. Принципи і норми конституції мають пряму дію... 4. Конституція діє на всій території держави»²⁷.

Верховенство конституції означає також, що з її нормами та принципами, ідеями та доктринами, концепціями і т. д. повинна узгоджуватись назагал уся діяльність держави, її органів та посадових осіб, громадських структур, громадян та іноземців, які перебувають у державі, в усіх сферах її життя. Конституція мала б виступати певною домінантою всього суспільного розвитку²⁸.

Конституція знаходить різну форму закріплення (висвітлення) принципу верховенства на рівні конституційних положень. Так, частина друга ст. 4 чинної Конституції Росії (Конституція Російської Федерації, прийнята 12 грудня 1993 року) чітко зазначає, що «Конституція Російської Федерації і федеральні закони мають верховенство на всій території Російської Федерації»²⁹; частина перша ст. 7 чинної Конституції Литви (Конституція Литовської Республіки, прийнята 25 жовтня 1992 року) говорить, що «недійсним є будь-який закон або інший акт, що суперечить Конституції»³⁰; частина перша ст. 5 чинної Конституції Болгарії (Конституція Республіки

27. Вітрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебн. пособие для вузов.— Москва: Закон и право, Юнити, 1998.— С. 23–24.

28. Див.: Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России.— С. 47.

29. Конституция Российской Федерации: Энцикл. словарь.— С. 226.

30. Конституції нових держав Європи і Азії.— С. 51.

Болгарія, прийнята 12 липня 1991 року) зазначає: «Конституція є верховним законом, і інші закони не можуть їй суперечити»³¹; «В Республіці Хорватія закони узгоджуються з Конституцією, інші норми та акти — з Конституцією та законами», — йдеться в частині першій ст. 5 чинної Конституції Хорватії (Конституція Республіки Хорватія, прийнята 22 грудня 1990 року)³². В Україні принцип верховенства конституції знайшов своє закріплення в положеннях ст. 8 Конституції України: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується»³³. Спробуємо детальніше розглянути зміст принципу «верховенства конституції» на прикладі України, проаналізувавши згадану конституційну норму.

Вища юридична сила конституції полягає в тому, що жоден нормативно-правовий акт держави не повинен суперечити конституції. Ні закони, ні підзаконні нормативно-правові акти не можуть вступати в суперечність з положеннями Основного Закону держави. У наведеному вище положенні Конституції України чітко зазначено: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» (ч. 2, ст. 8). Привертає увагу те, що в даному випадку законодавець вживає словесну форму «повинні відповідати їй» у розумінні «не суперечити», оскільки, відповідаючи положенням, неможливо їм суперечити. Проте варто зазначити, що ці дві можливі форми «відповідати» і «не суперечити» є дуже близькими, в даному випадку вживаються як синоніми, але все-таки не є тотожними.

Наступне, що логічно випливає із положення про Конституцію як закон із вищою юридичною силою, — це те, що не тільки нормативно-правові акти повинні відповідати положенням Конституції України. Оскільки система джерел як конституційного права, так і інших галузей права, не обмежується тільки нормативно-правовими актами (наприклад, ті ж самі нормативні угоди (нормативні договори)). Мова йде, насамперед, про міжнародні угоди, підписані Україною, щодо визнання тих чи інших міжнародно-правових актів частиною національного законодавства; мова також може йти і про нормативні угоди між різними суб'єктами правових відносин (наприклад, у тому ж конституційному праві — між різними територіальними

31. Конституції нових держав Європи і Азії. — С. 121.

32. Конституції нових держав Європи і Азії. — С. 374.

33. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — С. 5.

суб'єктами). Зрозуміло, що проголошене правило «про відповідність конституції» теоретично повинно працювати і тут. У жодному разі не може суперечити Конституції України, наприклад, Угода, укладена декількома областями західного регіону про збереження флори і фауни в українських Карпатах, якщо б таку було укладено. Що стосується нормативно-правових угод міжнародного характеру, то в чинній Конституції України маємо пряму вимогу щодо відповідності останніх положенням Основного Закону, так ст. 9 Конституції України говорить: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

Конституція України, як закон з вищою юридичною силою, повинна мати належну систему реалізації своїх норм. Саме тому ч. 3 ст. 8 Конституції України чітко зазначає: «Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується».

Враховуючи змістовне навантаження та сутність конституційного положення, викладеного в ч. 1 ст. 8 Основного Закону України, в якому говориться про те, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права», дія норм Конституції України поширюється без винятку на всю територію держави, а її нормами та принципами, ідеями та доктринами, концепціями (закладеними у змісті Конституції України) повинні керуватися в своїй діяльності всі суб'єкти правовідносин, особливо державні органи, органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи. Мова йде про те, що державні органи, органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи в своїй діяльності мали б не тільки визнавати формально, а й керуватися такими доктринами та концепціями, як доктрина *розподілу влади*, концепція, за якою *людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека* визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю тощо.

СТАБІЛЬНІСТЬ КОНСТИТУЦІЇ

Стабільність конституції як її властивість проявляється насамперед у можливості зберігати в різних соціально-економічних та політичних ситуаціях незмінність (якщо для цього немає підстав, передбачених чинним законодавством) своїх приписів і положень, у забезпеченні високого ступеня стійкості конституційних норм, у наявності системи таких публічних відносин, при яких можливим є реальний «опір конституції» діям політичних сил, що прийшли до влади і мають намір дестабілізувати ситуацію в державі шляхом підміни сутності чи фальсифікації конституційних положень. Стабільність конституції, її «жорсткість» не тільки не виключають можливості її зміни, але й передбачають періодичне оновлення конституційної матерії, приведення норм конституції у відповідність до нових умов соціально-економічної і політичної дійсності, оскільки навіть незначне відставання останніх від реалій життя держави і суспільства, невизначеність конституційних положень може призвести до нестабільності суспільного життя в цілому. Коли говорять, що конституція має підвищений ступінь стабільності в порівнянні з іншими нормативно-правовими актами, то мають насамперед на увазі те, що змінити (чи відмінити взагалі) якусь частину тексту конституції (а отже — змінити чи відмінити її положення, норми) є значно важче, ніж те саме зробити з текстами інших нормативно-правових актів.

Наявність у конституції держави даної властивості (підвищеного ступеня стабільності) досягається різними шляхами та спеціальними прийомами, забезпечується різними чинниками. Серед найбільш поширених у конституційно-правовій практиці виділяють такі:

1. Використання спеціальної, більш ускладненої процедури внесення змін і доповнень до конституції в рамках одного й того ж суб'єкта законотворчого процесу. Наприклад, чинне законодавство передбачає можливість парламенту вносити зміни до Конституції.

Він же, безперечно, має право вносити зміни й до законів, оскільки приймає їх безпосередньо. Однак, для внесення змін до звичайного закону і до Конституції передбачаються різні вимоги: Парламент для внесення змін до закону має одну процедурну вимогу (наприклад, проста більшість голосів), а для внесення змін до Конституції — іншу, складнішу (наприклад, кваліфікована більшість у 2/3, 3/4, 4/5 голосів тощо). Такі вимоги щодо внесення змін до конституції, забезпечення її підвищеної стабільності існувала, наприклад, у конституційній моделі України до червня 1996 року. Відповідно до ст. 171 чинної тоді Конституції України, зміни до неї проводились рішенням Верховної Ради України, прийнятим більшістю не менш як дві третини від загальної кількості народних депутатів. Водночас, прийнятими чи зміненими вважалися Закони України, якщо за них проголосувала більшість від фактичної кількості народних депутатів України, повноваження яких визнані і не припинені достроково у встановленому законом порядку (ч. 3 ст. 104 чинної тоді Конституції України)³⁴.

2. Введення у процедуру внесення змін додаткового (спеціального) суб'єкта. Наприклад, у процедурі внесення змін до законів бере участь один суб'єкт — парламент. Для того, щоб внести зміни до конституції, окрім парламенту, до цієї процедури залучаються й інші суб'єкти. Останніми, як правило, можуть бути різні представницькі органи (спеціально створені Конституційні збори, спільні разові засідання парламенту і представників регіональних органів влади, представницькі органи суб'єктів федерації — для федеративних держав тощо). Досить поширеним є варіант, за яким зміни до конституції після їхнього прийняття в парламенті виносяться для загальнонародного затвердження на референдумі. Так, відповідно до ст. 138 чинної Конституції Італії (Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 року), закони, які змінюють Конституцію, приймає кожна із палат парламенту абсолютною більшістю голосів при другому читанні; ці закони виносять на референдум, якщо (протягом трьох місяців з дня їхньої публікації) цього вимагає одна п'ята членів однієї з палат парламенту або 500 тисяч виборців, або п'ять обласних рад. При цьому, закон, винесений на референдум, не вважається прийнятим, якщо він не схвалений більшістю визнаних дійсними голосів. Правда, якщо зміни до конституції були проголосовані в кожній палаті парламенту двома третинами голосів їх членів, то такий закон на референдум не виноситься³⁵. Відповідно до ст. 5 Конституції США, внесення змін і доповнень до її тексту можливе як парламентом (дві треті голосів членів обох палат Конгресу), так і на спеціально скликаних конституційних зборах (Конвенті); прийняті

34. Конституція (Основний Закон) України. Текст із змінами і доповненнями станом на 20 квітня 1993 року. — Львів, 1993. — С. 28, 45.

35. Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л. А. Окунькова. — Москва: Издательская группа Инфра-Норма, 1997. — С. 447.

належним чином зміни і доповнення до Конституції США (в Конгресі чи на Конвенті) підлягають обов'язковому схваленню трьома четвертими законодавчих органів штатів³⁶.

3. Введення у процедуру внесення змін до конституції елементу повторності (назва умовна). Мова йде про те, що в процедуру внесення змін до конституції з метою недопущення стратегічних прорахунків (помилки) при зміні тексту Основного Закону держави, процедуру розгляду і затвердження цих змін у представницькому органі (парламенті) можна через певний час повторити. При цьому, як правило, може застосовуватись наступна схема: на *першому етапі* процедури внесення змін до конституції проходить їхній розгляд і затвердження на засіданні парламенту, однак прийняті зміни і доповнення до конституції поки що не вступають у законну силу; на *другому етапі*, через певний період часу — декілька місяців, років (коли пропонувані зміни і доповнення проходять певну перевірку часом, вивчається громадська думка щодо внесених змін до конституції, детальніше прораховуються економічні витрати, пов'язані із введенням у дію змін до конституції і т. д.), у парламенті знову проходить та сама процедура внесення змін і доповнень, — іде своєрідне підтвердження правильності того, що було зроблено на попередньому етапі, якщо процедури внесення зміни і доповнення до конституції будуть заново підтверджені парламентом, то вони вступають у законну силу. При цьому, на другому етапі може бути застосовано дещо ускладнену процедуру проходження законопроекту про зміни до конституції через парламент. Так, відповідно до ст. 284 чинної Конституції Португалії (Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 року), зміни до конституції вступають у законну силу після їх повторного розгляду Асамблеєю Республіки (парламентом Португалії), що може статися аж через п'ять років від дня опублікування закону про перегляд конституції, а в Італії пропонувані зміни до конституції повинні розглядатись парламентом два рази підряд, з інтервалом між засіданнями парламенту не менше ніж три місяці³⁷.

4. Визначення переліку положень конституції, які не підлягають змінам (зміни яких не повинні проводитись). Сучасна конституційно-правова практика як європейських, так і країн інших континентів, знає випадки конституційного закріплення положень, за якими зміни не допускаються. Мета останнього, як правило, — застерегти можливість повернення до недемократичних форм правління, згортання чи ліквідації прав людини, втрати національної державності тощо. Так, відповідно до ст. 110 чинної Конституції

36. Современные зарубежные конституции. Сборник документов по конституционному праву зарубежных стран. — Москва, 1996. — С. 35.

37. Конституции государств Европейского Союза. — С. 447, 595.

Греції (від 11 червня 1975 року), не можуть підлягати змінам ті положення конституції, які визначають основу і форму державного ладу країни як президентсько-парламентської республіки, положення про те, що повага і захист гідності людини є першочерговим обов'язком держави, положення про рівність усіх «греків» перед законом, про те, що їм не можуть присуджувати дворянські чи інші почесні титули, про недоторканність особистої свободи, про те, що судові функції здійснюються судами, рішення яких виконуються від імені грецького народу та ряд інших положень³⁸.

5. Визначення переліку обставин, під час яких не допускається зміна конституцій. Як правило, в основних законах передбачається, що зміни до них не повинні вноситись під час введення надзвичайного стану в країні, рідше — під час стану війни чи іншого стану, відмінного від звичайних умов життя країни. Так, відповідно до ч. 2 ст. 161 чинної Конституції Естонії, «питання про зміну Конституції не може бути порушене і Конституція не може бути змінена у період надзвичайного або воєнного стану»³⁹.

6. Передбачення конституційного права громадян на опір насильницькій зміні конституційного ладу. Ч. 4 ст. 120 Конституції Греції містить положення, за яким правом і обов'язком громадян Греції є «... здійснення всіма засобами спротиву будь-якій спробі відмінити її (Конституцію — П. С.) насильницьким шляхом»⁴⁰.

7. Створенням (передбачення на законодавчому рівні) спеціальної процедури (системи) прийняття (затвердження) конституції. Іншими словами, мова йде про потребу чіткого затвердження процедури прийняття конституції. Останнє може бути як на рівні окремого закону, так і на рівні конституційних положень у тексті чинного Основного Закону держави. Дане питання є складним і неоднозначним. Однак не викликає сумніву те, що відсутність чітко встановленої процедури прийняття Конституції, як правило, негативно впливає на багато явищ. Саме ця відсутність досить часто спричинює надмірне затягування самого конституційного процесу. Яскравим прикладом останнього є ситуація в Україні 1991–1996 рр.

Конституційно-правова практика знає декілька основних варіантів (шляхів) виникнення (появи) конституцій держав. У спеціальній юридичній та політологічній літературі, як правило, виділяють три основні групи конституцій за характером їхньої появи (виникнення): 1) даровані; 2) договірні; 3) прийняті народом. Даровані конституції (інша назва — октройовані) — це група конституцій, які підготовлені і введені в дію одноособовим актом, як правило, монарха. Договірні конституції — це конституції, які появились внаслідок укладення договору між різними суб'єктами

38. Конституции государств Европейского Союза.— С. 245, 246, 255, 288.

39. Конституції нових держав Європи і Азії.— С. 37.

40. Конституции государств Европейского Союза.— С. 294.

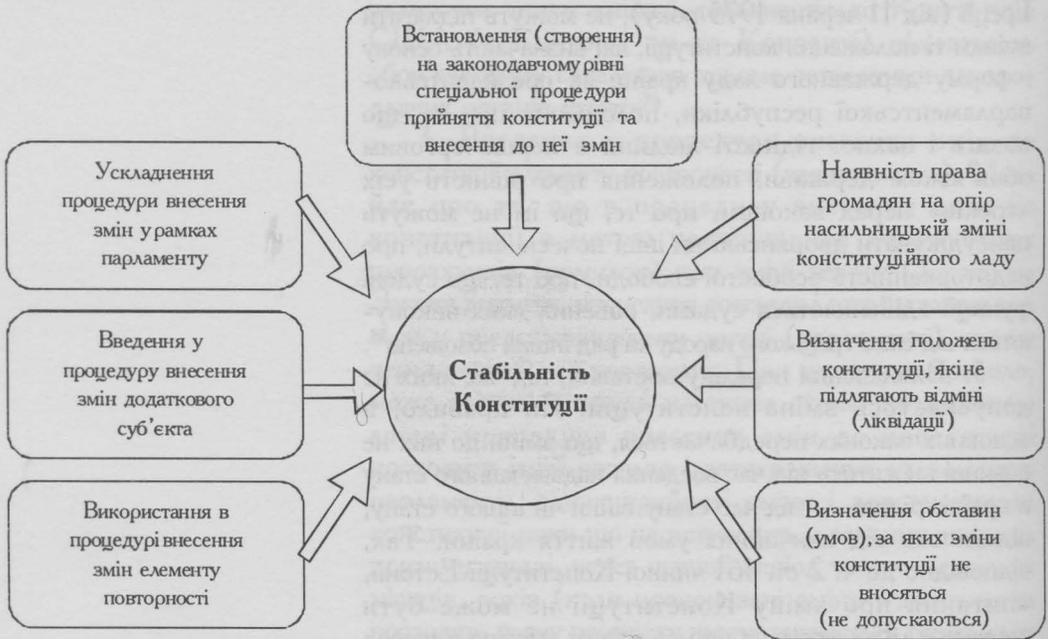

Схема 4.1. Шляхи (можливості) забезпечення стабільності конституції.

державотворчого процесу (органами влади, державними утвореннями тощо). Однак найбільш поширеною є група конституцій, у підготовці проекту і прийнятті (затвердженні) якої брав участь народ. Форми участі останнього в процедурі прийняття конституції є також різноманітними. Одним із найбільш обґрунтованих і доцільних, виходячи із розуміння сутності конституції як акта установчої влади, є прийняття конституції Установчими Зборами, Конституційними Зборами, Конституційною Асамблеєю і т. д. Іншими словами, проект конституції розробляє і приймає спеціально скликаний для цього разовий представницький орган — Конституанта. Інший приклад участі народу безпосередньо в прийнятті (затвердженні) конституції — це референдум. В окремих виняткових випадках конституцію може приймати й парламент як орган законодавчої влади. В такій ситуації, про що частково вже говорилось вище, можуть виникнути певні проблеми під умовними назвами «ступені довіри» до прийнятого документа з боку народу, так само, як і «рівня легітимності» цього документа.

10 ЗАПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ДИСКУСІЙ

1. Поясніть зміст (сутність) теорії установчої влади? Який орган, як правило, є репрезентантом установчої влади? У чому принципові відмінності між владами «установчою» та «законодавчою»?

2. Які ознаки, на Ваш погляд, найбільше відрізняють конституцію від інших нормативно-правових актів?

3. Перерахуйте основні (найбільш відомі конституційно-правовій практиці) шляхи (методи) забезпечення стабільності конституції? Який з них є найбільш ефективним?

4. Як Ви розумієте положення «Конституція — ядро національної правової системи держави»? Чи можна дане твердження віднести до Конституції України 1996 року?

5. Що означає положення «Конституція — це закон із вищою юридичною силою»? Назвіть не менше трьох положень, які, на Ваш погляд, найповніше розкривають твердження — «Конституція України має найвищу юридичну силу».

6. Конституція є Основним Законом держави чи держави і суспільства? Аргументуйте свою відповідь.

7. Як Ви розумієте поняття «верховенство конституції»? Що спільного і відмінного в ньому з такими поняттями, як «верховенство права» і «верховенство закону»?

8. Що Ви знаєте про використання елементу «повторюваності» в процесі забезпечення стабільності конституції?

9. Ваші міркування щодо коректності висловлювання (словосполучення) «легітимність конституції».

10. Назвіть основні, на Ваш погляд, «плюси (+)» і «мінуси (-)» факту прийняття Конституції України в 1996 році парламентом. Якщо б Ви визначали суб'єкта прийняття конституції, хто б це був? Аргументуйте свою відповідь.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Эбзеев Б. С.* Конституция. Правовое государство. Конституционный суд: Учебное пособие для вузов.— Москва: Закон и право, ЮНИТИ, 1997.— С. 11–23.
2. *Козлова Е. И., Кутафин О. Е.* Конституционное право России: Учебник.— 2-е изд., перераб. и доп.— Москва: Юристъ, 2000.— С. 43–49.
3. Конституції нових держав Європи і Азії / Упорядн. *С. Головатий*.— К.: Українська Правнича Фундація. Видво «Право», 1996.
4. Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации *Л. А. Окунькова*.— Москва: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997.
5. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. / Рук. авт. коллектива и отв. ред. *Б. А. Страшун*.— Москва: Бек, 1996.— Т. 1.— С. 59–69.
6. *Мицайков М.* Иерархия в праве // Вестник Московского ун-та. Серия 11.— Право.— 1999.— № 6.— С. 53–71.
7. *Тодыка Ю. М.* Конституция Украины: проблемы теории и практики.— Харьков: Факт, 2000.— С. 16–21, 54–70, 103–107, 228–290.
8. *Шаповал В. М.* Основний Закон Держави. Соціальне призначення і нормативно-регулююча роль нової Конституції України // Віче.— 1996.— № 6.— С. 27–34.
9. *Шаповал В.* Конституція України — як нормативно-правовий акт (теоретичні проблеми кваліфікації) // Право України.— 1997.— № 10.— С. 3–7.
10. *Шнайдер Г.-П.* Власть, утверждающая конституцию.— В кн.: Государственное право Германии / Сокр. пер. с нем. семитомного изд.— Москва, 1994.— Т. II.— С. 305–306.

ЛЕКЦІЯ П'ЯТА

КОНСТИТУЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ДОКУМЕНТ (ФОРМА, ЗМІСТ, СТРУКТУРА)

ФОРМА КОНСТИТУЦІЇ

■

ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЇ

■

МОВА, СТИЛЬ НАПИСАННЯ
ТА НАЗВА КОНСТИТУЦІЇ

■

КОНСТИТУЦІЯ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ
ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДОКУМЕНТ

■

КОНСТИТУЦІЯ І МЕНТАЛЬНІСТЬ НАРОДУ

■

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙ

ФОРМА КОНСТИТУЦІЇ

Конституція як нормативно-правовий акт, як і всі документи загалом, має свою форму та назву. Здебільшого, коли говорять про форму конституції, то мають на увазі форму її зовнішнього виразу, і тоді останню визначають як певний «спосіб організації і виразу конституційних норм», чи «спосіб вираження і організації конституційних норм та інститутів» і т. д., іншими словами, мова йде про «організацію вміщуваного в ній матеріалу», «організацію і вираження в конституції нормативно-правового матеріалу»¹ тощо. Водночас, поруч із таким баченням (розумінням) поняття «форми конституції», у спеціальній літературі трапляються і децю інші (до певної міри — складніші) підходи. Так, Н. Михальова пропонувала розглядати поняття форми конституції як єдність, власне, двох понять: внутрішньої і зовнішньої форми конституції². У будь-якому випадку, вважається, що саме через форму проявляється зміст конституції.

Отже, розуміючи під зовнішньою формою конституції спосіб організації і виразу конституційних норм, частина авторів поділяє конституції за формою (формою зовнішнього виразу) щонайменше на дві групи: *писані* і *неписані* конституції; інші автори до цих двох груп конституцій (писаних і неписаних) додають ще й третю — *змішані*, або *комбіновані* конституції³. Як буває в подібних випадках, у розумінні цих категорій (писані, неписані, змішані, або комбіновані конституції) вчені-конституціоналісти мають децю різне бачення. Умовно можна виділити два підходи до цього питання.

За першим підходом, писаними вважають конституції, які складаються із одного логічно завершеного документа; неписані — конституції, які складаються з двох і більше документів. Як приклад останніх (неписаних конституцій), у підручниках з конституційного (державного) права зарубіжних країн (зокрема в підручниках проф. Августа Мішина), окремих

1. Див.: Конституційне право України. Підручник / За ред. В. Ф. Погорілка. — К.: Наук. думка, 1998. — С. 116; Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К.: Український центр правничих студій, 1999. — С. 40; Конституционное право: Учебник. — Москва: Новый юрист, 1998. — С. 43.

2. Див.: Михалева Н. А. Социалистическая конституция (проблемы теории). — Москва: Юридическая литература, 1981. — С. 121.

3. Див. детальніше: Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т / Руков. авт. коллектива и отв. ред. Б. А. Страшун. — Москва: Бек, 1996. — Т. 1. — С. 54–56.

монографічних виданнях, наукових статтях наводились конституційні системи Великої Британії, Нової Зеландії, Ізраїлю.

За другим підходом, писана конституція — це один або декілька документів, які визначені в законодавчому порядку, власне, як Основний Закон держави, закон із вищою юридичною силою, підвищеним ступенем стабільності тощо. Якщо конституція складається з одного або декількох окремих, але змістовно узгоджених між собою, документів, таку конституцію називають писаною кодифікованою конституцією. Поруч із цим, конституційна практика знає випадки писаних некодифікованих конституцій, тобто групи основних законів держави, які через певні причини (наприклад через різний час їхнього прийняття) не зведені до «спільного знаменника», частково дублюють один одного і т. д.

Неписана конституція, за цим другим підходом, — явище дуже рідкісне. Її буквально розуміють як групу політико-правових уявлень, концепцій, доктрин, ідей, вчень і т. д. щодо організації державного життя в суспільстві за загально визнаними принципами і засадами сучасного конституціоналізму, якими тимчасово керуються у своїй діяльності демократичні органи влади. Як приклад останнього, в літературі наводять ситуацію, що склалася в Румунії у перші місяці грудневого повстання 1991 року. Тоді, як правило, зберігали свою дію попередні акти, які не суперечили суті та цілям нового режиму. І змішана конституція, за даним підходом, — це основний закон держави, який органічно поєднує в собі як елементи писаної, так і неписаної конституції (закони, конституційні звичаї, правові прецеденти, конституційно-правові доктрини тощо).

Виходячи з вищенаведеного розуміння поділу конституцій за формою виразу на писані, неписані і змішані (такий поділ видається найбільш сприйнятливим на сьогодні), слід зазначити, що абсолютна більшість сучасних конституцій є конституціями писаними, які складаються з одного документа (Конституції Болгарії, Естонії, Італії, Іспанії, Польщі, України, ФРН, Франції, Чехії, Японії і т. д.). Разом із тим, серед писаних конституцій є конституції, які складаються з декількох документів. Прикладом останніх можуть служити конституції Ізраїлю, Канади, Фінляндії, Швеції. Так, Конституцію Швеції сьогодні складають: «Акт про престолоуспадкування» (1810 р.), «Акт про свободу друку» (1949 р.), «Акт про форму правління» (1974 р.), «Акт про Ріксдаг» (1974 р.) та «Основний закон про свободу висловлювань» (1991 р.)⁴; Конституція Фінляндії об'єднує в собі «Акт про Форму правління Фінляндії» (1919 р.), «Акт про

4. Див.: Конституции государств Европейского Союза. — С. 701–802.

право парламенту контролювати законність діяльності Державної Ради і канцлера юстиції» (1922 р.), «Акт про державний суд» (1922 р.), «Акт про Едускунте⁵» (Сеймовий статут, 1928 р.)⁶; в Конституцію Канади входить ціла група документів, найважливішими серед них є: «Квебекський закон» (1774 р.), «Конституційний закон» (1791 р.), «Закон про Британську Північну Америку» (1867 р.), «Закон про об'єднання Канади» (1940 р.), «Конституційний закон» (1982 р.)⁷; Конституцію Ізраїлю сьогодні утворює 22 закони (в тому числі й група так званих Основних Законів Ізраїлю — закони про парламент, про землі Ізраїлю, про президента, про уряд, про державну економіку, про армію, про Єрусалим — столицю Ізраїлю, про судоустрій)⁸.

Прикладом держави, яка має змішану (комбіновану) конституцію, сьогодні називають Велику Британію. Конституція Великої Британії — це сукупність законів (закони про парламент 1911, 1949 рр., про народне представництво 1983 р., про виборчі округи 1986 р., закони про надзвичайний стан 1920, 1964 рр., група законів про місцеве самоврядування, про судоустрій, закон про громадянство 1981 р. та інші), так звані історичні документи (насамперед мова йде про Велику хартію вольностей 1215 р., Петицію про права 1628 р., Біль про права 1689 р., Акт про престолонаслідкування 1710 р.), судові прецеденти, те, що самі британці називають «законами і звичаями парламенту», та конституційні угоди⁹. Водночас значна частина авторів, які торкались питання про форми конституції, здебільшого відзначає, що явища «змішаних конституцій» є сьогодні радше виключенням, ніж правилом, і, що останні рано чи пізно еволюціонують у бік «писаних кодифікованих конституцій».

Крім вищевикладених поглядів на питання форми конституції, у спеціальній літературі можна знайти ще й інші підходи, які, однак, зустрічаються значно рідше. Наприклад, поділ на писані і неписані конституції за процедурою їх прийняття: так, проф. М. Могунова до «писаних» конституцій відносить «ті конституції, які визнаються Основними Законами, які володіють вищою юридичною силою і приймають їх в особливому, більш складному порядку, ... до неписаних конституцій ... — ті, які приймають у тому ж порядку, що і будь-які інші закони»¹⁰. Частіше від попереднього можна зустріти, з огляду на форму конституції, поділ останніх на «формальні» і «матеріальні» (під «формальними» конституціями, як правило, розуміють, конституції у вигляді писаного єдиного документа; під матеріальними — змішані конституції (конституційні закони, конституційні звичаї, судові прецеденти і т. д.)).

5. Назва фінського парламенту — П. С.

6. Конституции государств Европейского Союза.— С. 613–654.

7. Див.: Конституционное право: Учебник / Под ред. проф. В. В. Лазарева.— Москва: Новый Юрист, 1998.— С. 43.

8. Див.: Сравнительное конституционное право.— Москва: Манускрипт, 1996.— С. 124.

9. Див.: Конституции государств Европейского Союза.— С. 148–168.

10. Див.: Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина.— Москва: Изд-во Норма, 2000.— С. 56.

ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЇ

Змістом будь-якої конституції є закріплені на загальнодемократичних засадах і принципах правове становище людини та організація публічної влади в державі. У ширшому, політико-правовому розумінні, зміст конституції складає сукупність (єдність) конституційних норм, інститутів та принципів, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з визначенням правового статусу людини в державі, організацією в ній державної влади, місцевого самоврядування, територіального устрою. При цьому, як правило, у спеціальній літературі, торкаючись питання змісту конституції, звертають увагу на два аспекти даного поняття: соціальний і правовий¹¹. У першому випадку (соціальний аспект змісту конституції) говорять про те коло суспільних відносин, яке, власне, і врегульовують норми конституції. У другому випадку (юридичний аспект змісту конституції) дають правовий аналіз складових частин конституції — норм, інститутів, принципів. Домінуючим при визначенні поняття змісту конституції, здебільшого, стає коло (сукупність) тих суспільних відносин, які є предметом правового регулювання конституції.

Про предмет правового регулювання сучасних конституцій як такий частково говорилось у попередній лекції. При цьому окремо було підкреслено особливість останнього (у порівнянні з іншими нормативно-правовими актами) — предмет правового регулювання складає не якась одна окрема група суспільних відносин, а сукупність таких груп, певна цілісна сфера суспільних відносин. Однак так було не завжди. Останнє твердження щодо сферичності предмета правового регулювання конституції стосується, як правило, конституцій «третьої» хвилі. Мало того, в різні часи (різні періоди) розвитку конституційної держави, починаючи від кінця XVIII ст., домінували різні підходи як щодо змісту конституції (переліку суспільних відносин — предмета конституційного регулювання),

11. Див: Сравнительное конституционное право. — С. 81.

так і до обсягу їх (ступеня деталізації врегульованих конституцією суспільних відносин). Єдиних підходів у визначенні чіткого кола суспільних відносин як предмета правового регулювання, а також рівня їхньої деталізації немає і сьогодні. Своєрідним «конституційним мінімумом» у визначенні крайньої нижньої межі щодо змісту конституції було і залишається відоме гасло (положення) французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року про те, що там, де нема розподілу влади і не забезпечено прав людини, там немає конституції.

На думку проф. Юрія Юдіна, у світі сформувались три основні конституційні моделі (з огляду на зміст конституцій): ліберальна, етатистська та ліберально-етатистська¹². Проф. Веніамін Чиркін, погоджуючись з таким підходом, звертає увагу на те, що в першій групі (ліберальні конституції) варто окремо говорити про «ліберальні конституції першої хвилі» та «ліберальні конституції другої хвилі»¹³. При цьому, ліберальну конституційну модель характеризують як модель із досить вузьким колом питань конституційного регулювання, до певної міри «обмеженим» предметом конституційного регулювання. Звертають увагу на те, що для цієї групи конституцій предмет правового регулювання в основному зводиться до двох елементів: правовий статус особи і організація державної влади. Цій конституційній моделі найближче відповідають конституції «першої хвилі».

Етатистська (франц. *etatisme* від *etat* — держава) конституційна модель подається як певна протилежність ліберальній конституційній моделі й характеризується «надмірним» розширенням предмета конституційного регулювання. До останнього, окрім правового становища людини і організації державної влади, в етатистських конституціях відносять майже весь спектр суспільних відносин (політичні, економічні, соціальні, ідеологічні). Іншими словами, при використанні етатистської конституційної моделі держава пробує надмірно втрутитися в суспільне життя, в тому числі й шляхом конституційної регламентації. Етатистський характер мали (мають) конституції «країн тоталітарного соціалізму, ... соціалістичної ... і капіталістичної орієнтації Африки»¹⁴. І третя група — це ліберально-етатистські конституції — конституції, які поєднують у собі елементи перших двох груп.

Зрозуміло, що наведений вище поділ конституцій за обсягом предмета правового регулювання на ліберальні, етатистські та ліберально-етатистські є досить умовним, особливо з огляду на виділення окремої групи «етатистських» конституцій власне як конституцій недемократичних режимів. Адже недемократичному, тоталітарному режимові конституція не потрібна, він її

12. Див.: Сравнительное конституционное право.— С. 82—87.

13. Див.: Чиркин В. Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт.— Москва: Изд-во «Зерцало», 1998.— С. 56.

14. Див.: Там само.

не знає і може тільки (виходячи з корисливих мотивів політичного чи ідеологічного характеру) творити її фальшивий замінник («ерзацконституцію»). Поруч із цим, даючи характеристику конституціям (ліберальній, етатистській, ліберально-етатистській), проф. В. Чиркін для загального означення проблеми змісту конституцій вжив досить вдачу, просту і оригінальну словесну формулу: «Зміст конституцій: традиційне, необхідне, зайве» («излишнее» — мовою оригіналу)¹⁵.

Торкаючись питання змісту конституцій загалом, окремо варто згадати про так звані «малі» конституції. Як правило, «малими» конституціями іноді називають акти (документи) конституційного характеру, які не містять у собі «стандартного», як для даного часу, набору конституційних інститутів. Появу таких актів зумовлюють причини політичного характеру і мають (з засади речі) винятково тимчасовий характер. Ці акти (документи) приймаються на час до прийняття конституції. В новітній державно-правовій практиці України роль «малої» Конституції України (до певної міри) відіграв у 1995—96 рр. відомий Конституційний Договір між Президентом України та Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 18 травня 1995 року.

Подібно до питання меж конституційного регулювання (змісту конституцій), неоднозначно висвітлюється і проблема деталізації конституційних положень. У будь-якому випадку, можна теоретично говорити про три можливі підходи: простий (телеграфний), звичайний і розгорнутий (деталізований) способи викладу змісту конституційних положень. Наведемо приклад інституту правового статусу особи і громадянина: а) даний інститут можна викласти в декількох статтях: одна стаття подає принципи правового статусу, друга — просто дає перелік конституційних прав і свобод, третя — містить положення гарантії реалізації прав і свобод (так званий телеграфний спосіб); б) даний інститут можна подати як розділ, в якому серед іншого кожному із суб'єктивних прав та свобод можна присвятити окрему статтю, в якій викласти зміст останніх; в) при «розгорнутому» варіанті можна не тільки подати зміст того чи іншого суб'єктивного права, але й детально викласти механізм його реалізації.

Питання структури конституції як документа, очевидно найкраще і найпростіше розглядати у випадках, коли йде мова про писану одноактну (тобто таку, яка являє собою один єдиний логічно побудований і завершений документ) конституцію. При наявності конституцій з іншими формами виразу (писаної

15. Див.: Чиркин В. Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт. — Москва: Изд-во «Зерцало», 1998. — С. 51.

некодифікованої чи змішаної конституції), розгляд питання про їхню будову як таку певним чином ускладнюється.

Структура конституції — це її внутрішня будова, це поділ її тексту (за логічними критеріями) на окремі складові частини. З цього приводу проф. Катерина Козлова говорить, що під структурою конституції варто розуміти прийнятий у ній порядок, шляхом якого (при використанні якого) встановлюється певна система групування однорідних конституційних норм за розділами, главами і послідовність їх розміщення¹⁶. Іншими словами, з позиції структурного підходу до тексту конституції, при підготовці останньої має бути вирішено питання: перше — розподіл конституційних норм по певних групах (главах і розділах); друге — черговість (послідовність) розміщення даних норм (уже об'єднаних у глави і розділи). При цьому, як зазначає проф. К. Козлова, в основі вирішення першого питання (розподіл конституційних норм по певних групах — главах, пізніше — розділах) лежить єдність предмета правового регулювання (іншими словами — спільна група суспільних відносин, які регулюють ці норми), а в основі другого питання (черговості, послідовності розміщення даних норм в уже об'єднаних главах і розділах) — мотив первинності («производности» — мовою оригіналу)¹⁷.

Конституційно-правова практика за своє більш як двохсотрічне існування виробила приблизно таку будову (структуру) конституції держави, в якій мають місце як окремі складові функціональні частини: преамбула конституції; основна (центральна) частина; заключні положення; перехідні положення; і, значно рідше, — додатки до конституції. При цьому, кожна з цих складових частин має своє окреме призначення, несе (виконує) своє функціональне навантаження, і, відповідно, відіграє свою роль у загальноконституційному завданні — тобто завданні бути Основним Законом, законом, що має установчий характер, що є зібранням норм із вищою юридичною силою, законом із підвищеним ступенем стабільності і т. д.

Преамбула конституції. Значна частина (але далеко не всі) конституції має преамбулу. Преамбула (від *лат.* *praefatus* — той, що передує) — вступна частина законодавчого акта, міжнародного договору, декларації тощо, в якій, як правило, викладено обставини, які є підставою його видання або укладення. Як частина Конституції, преамбула переважно містить положення політико-правового характеру, часто з явним ідеологічним навантаженням. Здебільшого в преамбулах конституцій зазначаються причини та умови прийняття Основного Закону держави (Конституція США 1787 року, Конституція ФРН

16. Див.: Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России: Учебник. — Москва: Юрист, 2000. — С. 56.

17. Див.: Там само.

Преамбула	Основна частина	Заключна частина	Перехідні положення	Додатки
Вказуються, як правило, причини та умови прийняття Конституції	Конституційні інститути: — засади конституційного ладу (конституційні характеристики держави) — права та свободи людини — організація державної влади (законодавча, виконавча, судова) — організація місцевого самоврядування — територіальна організація держави	— вступ конституції в дію — внесення змін до конституції		

1949 року, Конституція Японії 1946 року). За обсягом і змістом преамбули різних конституцій (навіть прийнятих в один час, на одному континенті, в державах, що належать до однієї родини права, з близькими політичними режимами і т. д.) можуть досить суттєво відрізнятися одна від одної.

Важливою частиною чинної Конституції України є її преамбула. Вона містить низку важливих політико-правових положень, у тому числі й положень нормативного характеру:

- положення про державно-політичне (офіційне) розуміння поняття «український народ», за яким останній визначається як єдність громадян України різних національностей, тобто всі особи, які належать до громадянства України, разом складають український народ;
- положення про те, що дана Конституція приймається на основі здійснення українською нацією (народом) права на самовизначення. Право нації на самовизначення — це загальновизнане світовим співтовариством право кожної нації творити власну державу в межах своєї етнографічної території або входити до складу існуючих інших держав. Українська нація, разом із багатьма іншими європейськими та азійськими націями, реалізувала це своє право після Першої світової війни, утворивши Українську Народну Республіку. Однак, тоді національну державність не вдалося вберегти. В 1991 році Українська держава відновила своє існування. Приймаючи Конституцію України, законодавець (парламент) спеціально підкреслює, що поява Основного Закону України, як поява самої Української Держави в кінці ХХ століття, є наслідком реалізації українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення;
- положення про те, що дана Конституція приймається з метою забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя;

Схема 5.1. Структура (внутрішня будова) конституцій (друга половина ХХ ст.).

• положення про те, що парламентарії, приймаючи Основний Закон України, усвідомлюють всю свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми і прийдешніми поколіннями українського народу. Дане положення ще раз підкреслює єдність українського народу з європейською культурою і цивілізацією, побудованими на засадах християнської моралі та загальнолюдських ідейних вартостях. Конституція України, узаконюючи реальність незалежної Української держави, певним чином підсумовує багатовікову боротьбу українського народу за власну державність і стає гарантом вільного та гідного розвитку майбутніх поколінь українського народу¹⁸.

Основна частина конституції. Основною, центральною частиною конституції називають ту частину, яка містить виклад основних конституційних розділів. За обсягом ця частина іноді займає більше 90 відсотків тексту Основного Закону. Основна частина конституції — виклад конституційної матерії, тобто розміщення основних блоків, які й складають предмет конституційного регулювання. Ця частина є не тільки найбільшою за обсягом, але й центральною за значенням. Вона містить, як окремі групи (глави), блоки положень: про засади конституційного ладу; про права, свободи і обов'язки людини та громадянина; про організацію державної влади; про організацію місцевого самоврядування; про територіальну організацію держави. Залежно від сутності (характеру) тої чи іншої держави, її політико-правового режиму, територіальної організації і т. д., можуть існувати й інші блоки конституційних положень (наприклад: для федерацій — блок розподілу повноважень між центром і суб'єктами федерації, для конституційних монархій — статус корони і т. д.).

При порівнянні структури (внутрішньої будови) конституцій різних держав, звертає на себе увагу цікава деталь: залежно від пануючого політико-правового режиму, простежується черговість тих чи інших блоків в основній частині конституції. Так, для монархічних держав — першими (одними із перших) ідуть розділи про корону (про монарха, правлячу королівську родину і т. д.); для тоталітарних держав характерним є те, що розділи про права людини, як правило, не є першими; для демократичних держав — навпаки, тобто розділи про права людини подають одними з перших у тексті основних законів.

Заключні положення конституції. У цій частині конституції, як правило, мова йде про дві речі (якщо вони не включені до основної частини): по-перше — про порядок вступу конституції в дію; по-друге — про порядок внесення змін до неї.

18. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — С. 3.

Перехідні положення конституції. Ряд конституцій містять складову частину — перехідні положення, якими визначається час вступу в дію тих чи інших норм конституції. Серед перехідних положень можуть бути норми, якими встановлюють терміни для здійснення державними органами, посадовими особами тих чи інших дій, необхідних для повного переходу держави на нову конституційну систему (наприклад: формування нових державних органів, прийняття законів, проведення виборів і т. д.). Час дії перехідних положень є чітко визначений.

Прийнята 1996 року нова Конституція України має як окремий розділ (розділ XV) «Перехідні положення». Частина з цих положень була виконана вже в перші місяці після прийняття Конституції України (формування Кабінету Міністрів України та Конституційного Суду України відповідно до прийнятої Конституції), частина з них діяла декілька років (право Президента України протягом трьох років після набуття чинності Конституції України видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України Укази з економічних питань, нерегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому ст. 93 цієї Конституції). Час дії інших перехідних положень закінчився 28 червня 2001 року (зокрема, положення про те, що прокуратура продовжувала виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства — до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування)¹⁹.

Додатки до Конституції. Це досить рідкісна й доволі специфічна частина Основного Закону. Як додатки, іноді можуть виступати окремі конституційні закони, конституційні угоди, — особливо у федеративних державах, різноманітні політико-правові документи.

19. Див: Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.— К.: Преса України, 1997.— С. 75–78.

МОВА, СТИЛЬ НАПИСАННЯ ТА НАЗВА КОНСТИТУЦІЇ

Важливе значення для конституції як документа має її мова (мова її викладу). Останнє обумовлено рядом факторів, які впливають, насамперед, із розуміння конституції як Основного Закону держави та закону з вищою юридичною силою, оскільки вживання в тексті конституції того чи іншого терміна, а часто й простого словосполучення чи звороту, може спричинити непередбачені (в тому числі й небажані) наслідки як для законодавця, так і для учасників правовідносин, які на практиці застосовуватимуть дану норму.

Проблема «мови» конституції є складовою частиною більш широкої загальної проблеми — проблеми мови нормативних актів взагалі (особливості мовного викладу правової матерії, проблема правової термінології і т. д.). В українських умовах ця проблема, через як суб'єктивні, так і об'єктивні причини, явно загострена реальним станом розвитку правничої термінології. Однак «якщо ми серйозно беремося до розбудови правової держави, утвердження в ній принципу «верховенства права», то маємо подбати передовсім про те, щоб право було об'єктивоване у мові — адекватно і неоднозначно. Оскільки говоримо про створення громадянського суспільства, то повинні насамперед пам'ятати, що кожне слово закону стосується конкретної людини, її прав та свобод; отже, воно може мати визначальний вплив на її долю чи навіть життя. Врешті-решт, держава та влада просто не можуть повноцінно функціонувати, якщо вони неспроможні ясно і зрозуміло висловлювати свою волю, надавши їй відповідного правничо-мовного оформлення»²⁰. Все це, безперечно, стосується і конституції як Основного Закону держави.

Разом із тим, коло потенційних «читачів» («користувачів») конституції є значно ширшим від кола будь-якого іншого закону. Презумується, що колом «читачів» («користувачів») конституції є, як мінімум, всі громадяни держави. А вони далеко не всі

20. Головатий С., Зайцев Ю.,
Усенко І. Правничі термінологія і
державотворчий процес // Українське
право. — 1995 — № 1. — С. 94.

готові до праці з нормативно-правовими актами, тому конституція має бути написана таким стилем, із використанням таких термінів і понять, щоб була зрозумілою і доступною абсолютній більшості громадян. Досягти цього є непросто. Тим більше, що, реалізуючи завдання максимального «спрощення» тексту конституції, дуже легко завдати шкоди юридичній точності того чи іншого поняття, терміна, дії і т. д. На думку проф. В. В. Маклакова, в європейських країнах із романською правовою системою можна спостерігати тенденцію до загальнодоступного використання слів та порівняно простих формулювань в їхніх конституціях; те ж стосується й японського конституційного досвіду; дещо складнішою є ситуація з конституційно-правовою термінологією в країнах германської правової системи, зокрема це проявляється в досить ускладнених словесних конструкціях²¹.

Інша проблема «мови конституції» — це її термінологічний апарат. У тексті конституції треба дуже обережно підходити до вживання тих чи інших термінів та понять, особливо останнє стосується нових (раніше не вживаних ні в конституції, ні в законах) термінів. Введення нового терміна в конституційно-правову практику має бути послідовним і комплексним. Зовсім небажаним є вживання термінів, які мають неоднозначне (двоєке) розуміння. В зв'язку з цим, важливе значення для конституційного процесу України 1991—96-х років мала група ініціатив Української Правничої Фундації щодо належного забезпечення стану української юридичної термінології в цілому, і термінологічного апарату нової Конституції України. Так, за її ініціативи було створено Українську комісію з питань юридичної термінології, в складі якої — окрему експертну групу з опрацювання проекту Конституції України²². Цією експертною групою, з метою перевірки термінологічно-мовного матеріалу на відповідність нормам української мови, уніфікації та унормування правничої термінології, а також словосполучень і синтаксичних конструкцій, що мають стійкий характер і потребують однакового вживання у правничих текстах, забезпечення єдності термінологічно-мовного оформлення тексту проектів Конституції України, проектів інших актів, було проведено термінологічно-мовну експертизу проекту Конституції України (Акт експертизи від 10 березня 1996 р.)²³.

Стиль написання конституційних текстів є в основному строго документальним. Поруч із цим, окремим частинам основних законів притаманний так званий «високий» стиль. Мова йде, насамперед, про преамбули конституцій, різного роду декларації та хартії як складові частини конституцій.

21. Див.: Сравнительное конституционное право. — С. 58.

22. Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. — К: Право, Українська Правнича Фундація, 1997. — Кн. II, Ч. 1: Документи, статті. — С. 141—150.

23. Там само. — С. 151—241.

У частині питання власної назви конституцій як певного документа, слід підкреслити, що в абсолютній більшості випадків вживається безпосередньо слово «конституція» («Конституція США», «Конституція Французької Республіки», «Конституція України» і т. д.) чи з використанням слова «конституція» («Політична Конституція Мексики», 1917 р.); рідше вживається окремо термін «основний закон» («Основний Закон ФРН»); іноді два попередні терміни використовуються одночасно («Конституція (Основний Закон) СРСР», 1978 р.). В досвіді української політичної думки та в практиці державотворення можна знайти різні підходи в пошуках власної назви для конституції української держави: «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького...» (1710 р.), «Конституція Республіки» (Г. Андрузький, 1850 р.), «Устав украинского общества» (М. Драгоманов, 1884 р.), «Основний Закон "Самостійної України"» (М. Міхновський, 1905 р.), «Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР)» (1918 р.), «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії» (1918 р.), «Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки» (1919 р.), «Конституція (Основний Закон) Української РСР» (1978 р.). У свій час, торкаючись проблеми власної назви для Основного Закону України, проф. Станіслав Дністрянський абсолютну перевагу надавав самому слову «конституція» — авторський проект «Конституції ЗУНР», 1920 р. Водночас, у справі пошуку національної назви-синоніма до поняття «конституція», С. Дністрянський писав, що «коли ж хтось хоче безумовно мати на «конституцію» окрему українську назву, — то ... найліпше відповідає слово: «правна установа»²⁴. Останнє визначення є цілком зрозумілим, оскільки проф. Дністрянський був переконаним прихильником соціологічного напрямку розвитку права взагалі.

Іноді конституції отримували «другу» назву від місця їх прийняття, імені політичної партії, з якою пов'язують появу тої чи іншої конституції, із загальнозначущими явищами в житті держави і суспільства. Так, Конституція Німеччини 1919 року більше відома під назвою «Веймарської конституції» (від назви м. Веймар, де 31 липня 1919 р. Установчі національні збори Німеччини прийняли цю конституцію), Конституція Болгарського царства (1879 р.) має також назву «Тирновської конституції» (від назви міста Тирново, де вона була прийнята); у колишньому Радянському Союзі офіційною пропагандою Конституцію СРСР 1936 року називали «Сталінською Конституцією», Конституцію СРСР 1977 року — «конституцією розвинутого соціалізму».

24. Дністрянський С. Нові проекти українських конституцій // Воля.— Відень, 1920.— Т. 6.— Ч. 5.— С. 233.

КОНСТИТУЦІЯ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДОКУМЕНТ

Однією з ознак конституції, яка відрізняє її від інших нормативно-правових актів, є також наявність у ній певного політичного та ідеологічного змісту. При цьому треба зазначити, що не тільки для конституції держави як нормативно-правового акта притаманне певне політичне, а іноді й ідеологічне забарвлення. Таку властивість мають й інші нормативно-правові акти — виборче законодавство, законодавство про громадянство, про політичні партії, про власність, зрештою, — про відновлення державності і т. д.; але саме в конституції держави ці моменти проявляються найбільш відкрито та уніфіковано. При створенні конституції, останню майже неможливо вберегти від політичних та ідеологічних впливів, носіями яких є ті ж творці Основного Закону. Те ж саме періодично відбувається (чи має шанс відбутися) при внесенні змін до Конституції. Саме тому будь-яка Конституція, окрім того, що є нормативним актом, — вона є і певним політичним документом. Адже, тією чи іншою мірою, конституція все-таки (незалежно від нашої волі, нашого бажання чи небажання) є відображенням розкладу політичних сил у суспільстві на час її прийняття чи внесення до неї змін. «Поміж її рядків» можна побачити ті чи інші політичні домовленості та реалії відповідного часу. В демократичних державах — це, можливо, більш завуальовано, більш приховано; в державах перехідного періоду (які перебувають на шляху від тоталітаризму до демократії) останнє проявляється значно виразніше.

Можна наводити багато прикладів відображення в конституційній матерії політичних реалій (в тому числі й домовленостей між різними політичними групами) на час прийняття конституції чи внесення змін до неї. Так, британська конституція свого часу досить яскраво відобразила політичний компроміс між земельною аристократією і молодого промисловою буржуазією;

повоєнні (після Другої світової війни) конституції Італії і Франції вмістили положення про соціальну діяльність держави не без політичних на те вимог лівих сил; у 1989 році результатом компромісу між робітничим рухом «Солідарність» і правлячою прокомуністичною ПОРП у Польщі стало відновлення другої палати польського парламенту (Сенату) з фіксованою кількістю гарантованих місць у ній для останньої і т. д. Яскравим прикладом фіксації політичного компромісу, а отже, і політичного забарвлення конституції, є той же Основний Закон України 1996 року. Статус Президента та Уряду (де-юре і де-факто), статус парламенту, органів судової влади, особливо, що стосується їхнього місця у механізмі «стримувань і противаг» розподілу влади, — все це має відбиток реального розкладу як політичних, так і, на жаль, неполітичних, але владних сил українського суспільства станом на червень 1996 року.

Чи може конституція взагалі стояти поза політикою?

Якщо під політикою (від *грецьк.* *Polis* — місто, держава, все, що пов'язане з державою) в найбільш спрощеному варіанті розуміти практичну діяльність держави, партій, класів щодо здійснення виробленого курсу і досягнення поставлених цілей, що визначаються їхніми корінними інтересами²⁵, то очевидним є те, що дані категорії (політика і конституція) в новітній державі є взаємозумовленими та тісно зв'язаними між собою. Звідси, будь-яка конституція до певної міри просто «приречена» бути додатково ще й політичним документом. За висловлюванням В. Ф. Мелашенка, конституція, між іншим, є «політико-правовим документом, функціональне призначення якого — втілення політики в життя»²⁶.

Як політичний документ, конституція сучасної держави містить положення про параметри останньої (мова йде про конституційні характеристики держави — суверенна, національна, демократична, правова, соціальна, світська, унітарна чи федеративна і т. д.), містить перелік політичних прав і свобод людини, дає характеристику правовому положенню політичних партій, визначає ту чи іншу виборчу систему і т. д. Останнє особливо яскраво говорить про зв'язок конституції і політики взагалі, оскільки кінцева мета будь-яких виборів — прихід до влади тих чи інших політичних сил.

Про конституцію можна також говорити і як про документ, що має певне ідеологічне забарвлення. Ідеологія (від *грецьк.* *idea* — початок, основа) — як певна система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів — тією чи іншою мірою присутня у кожній конституції. Можна говорити про ступінь (рівень) цієї «ідеологізації», але

25. Див.: Словник соціологічних і політологічних термінів: Довідн. вид. / Уклад.: В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К.: Вища школа, 1993. — С. 92; Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. Ю. И. Аверьянов. — Москва: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. — С. 251–257.

26. Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права. Курс лекцій для студентів юридичних вузів і факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — С. 209.

неправильно, на наш погляд, було б стверджувати про повну відсутність ідеології в конституції сучасної держави. Кожна конституція, до певної міри, — це набір, система відповідних ідей політичного, правового, етичного, філософського та іншого характеру.

Залежно від сутності змістовного навантаження конституційних норм, та чи інша конституція отримує відповідне ідеологічне «забарвлення». Конституції сучасних демократичних держав, для прикладу, декларують такі важливі соціальні цінності, як права і свободи людини, приватну власність, демократичні інститути публічної влади, організацію їх співпраці, місцеве самоврядування і т. д. Все це разом є тим, що називають стрижнем ліберально-демократичної ідеології. Заклавши ці ідеї на рівні принципів в основу конституційного ладу, політичного режиму, держава не тільки декларує їх, а й має намір стати на сторожі їхньої непорушності.

Інший яскравий приклад присутності відповідних ідеологічних моментів (у даному випадку — ідеології національної державності) у текстах конституції — це наявність конституційних положень про державні символи, державну мову, девіз держави. Адже державні символи — це закріплені в законодавстві офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які в лаконічній формі виражають одну або декілька ідей політичного чи історичного характеру. В текстах основних законів досить часто викладаються стислі описи зображень державного прапора та герба, і тим самим опосередковано подаються ті чи інші ідеї, пов'язані зі специфікою національної державності. Прикладом можуть служити положення ст. 20 чинної Конституції України «Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України). Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького»²⁷. Стаття 2 чинної Конституції Франції говорить: «Мова Республіки — французька, Національна емблема — трьохколірний стяг: синій, білий, червоний. Національний гімн — «Марсельеза», Девіз Республіки — «Свобода, Рівність, Братерство». Її принцип — правління народу, народом і для народу»²⁸.

27. Конституція України.— С. 9.

28. Конституции государств Европейского Союза.— С. 665.

Однак «найбільш ідеологічною» частиною сучасних конституцій є, безперечно, їхні преамбули. Саме в них, поруч із причинами та умовами прийняття конституції подано своєрідне її ідеологічне тло, ідеологічна основа, витоки, першопричина виникнення (встановлення, утвердження, зміна) державності того чи іншого політичного режиму. Ідеологічне навантаження преамбули конституції можна зустріти в основних законах різних країн, незалежно від рівня правової культури чи ментальності: «Усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, натхненний бажанням служити справі миру в усьому світі як рівноправний член об'єднаної Європи, німецький народ прийняв в силу своєї конституюючої влади цей Основний Закон. Німці в землях Баден-Вюртемберг, Баварія, Берлін, Бранденбург, Бремен, Гамбург, Гессен, Мекленбург — Передня Померанія, Нижня Саксонія, Північний Рейн-Вестфалія, Рейнлянд-Пфальц, Саар, Саксонія, Саксонія-Ангальт, Шлезвіг-Гольштейн, Тюрінгія досягли єдності і свободи Німеччини на основі вільного самовизначення. Тим самим, дія цього Основного Закону поширюється на весь німецький народ»²⁹, — говорить в преамбулі чинної Конституції ФРН.

29. Конституции государств Европейского Союза.— С. 181.

КОНСТИТУЦІЯ І МЕНТАЛЬНІСТЬ НАРОДУ

В одній із попередніх лекцій, ми говорили про те, що конституція та конституціоналізм є витвором світової політичної та правової культури, насамперед — європейської. Конституціоналізм як суспільно-політичне явище, з одного боку, є універсальним, а з іншого — до певної міри може мати й окремі особливості, в тому числі й національного характеру. Тому, наприклад, говорячи про європейський конституціоналізм міжвоєнного періоду, можна окремо виділяти в ньому особливості англійського чи австрійського конституціоналізму того часу. Ці особливості є зумовлені такими факторами: історичні традиції народу; належність до тої чи іншої системи права; рівень правової культури народу; рівень розвитку демократичності суспільства; особливості національного менталітету тощо.

Слово «менталітет» первинно походить від латинського *mens, mentis* — розум, думка, інтелект; у пізніші часи у французькій мові *mentalite* стало буквально означати — спрямування думок, умонастроїв, розум, його скерованість, розумові здібності, розумовий розвиток, розумовий рівень, розумові особливості, мислення тощо. В сучасній науковій термінології слова «менталітет, ментальність» вживають для характеристики певних особливостей тих чи інших суспільних груп чи узагальненого образу (наприклад, «менталітет народу», «менталітет нації», «ментальність радянських людей», «ментальність хліборобів», «ментальність кочівників», «ментальність француза», «ментальність українця» і т. д.).

Найбільш загально про менталітет сьогодні говорять як про характер думок, сукупність розумових навичок і духовних інтересів, притаманних окремій людині чи суспільній групі, які утворюють своєрідний рівень свідомості нації, на якому формується настанова та схильність відчувати та сприймати світ, мислити і діяти в ім'я утвердження в цьому світі. З позицій

більш професійного, системного підходу, менталітет — це «записаний в матеріальних основах психіки певний код поведінки, що детермінує стійкий соціально-психологічний стан суб'єкта (людини, нації, народу), органічну цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних певному народові, його громадянам, який зумовлює саме таку, а не іншу реакцію суб'єкта менталітету на зміну навколишніх умов»³⁰. Ментальність нації визначають як специфічний спосіб сприйняття і розуміння етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин; як своєрідну «душу народу», те, що пронизує всі сфери життєдіяльності людей; вона (ментальність нації) проявляється в домінуючих життєвих настроях, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних цінностей, норм, цінностей і принципів виховання, у формах взаємин між людьми та родинних засадах; у ставленні до природи і праці; в національному характері, темпераменті тощо³¹.

Звідси, менталітет нації, який дістає вияв у різних компонентах загальної культури етносу, в тому числі і політико-правової (через свою сутність, свою внутрішню природу), перебуває в тісному зв'язку не тільки з конституціоналізмом, а й з іншими суспільними явищами даного порядку. Серед них, безперечно, — право, правова система, політична система (за умови, що йдеться про демократичну державу, в якій влада належить народу, і народ є творцем свого державного життя). З таких позицій, законодавство взагалі і конституція як Основний Закон демократичної держави, зокрема, повинні перебувати в постійному тісному зв'язку з національним менталітетом. Іншими словами, творення національних правових систем, особливо в частині конституційного права, без урахування особливостей національного коріння, характеру нації, особливостей її світосприйняття, розуміння добра і справедливості і т. д., є не тільки нелогічним, а й до певної міри безрезультатним процесом, оскільки «чуже», «незрозуміле» право просто не будуть сприймати як таке і, відповідно, — виконувати.

На важливості відповідності, взаємозв'язку права з ментальністю народу, з його глибинним корінням, свого часу звертав увагу С. Дністрянський. У своїй інавгураційній промові «Нова держава», виголошеній при вступі на посаду Ректора Українського Вільного Університету в Празі у 1922 році, він сказав: «... “В своїй хаті” (державі — П. С.) мусить бути “своя правда”. А “правда” — се староукраїнське слово на означення “права”. Наш найстарший пам'ятник права — се “Правда Руська”. Але не випадок се, що наше право правдою зветься; воно є правдою цілого народу. Сам нарід творив собі право — так він зрозумів правду

30. Див.: Юрій М. Ф. Етногенез та менталітет українського народу. — Чернівці, 1997. — С. 102.

31. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 26.

32. Дністрянський С. Нова держава. — В кн: Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999. — С. 214–215.

33. Васюкович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. — 1998. — № 6. — С. 111.

34. Степанюк О. Українська ментальність і конституційне право України // Республіканець. — 1993. — № 5/6. — С. 57.

в суспільному житті, так він зрозумів ідею справедливості. Право, як народна правда — се провідний шлях нової держави. Сам нарід мусить бути творцем права в усіх суспільних зв'язках, з яких складається. Держава, що має бути видимим організмом народної спільноти, мусить обачно придивлятися усім проявам народної правної творчості, вирівнювати противорічності між ними, відважувати різні сфери інтересів супроти себе і т. д., щоби справити всі напрямки правної творчості народу в спільне русло загального народного добра. Модерні суспільні відносини є так складні, та потреба порядку в суспільності так неминуча, що й нова держава не обійдеться без законів. Та ці закони не тільки мусять знаходити внутрішню основу в народі...»³².

Таку «основу в народі» (в його історичному минулому, особливостях світосприйняття, розумінні добра, справедливості, інших суспільних цінностей і т. д.), насамперед, повинні мати закони, які регулюють найважливіші суспільні відносини, закони, які стосуються в прямому розумінні абсолютної більшості громадян, мають щоденний вплив на людину і т. д. Останнє особливо стосується конституційного законодавства і, зокрема, Конституції — як Основного Закону держави. Тільки ті закони, та конституція держави, які тісно пов'язані з ментальністю народу, мають майбутнє, можуть бути сприйняті народом та мають усі підстави стати дійсно регулятором найважливіших суспільних відносин. Дана теза є надзвичайно актуальною і для сьогоденішнього періоду розвитку української державності, яка після відновлення національної державності в серпні 1991 року проходить непростий період творення нової конституційно-правової системи. Лише «врахування менталітету українського народу може дати позитивні наслідки у процесі здійснення тих перетворень, які відбуваються в нашій країні. Неврахування менталітету українців — небезпека, що може мати тяжкі наслідки як для реформ, так і для політичної кар'єри самих реформаторів»³³, справедливо звертається сьогодні увага як у наукових статтях, так і в монографічних дослідженнях. При цьому, окремо акцентується увага на тому, що явне нехтування особливостями менталітету нації, не врахування його на належному рівні в законотворчому процесі, зокрема, «означає перевести конституційне право на безрезультативну дію»³⁴.

Відомо, що ментальність формується під впливом соціокультурних факторів: традицій, культури, соціальних і державних інститутів; вона виступає як фактор породження суспільної свідомості і джерело культурно-історичної динаміки. Вважається, що в українському менталітеті закладено спокійне, толерантне вирішення проблем. Ще Микола Костомаров (1817—1885) свого

Володимир Янів (21.11.1908, м. Львів — 19.11.1991, Мюнхен) — український вчений, психолог, соціолог та історик, політичний діяч УВО та ОУН, організатор української науки і церковно-релігійного життя українців на еміграції, поет. Вивчав історію та психологію у Львівському (1927—34), соціологію та психологію у Берлінському (1940—44) університетах. Як активний діяч українського студентського руху, УВО та ОУН, неодноразово був арештований окупаційними режимами, багаторазовий політичний в'язень польських та німецьких тюрем. Працював викладачем Української Католицької семінарії в Гіршбергу (1947—48), доцентом, професором Українського Вільного Університету у Мюнхені (1949—1991), ректор цього Університету (1968—1986), професор Українського Католицького Університету (з 1963), редактор та співробітник багатьох українських видань. Автор численних наукових робіт з історії, психології, поетичних збірок, публіцистики, есеїв. Основні роботи з етнопсихології: «Проблема психологічного окциденталізму України» (1949), «Релігійність українця з етнопсихологічного погляду» (1966), «Українська вдача і наш виховний ідеал» (1969), «Нариси до історії української етнопсихології» (1993).

часу писав, що українці ніколи не відчували «відрази до чужих облич». У наукових працях М. Драгоманова, М. Грушевського, О. Кульчицького, Ю. Липи, Є. Маланюка, М. Шлемкевича, В. Яніва та інших українських вчених та громадсько-політичних діячів узагальнений психологічний тип українця виводиться як тип працьовитого і щирого (гостинного) господаря, вічного правдошукача та борця за справедливість, щедрого, доброзичливого, ліричного, духовно багатого (глибоко віруючого) громадянина. В дослідженні української етнопсихології загалом, українського національного характеру, ідеалу української людини, її соціальних інстинктів, релігійності українця, його вдачі і т. д., зокрема, значне місце займають роботи проф. Володимира Яніва (1908–1991)³⁵.

Поруч з цим, вікове перебування в бездержавному національному стані, наявність в Україні (чужих за духом як національних, так і імперських) тоталітарних режимів безперечно негативно вплинули на народ та призвели (в тому числі й при цілеспрямованій «допомозі» вищезгаданих чужих режимів) до трансформації, до глибоких «тріщин та корозій» у виробленому тисячоліттями суспільного життя національному характері українця. «І під польським пануванням, і під російським правлінням, — пише американська дослідниця О. Грабович, — українці перейняли й інтернаціоналізували негативні проєкції домінуючих культур, зокрема, комплекс неповноцінності (культурної, цивілізаційної, моральної). Найпоширенішою протекцією з російського боку стали образи “хитрого малороса” (простакуватого, неосвіченого, але меткого, шахрайкуватого і зрадливого) та “хохляцької галушки”»³⁶. Далеко не кращими були підходи і з польського боку (особливо міжвоєнного періоду); негативний стереотип українця («гайдамаки», «різуна», «бандита», «дегенерата») культивувався навіть у польській повоєнній літературі³⁷. Все це просто не могло не залишити своїх слідів у суспільній свідомості народу, зрозуміло, що з явно домінуючими негативними наслідками. Ще й сьогодні достатньо відчутними є на різних рівнях суспільної свідомості сліди офіційної пропагандистської машини метрополії (спочатку — імперської російської, пізніше — комуністичної радянської), за якою психологічний тип українця вимальовувався як тип млявого, дивакуватого, примітивного і безвольного селяка-роботяги, патріотизм якого сягав не далі сорочки-вишиванки, сала, вареників та пісні про ті ж вареники, можливо, ще про Галю.

На подолання цих, виплеканих століттями, негативних стереотипів, безперечно, потрібен час, навіть в умовах власної держави. Тому сьогодні при творенні новітньої конституційно-правової системи, потрібно не

35. Див. наприклад: Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. — Мюнхен, 1993; а також більше 40 робіт із загальної психології, етнопсихології, етнопсихології українця (Бібліографія наукових праць і матеріалів Володимира Яніва. — У кн.: Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Яніва. Наукові Збірники УВУ. Т. X. — Мюнхен, 1983. — С. 108–112.

36. Цит. за: Васкович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. — 1998. — № 6. — С. 111.

37. Див.: Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. — Львів: ВП «Троян», 1992.

тільки обов'язково звертатись до сутності національного характеру, до національної ментальності, навертати їх до природнього зв'язку з правом, законодавством, конституцією, але й бути дуже обережними в законотворчій роботі, в політичних процесах, щоб не дозволяти непродуманими діями (органів державної влади, вищих посадових осіб держави, органів місцевого самоврядування) реанімуватись, проявлятись тимчасовим негативним сторонам (рисами, ознакам) психологічного характеру³⁸ українців, насамперед комплексу меншовартості. Треба робити все, щоб не дозволити антинаціональним (а в умовах демократичної національної держави, автоматично, — і антидержавним та антидемократичним) силам маніпулювати на законодавчому полі та в політичній боротьбі наявністю в сучасній українській ментальності цих негативних рис, прикриваючись при цьому безликими формами на кшталт «волі народу», висловленої на референдумах, вимог трудових колективів щодо «наведення порядку», «феноменом» більш як стовідсоткової явки на виборах та тотального голосування «за» тощо.

38. Про це част. див: *Стецюк П.* Конституція та ментальність народу. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали VIII Регіональної науково-практичної конференції. 13–14 лютого 2002.— Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002.— С. 101–105.

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙ

Багатоманітність, багатолікість сучасних конституцій як суспільно-політичних та нормативно-правових явищ дозволяє їх певним чином класифікувати, тобто встановити закономірно існуючі між ними загальні ознаки. Останнє дає можливість співставляти різні конституції, виявляти особливості їхньої форми, структури, змісту, особливості виникнення, дії в часі та просторі, внесення змін і доповнень тощо. При класифікації конституцій, як і при поділі за певними критеріями будь-яких інших явищ подібного характеру, необхідно дотримуватись певних вимог (вимога єдиної підстави при встановленні різновидів однієї і тієї ж групи явищ; об'єктивність обраних критеріїв поділу; здатність обраних критеріїв виявляти (виражати) істотні елементи змісту явищ і т. д.)³⁹.

Класифікація конституцій, як і будь-яка інша класифікація, має умовний характер, оскільки в світі нема цілком однакових конституцій. При цьому, самі конституції відрізняються не тільки тим, що в них враховано, наприклад, національний досвід державотворення, історичні традиції того чи іншого народу, співвідношення політичних сил на момент її прийняття, але й за рядом інших характерних ознак (так би мовити, загального плану), а саме — способи підготовки і прийняття, дія в часі й просторі, форма, структура, зміст, обсяг, мова конституції і т. д. Все це та ряд інших чинників сьогодні використовують для проведення класифікації (поділу на окремі групи) конституцій. Нижчепропонована класифікація сучасних конституцій, до певної міри, є узагальненням матеріалу, викладеного в попередніх лекціях.

За часом свого виникнення (в контексті загального процесу розвитку конституціоналізму) — конституції поділяють на три групи: «старі» (кінець XVIII — початок XX ст.), «нові» (1918–1939 рр.) та «новітні» (після 1945 р.). Кожна з цих груп, окрім часу появи, має спільні ознаки у змістовній частині основних законів.

39. Див.: Конституційне право України. Підручник / За ред. В. Ф. Погорілка.— С. 115.

За змістом — конституції можна поділити на три групи: ліберальну, етатистську та ліберально-етатистську, характерні ознаки яких розглядалися вище.

За формою зовнішнього виразу — конституції поділяють на три основні групи: писані, неписані й змішані (комбіновані). Писані конституції, зі свого боку, поділяються на: а) писані конституції, які складаються з одного документа; б) писані конституції, які складаються з двох і більше документів. Крім того, писані конституції поділяються на: кодифіковані і некодифіковані.

За порядком появи (виникнення) — конституції поділяються на конституції: прийняті народом, даровані, договірні. Даровані конституції (інша назва — октройовані) — це конституції, як правило, підготовлені і введені в дію одноособовим актом. Різновиди дарованих конституцій (за суб'єктами дарування) — монарх, метрополія для колишньої своєї колонії, диктатор, хунта, правляча (єдина) партія та інші.

Прийняті народом конституції — це конституції, які прийняті загальнодержавними демократичними способами з широкою участю народу чи його повноправних представників. Ці конституції, за суб'єктами їхнього прийняття, можна ще поділити на конституції: а) прийняті Установчими Зборами, Конституційними Зборами, Конституційною Асамблеєю і т. д.; б) прийняті на референдумі; в) прийняті парламентом. У літературі дану групу конституцій іноді називають «демократичними конституціями». Така назва видається не зовсім вдалою, оскільки демократичний порядок прийняття чи затвердження конституції ще не є стовідсотковою гарантією її демократичного характеру.

Договірні конституції — це Основний Закон, прийнятий шляхом укладання відповідної угоди між різними суб'єктами державно-правового (конституційного) процесу. Можливими варіантами суб'єктів такого договору є: 1) територіальні утворення; 2) органи установчої влади; 3) монарх; 4) органи державної влади. Договірні конституції — явище значно рідкісніше від двох попередніх груп (октройованих і конституцій прийнятих народом). Конституційно-правова практика подає декілька яскравих прикладів останнього.

Так, фактично, шляхом укладення відповідних угод появились перші конституції балканських країн після звільнення останніх від османського іга (Конституція Греції 1844 р., Конституція Румунії 1866 р., Конституція Болгарії 1879 р.). У цих країнах представницькі органи (як своєрідний прообраз органів установчої влади) пропонували посади глав держав (королівські престоло, корони в умовах обмеженої монархії) іноземним королівським династіям, за умови, що вони будуть правити згідно із відповідними

Степан Едмундович Базилевич (11.10.1898, м. Броди, тепер Львівської області — 14.12.1987, м. Львів) — український вчений-правознавець. Вивчав право у Львівському (1915–1918) та Празькому (Карловому) (1920–1923) університетах. Активний учасник визвольних змагань українського народу 1918–1920 рр., сотник УГА. Працював нотаріусом. З приходом радянських військ на Західну Україну був арештований органами НКВД і перебував під слідством у 1940–1941 рр. З 1945 року по 1975 рік працював на юридичному факультеті Львівського університету (доцент, завідувач кафедри державного та адміністративного права), читав лекції з курсів радянського державного права, державного права зарубіжних країн. Основні праці: «Державне право буржуазних країн. Загальна частина» (1957), «Основи державного ладу Франції» (1961), «Конституції буржуазних країн» (1965).

конституціями. В п. 5 Берлінського трактату 1878 р. визначалось, що «зібрання нотаблів Болгарії, яке буде скликане в Тирнові, виробить перед вибранням Князя Органічний Статут королівства»⁴⁰. Наступного 1879 року Установчі Збори («зібрання іменитих людей») затвердили Конституцію Болгарського царства (Тирновська Конституція) і після того обрали на князювання Олександра Баттенберга⁴¹.

Договірний характер конституції формально було закладено і в природу першого Основного Закону (Конституції) СРСР 1924 р. (союзний договір було підписано формально між чотирма суб'єктами — РРСФР, ЗРСФР, УРСР та БРСР). Безперечно, договірний характер мали «Правовий уклад і Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорізького...» (1710 р.) та Конституційний Договір (як «мала» Конституція) між Президентом України та Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 18 травня 1995 року.

За порядком внесення змін і доповнень — конституції поділяються на конституції гнучкі та жорсткі. Гнучкою конституцією називають ті основні закони, внесення змін і доповнень до яких проводиться у порядку, встановленому як і для будь-якого іншого (звичайного) закону. Жорстка конституція — це конституція, внесення змін і доповнень до якої має ускладнений порядок в порівнянні зі звичайними законами.

За часом дії — конституції поділяються на конституції тимчасові та постійні. Постійна конституція — це Основний Закон, який прийнято (затверджено, даровано) на невизначений термін. Конституції, які приймаються на певний термін чи до настання певної події, називають тимчасовими.

За рівнем деталізації конституційних положень (за обсягом) — конституції можна поділити на: прості (конституції, які просто перераховують ті чи інші явища, права, повноваження), звичайні і розгорнуті (які подають детальну характеристику статусу конституційних органів, прав, свобод, явищ і т. д.).

За характеристикою форми державного устрою країни — конституції можна поділити на: конституції федеративні (федеральні); конституції суб'єктів федерації; конституції унітарних держав.

Існують й інші підходи щодо поділу (класифікації) конституцій, зокрема у спеціальній літературі деякі автори поділяють їх на «реальні» і «фіктивні». Досить часто можна зустріти поділ конституцій на «юридичні» і «фактичні». «Конституція фактична, — писали Леонід Юзьков та Євгенія Тихонова, — це реально існуючий суспільний устрій (конституційний лад), основу якого

40. Цит. за: Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник / Руков. авт. коллектива Б. А. Страшун. — С. 60.

41. Графский В. Г. Тирновская Конституция 1879 г. с участием русских юристов в подготовке первой Болгарской конституции // Государство и право. — 1999. — № 11. — С. 63–67.

складають ті об'єктивні відносини, які визначають найбільш суттєві економічні, політичні, соціальні та інші характеристики суспільства. ... Юридична конституція — це офіційне визнання фактичного стану речей у суспільстві»⁴². Свого часу доц. Степан Базилевич, певним чином перефразовуючи слова американського професора К. Левенштайна, писав, що конституції держав, серед іншого, можна також поділити на три групи — нормативні, номінальні і семантичні, при цьому «нормативні конституції — це конституції, прийняті в законному порядку, реальні, які насправді здійснюються; номінальні — це конституції, які мають законну силу, але не здійснюються, тобто фіктивні, і семантичні — такі конституції, які не відбивають дійсності і діють лише формально», і далі, перейшовши при порівнянні на жартівливий тон, нормативна конституція — «це костюм, зшитий на міру, який вже носить», номінальна — «це готовий костюм, що висить у шафі й не носить», семантична — «це взагалі не костюм, а маскарадне вбрання або просто халат»⁴³.

42. Тихонова Є., Юзьков Л. Конституція юридична і фактична // Право України.— 1992.— № 1.— С. 9–10.

43. Базилевич С. Е. Поняття та суть конституції // Степан Базилевич (1898–1987). Життя та науково-педагогічна діяльність. Спогади. Вибрані статті.— Львів, 1998.— С. 27.

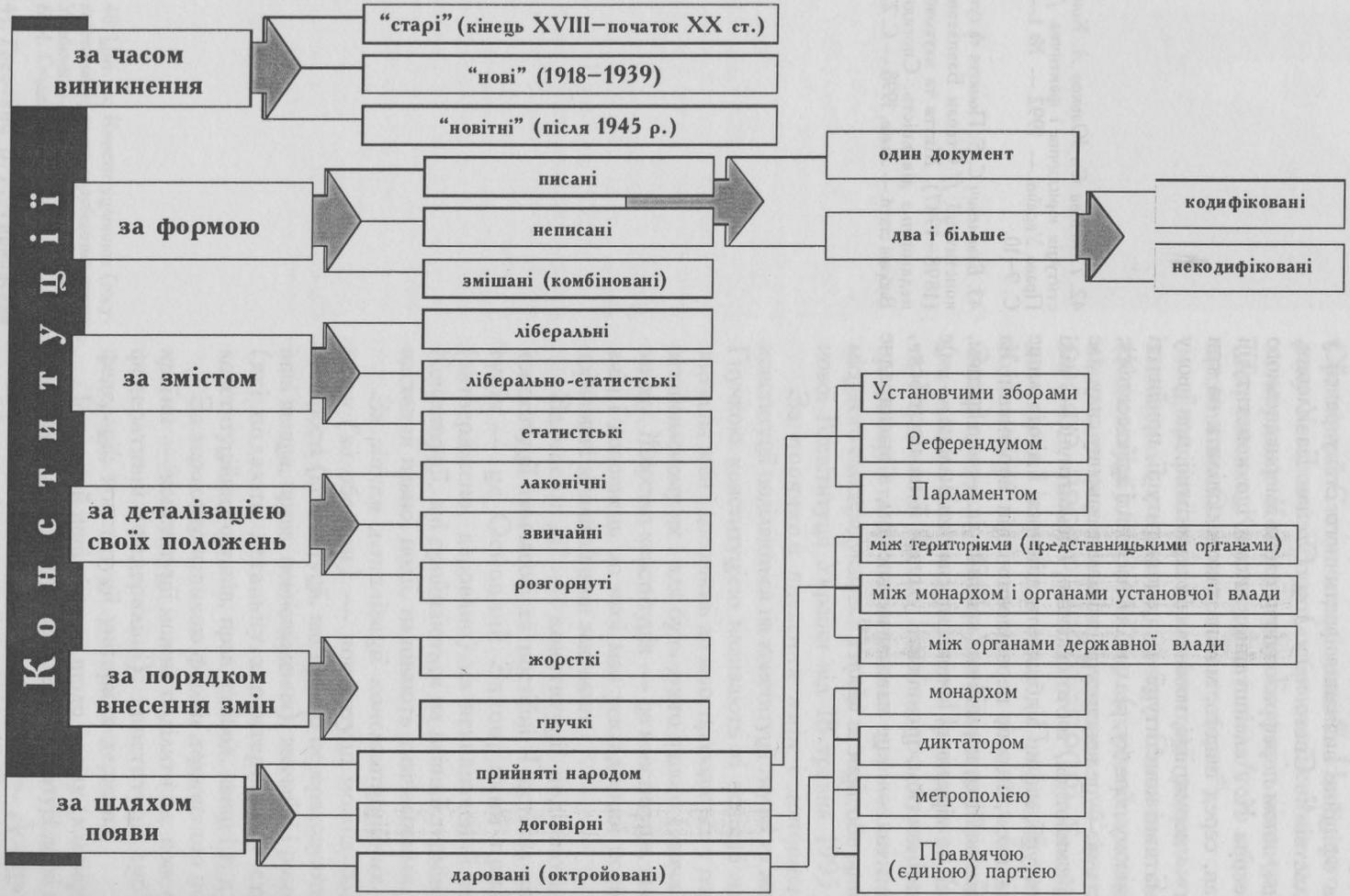

Схема 5.1. Класифікація конституцій.

10 ЗАПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ДИСКУСІЙ

1. Як Ви розумієте термін «форма конституції»? Чи доречним (коректним), на Ваш погляд, є поняття «неписана конституція»?

2. Що є змістом сучасної конституції? Назвіть не менше п'яти положень (тез), які, на Вашу думку, є складовими, серцевиною поняття «зміст конституції»?

3. Яке основне призначення преамбули конституції? Чого не вистачає (або що є зайвим) у преамбулі Конституції України 1996 року?

4. Що Вам відомо про проблеми «мови» чинної Конституції України?

5. Назвіть характерні ознаки конституції як політичного документа.

6. Яка ідеологія (ідеології) найбільш яскраво простежується в чинних конституціях європейських країн?

7. У чому має полягати зв'язок конституції з ментальністю народу? Наведіть декілька прикладів, на Ваш погляд, вдалого чи невдалого врахування в чинній Конституції України ментальності українського народу.

8. Ваші міркування щодо поділу конституцій на «юридичні» і «фактичні».

9. Що Ви знаєте про «малі» конституції?

10. Які конституції називають «октройованими»? Що Ви знаєте про їх різновиди?

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Базилевич С. Е.* Поняття та суть конституції // Степан Базилевич (1898–1987). Життя та науково-педагогічна діяльність. Спогади. Вибрані статті.— Львів, 1998.— С. 22–28.
2. *Головатий С., Зайцев Ю., Усенко І.* Правничі термінологія і державотворчий процес // Українське право.— 1995.— № 1.— С. 94.
3. *Рудакевич О.* Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави.— 1995.— № 10.— С. 26–30.
4. *Дністрянський С.* Нова держава.— У кн.: *Стецюк П.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст.— Львів, 1999.— С. 209–218.
5. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник / Руков. авт. коллектива и отв. ред. *Б. А. Страшун.*— В 4 т.— Москва: Бек, 1996.— Т. 1.— С. 54–59 (Гл. II, С. 2. «Форма и структура конституции»).
6. *Мелащенко В. Ф.* Основи конституційного права. Курс лекцій; для студентів юридичних вузів і факультетів.— К.: Вентурі, 1995.— С. 207–217 («Конституція і політика», «Конституція і ідеологія»).
7. *Стецюк П.* Конституція та ментальність народу. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали VIII Регіональної науково-практичної конференції. 13–14 лютого 2002.— Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002.— С. 101–105.
8. Сравнительное конституционное право.— Москва: Манускрипт, 1996.— С. 123–133 (Гл. II, С. 4 «Форма и структура конституции»).
9. *Тихонова Є., Юзьков Л.* Конституція юридична і фактична // Право України.— 1992.— № 1.— С. 9–10, 31.
10. *Тодыка Ю. Н.* Конституція України: проблеми теорії і практики.— Харьков: Факт, 2000.— С. 27–53 (Гл. I, С. 8 «Форма и структура конституции»), С. 111–114, 226–234 (Гл. II, С. 4 «Конституция и политическая система общества», С. 19 «Конституция и национальная идея»).
11. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології.— Мюнхен, 1993.

ЛЕКЦІЯ ШОСТА

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ 1990–96 рр.

ПОЧАТКИ НОВІТНЬОГО
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ.
ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ
СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ, КОНЦЕПЦІЯ
НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

■

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ. РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО
ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ В 1991–94 рр.

■

НОВА КОНСТИТУЦІЙНА КОМІСІЯ.
НЕОФІЦІЙНІ ПРОЕКТИ КОНСТИТУЦІЇ
УКРАЇНИ

■

ВІД КОНСТИТУЦІЙНОГО ДОГОВОРУ ДО
КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 1996 РОКУ

■

ЗАГАЛЬНОКЛАСИФІКАЦІЙНА
ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЇ
УКРАЇНИ 1996 РОКУ

ПОЧАТКИ НОВІТНЬОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ. ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ, КОНЦЕПЦІЯ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Процес «перебудови» суспільного життя в СРСР, який розпочав у другій половині 80-х років минулого століття тодішній радянський лідер Михайло Горбачов, його фактична відмова від тоталітаризму, спроба встановлення цивілізованих відносин з країнами західної демократії¹ дуже швидко призвели до загальної демократизації суспільства, розвитку гласності, заклали мінімальні основи для утвердження плюралізму в політичному, ідеологічному та економічному житті країни. У таких умовах доля радянської держави, названої у свій час «імперією зла», незалежно від волі ініціаторів «перебудови», здається, була вже визначена наперед. Саме тому, ні внесення змін до Конституції СРСР 1 грудня 1989 р., ні зміна виборчої системи, ні значне реформування органів державної влади (створення З'їзду народних депутатів СРСР, реально працюючої Верховної Ради СРСР, запровадження інститутів Президента СРСР, Комітету конституційного нагляду і т. д.), ні ідея нового «союзного договору» не могли вже зупинити рух національних республік до незалежності, до створення (а в ряді випадків — і відновлення) власної національної державності.

Від балтійського узбережжя, через багатонаціональну Росію, від України і Молдови — до Закавказзя і Середньої Азії, — просторами агонізуючої вже на той час радянської держави прокотився так званий «парад суверенітетів». На порядку денному життя реально поставило питання про створення нових Конституцій для нових держав. Не була винятком у цьому процесі й Україна. Однак заради справедливості варто зазначити, що України не було і серед лідерів даного руху. Пізніше відомий український вчений-правознавець Л. П. Юзьков (1938–1995) згадував, що «задум прийняти принципово нову Конституцію України виник ще у середині 80-х років, тобто на початку так званої перебудови. Але в практичну

1. Див.: Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. — К.: Політвидав України, 1988.

площину ця ідея була поставлена лише після ухвалення Верховною Радою України 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України².

Тоді, 16 липня 1990 року, Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, урочисто проголосила державний суверенітет України — як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. У Декларації вперше в новітній національній історії поруч із «Українською РСР» вжито слово «Україна» як офіційна назва держави, повернуто до повноцінного політико-правового та наукового обігу поняття «національна держава», «право української нації на самовизначення», «національна державність»³.

Положення Декларації про державний суверенітет України, зокрема, визначали, що Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються законом. Розділи Декларації («Народовладдя», «Державна влада», «Громадянство Української РСР», «Територіальне верховенство», «Економічна самостійність», «Екологічна безпека», «Культурний розвиток», «Зовнішня і внутрішня безпека», «Міжнародні відносини») містили положення про народ України (громадян Республіки всіх національностей) як єдине джерело державної влади, верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території, розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, верховенство Української РСР на всій своїй території, необхідність запровадження громадянства Української РСР, виключне право народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством України, самостійність Української РСР у встановленні порядку організації охорони природи на території Республіки та порядку використання її природних багатств, право Української РСР на власні Збройні Сили, внутрішні війська, органи державної безпеки, незалежність

2. Юзьков Л. Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України. — У кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. — К.: Право. Українська Правнича Фундація, 1995. Кн. I: Документи, коментарі, статті. — С. 9.

3. Див.: Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1990. — №31. — Ст. 429.

і рівноправність у зовнішніх зносинах тощо. Закінчувався текст даного документа положеннями, якими було визначено, що «Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України виконуються для укладання союзного договору»⁴.

Прийняття Верховною Радою Української РСР Декларації про державний суверенітет України сьогодні вважається початком, своєрідною точкою відліку процесу відновлення державної незалежності України загалом та трансформації попередньої (радянської) правової системи зокрема. Ця подія мала й безпосереднє відношення до конституційного процесу в Україні⁵ (у вужчому, юридичному розумінні — до процесу підготовки та прийняття нової Конституції). Фактично, саме прийняттям Декларації про державний суверенітет України було розпочато (дано старт) те, що згодом почали називати конституційним процесом в Україні. І хоч тоді, під час ухвалення самої Декларації про державний суверенітет України, не йшлося про розроблення Конституції незалежної Української держави, а лише про майбутню Конституцію для країни, учасниці нового союзного договору, однак саме ці положення Декларації, на думку Л. П. Юзькова, виявилися надто «привабливими у плані прискорення державно-правової розбудови України. Чимало народних депутатів у цьому зв'язку навіть ставили питання про надання Декларації статусу Конституційного закону. Перемогла ж ідея, за якою Декларація має залишитись у якості, зумовлений її сутністю саме як декларації — документа урочистого проголошення державного суверенітету України. Керуючись її засадами, необхідно створити принципово нову Конституцію, яка відповідала б кращим світовим стандартам, ґрунтувалася на теоретичних засадах і практичному досвіді національного і міжнародного конституціоналізму»⁶.

Більшість авторів, які у своїх працях торкалися питання загального перебігу конституційного процесу в Україні 1990–1996 рр., як правило, виділяють декілька його етапів (періодів), при цьому висловлюють різні позиції⁷. Як на наш погляд, у конституційному процесі в Україні 1990–1996 рр. можна виділити декілька відносно самостійних та взаємопов'язаних етапів. Першим є так званий *підготовчий етап*, часові рамки якого охоплюють період від 16 липня 1990 р. до середини серпня 1991 р., тобто від прийняття Декларації про державний суверенітет України і до державного перевороту в СРСР («ГКЧП»). «Підготовчим» цей етап називаємо тому, що його початок та сам перебіг проходив ще в рамках

4. Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1990. — № 31. — Ст. 429.

5. Про конституційний процес в Україні див. детальніше: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. — К.: Право. Українська Правничка Фундація, 1995 (Кн. I: Документи, коментарі, статті. — 1997; Кн. II, частина I: Документи. Статті; Кн. II, частина II: Документи; Кн. II, частина III: Документи. — 1998; Кн. III, частина I: Документи. Стенограми. — 1998; Кн. III, частина I: Документи. Стенограми); *Медведчук В. В.* Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. — К., 1996; *Тодика Ю. М., Кушніренко О. Г.* Конституційний процес та проблеми становлення основ конституційного ладу України // *Вісник АПРНУ.* — 1995. — № 4. — С. 3–9; та інші публікації 1991–96 рр.

6. *Юзьков Л.* Названа праця. — С. 9.

7. Див. наприклад: *Козюбра М. І.* Історія становлення Конституції України. — В кн.: Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К.: Український центр правничих студій, 1999. — С. 41–44; *Мироненко О. М.* Новітній конституційний процес в Україні. — У кн.: Конституція незалежної України: Навчальний посібник / За ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. — С. 35–40; Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. — К.: Наук. думка, 1999. — С. 112–115; *Кравченко В. В.* Конституційне право України. Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2000. — С. 44–46.

попередньої радянської політико-правової системи. На його початках не йшлося про прийняття в кінцевому варіанті Конституції України як незалежної держави, а тільки про оновлення існуючої радянської нормативно-правової системи. Однак через об'єктивні причини, саме в цей час було проведено велику підготовчу роботу, насамперед, щодо утвердження в суспільстві думки про необхідність з часом приступити в Україні до створення власної конституції. З прийняттям 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України конституційний процес в Україні набув якісно нового рівня, оскільки розпочалася підготовча робота щодо створення Конституції України як незалежної держави. Часові рамки цього «першого» етапу конституційного процесу — від кінця серпня 1991 р. до початку 1994 р. (дострокові парламентські вибори). Наступний (другий) етап конституційного процесу охоплює період: осінь 1994 р. (створення нової Конституційної комісії) — середина 1995 р. (підписання Конституційного Договору 08.06.1995 р.). І останній (третій) етап конституційного процесу — від початку червня 1995 р. до прийняття Конституції України 28 червня 1996 р.

На виконання положень Декларації про державний суверенітет України 24 жовтня 1990 р. Постановою Верховної Ради Української РСР було створено Комісію з розробки нової Конституції України (Конституційну комісію) (всього 59 осіб), яку очолив Голова Верховної Ради Української РСР Л. М. Кравчук. До складу Конституційної комісії, окрім народних депутатів Української РСР (серед яких була й група представників національно-демократичного руху: Бедь В. В., Головатий С. П., Голубець М. А., Драч І. Ф., Ємець О. І., Лук'яненко Л. Г., Павличко Д. В., Чорновіл В. М., Юхновський І. Р.), увійшли відомі юристи-практики та вчені-правознавці — Бойко В. Ф. (міністр юстиції), Козюбра М. І. (завідувач кафедри теорії держави і права Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка), Маджук А. Р. (керівник групи наукових консультантів Секретаріату Верховної Ради Української РСР), Тацій В. Я. (ректор Харківського юридичного інституту), Шемшученко Ю. С. (директор Інституту держави і права АН УРСР) та Юзьков Л. П. (професор кафедри державного та адміністративного права Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка)⁸. Згодом, співголовою Комісії з розробки нової Конституції України було обрано Голову Верховної Ради України І. С. Плюща.

Конституційній комісії було доручено створити робочі групи з підготовки окремих розділів проекту Конституції України, залучивши до них провідних

Леонід Макарович Кравчук, Голова Верховної Ради України, Президент України, Голова (співголова) Комісії з розробки нової Конституції України (1990–94 рр.)

Іван Степанович Плющ, Голова Верховної Ради України, Співголова Комісії з розробки нової Конституції України (1991–94 рр.)

8. Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1990.— № 45.— Ст. 607.

Схема 6.1. Конституційний процес в Україні 1990—1996 рр.

вчених і фахівців з відповідних галузей знань, а Президії Верховної Ради Української РСР внести на розгляд сесії Верховної Ради Української РСР у грудні 1990 р. Концепцію нової Конституції України. Для оперативного вирішення питань, пов'язаних із підготовкою Концепції нової Конституції України, на першому засіданні Конституційної комісії, що відбулося 1 листопада 1990 р., було створено Робочу групу, яку очолив проф. Леонід Юзьков. Перед Робочою групою Конституційної комісії було «поставлено завдання відобразити в Концепції нової Конституції вузлові питання щодо майбутнього державного устрою Республіки, її назви, політичної, економічної та виборчої систем, громадянства, системи прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, державної і національної символіки, територіального устрою тощо»⁹. Підготована Концепція нової Конституції України, після досить тривалих дебатів на сесії Верховної Ради, 19 червня 1991 р. була схвалена Верховною Радою і опублікована в засобах масової інформації для всенародного ознайомлення.

Структурно даний документ включав в себе як окремо виділені частини: «Загальнометодологічні принципи концепції», «Структуру Конституції», «Робочу назву Конституції», «Преамбулу», виклад змісту розділів Конституції («Засади конституційного ладу», «Права людини і громадянина», «Громадянське суспільство і держава», «Територіальний устрій», «Державний лад», «Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка», «Національна безпека», «Охорона Конституції», «Порядок змін і доповнень Конституції і конституційних законів»), «Обговорення і прийняття нової Конституції України»¹⁰.

На рівні загальнометодологічних принципів було визначено, що майбутня Конституція України має бути Основним Законом держави і ґрунтуватися на Декларації про державний суверенітет України, має закріпити, розвинути і конкретизувати її положення; в центрі уваги нової Конституції має бути людина як найвища соціальна цінність, а також її права і свободи, гарантії їх реалізації; основним об'єктом конституційного регулювання мають стати відносини між громадянином, державою і суспільством заради забезпечення умов життя, гідних людини, а також формування громадянського суспільства; Конституція має визначити пріоритет загальнолюдських цінностей, закріпити принципи соціальної справедливості, утвердити демократичний і гуманістичний вибір народу України; норми Конституції мають бути нормами прямої дії; нова Конституція має бути стабільним та ефективним законом, з метою забезпечення останнього повинен бути запроваджений жорсткий механізм внесення змін до неї та інститут конституційних законів.

9. Опришко В. Ф. Нова Конституція України: кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.— У кн.: Коментар до Конституції України.— К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1998.— С. 4.

10. Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1991.— № 35.— С. 466.

Положення розділу I — «Засади конституційного ладу» — передбачали закріпити найголовніші принципи організації суспільного і державного ладу України. Україна визначалась як суверенна національна держава, суть якої становить влада народу України, а також держава демократична, механізм якої функціонує відповідно до принципу розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову. За формою державного правління, Україна бачилась президентською республікою, а за формою державного устрою — унітарною державою, до складу якої входить Кримська АРСР. Основою суспільного і державного ладу України визначалось: економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, розвиток місцевого самоврядування. Концепцією також передбачались положення, за якими від імені всього українського народу може виступати виключно Верховна Рада України, а від імені держави — Президент України.

Мета розділу II — «Права людини і громадянина» — створити надійну правову основу для всебічного забезпечення прав людини і громадянина. У цьому розділі пропонувалось визначити засади та загальний порядок набуття і втрати громадянства України, перелік та зміст основних прав та свобод людини і громадянина (громадянські, політичні, економічні, екологічні, соціальні та культурні права), закріплення гарантій прав людини, закріплення як конституційного принципу єдності прав та свобод людини і громадянина, встановлення посади Уповноваженого з питань захисту прав людини, якого мала б призначати Верховна Рада України.

Майбутня Конституція мала б закріпити основи формування, розвитку і захисту громадянського суспільства, визначити засади його взаємозв'язків з державою; вона, зокрема, повинна проголосити пріоритет громадянського суспільства над державою, що забезпечило б умови нормального його функціонування. Саме тому автори Концепції вважали, що окремими главами в розділі III — «Громадянське суспільство і держава» — мають бути: «Власність. Принципи господарювання», «Соціальний захист», «Екологічна безпека», «Сім'я», «Охорона здоров'я», «Виховання, освіта, культура і наука», «Громадські об'єднання», «Засоби масової інформації».

В основі побудови розділу про державний лад поставлено фундаментальний принцип народовладдя та ідею громадянської злагоди. Відповідно, народ України визначено єдиним джерелом влади в Республіці. Організацію державного ладу пропонувалось здійснити відповідно до засад: а) розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, з

чітким розмежуванням визначених функцій цих влад та компетенції відповідних органів, створення юридичних механізмів їх взаємоконтролю і взаємодії;

б) розмежування компетенції між центральною владою і місцевими Радами та іншими органами самоврядування на основі верховенства Конституції та законів Республіки. Законодавча влада, відповідно до Концепції, мала б здійснюватись народом України шляхом референдуму і Верховною Радою України. Верховна Рада України (парламент) є однопалатним постійно діючим органом законодавчої влади. Виконавча влада мала б здійснюватись Президентом, Віце-Президентом, Кабінетом Міністрів (Урядом) та державною адміністрацією. Населення безпосередньо шляхом прямих виборів обирає Президента та Віце-Президента. Президент є найвищою посадовою особою в державі, главою виконавчої влади та виступає від імені держави. Уряд — Кабінет Міністрів — очолює Прем'єр-Міністр, якого разом з іншими членами Уряду затверджує парламент на пропозицію Президента. Державна адміністрація повинна здійснювати функціональне і галузеве управління, включаючи центральну адміністрацію (міністерства, комітети, інші відомства) та місцеву адміністрацію. На всіх рівнях адміністративно-територіального поділу Республіки мала б бути запроваджена система місцевої державної влади і самоврядування. Найвищою посадовою особою на території області, району, міста, селища, сільради виступає голова відповідної Ради народних депутатів, який є одночасно головою виконавчого комітету і повноважним представником Президента Республіки. Президент затверджує або визнає повноваження голови Ради, надаючи йому цим актом статусу свого уповноваженого. Голови місцевих Рад обирає безпосередньо населення. Для неухильного дотримання Конституції, посилення контролю за конституційністю законів та підзаконних актів пропонувалось створити Конституційний Суд Республіки¹¹.

11. Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1991.— № 35.— Ст. 466.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ В 1991–94 рр.

Важливе значення в новітній історії українського народу, зокрема в процесі відновлення його державної незалежності, мало прийняття 24 серпня 1991 року Верховною Радою Української РСР Акта проголошення незалежності України. В цьому доленосному для українського народу документі, зокрема, говорилося, що «виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення». А окремою Постановою Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» було визначено також, що з моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки, а 1 грудня 1991 року необхідно провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності¹².

Проголошення державної незалежності України привело до потреби негайного оновлення (зміни) чинного радянського законодавства. В плані утвердження національної державності, закладення нових основ для розвитку нормативно-правової бази законодавства України, а також, частково, і для визначення певних контурів (шляхів) дальшого розвитку, розпочатого до проголошення державної

12. Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1991.— № 38.— Ст. 502.

незалежності України, конституційного процесу в Україні, важливе значення мала також і поява Закону України «Про правонаступництво України» (12.09.91 р.). Серед найважливіших положень Закону «Про правонаступництво України», з огляду на перспективи дальшого розвитку конституційного процесу в Україні, варто пригадати таке: з моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади є Верховна Рада України в депутатському складі Верховної Ради Української РСР; до ухвалення нової Конституції на території України діє Конституція (Основний Закон) Української РСР; Закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України; органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, діють в Україні до створення органів державної влади і управління, органів прокуратури, судів та арбітражних судів на підставі нової Конституції України; державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України; Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України; Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки; всі громадяни Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України; Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України незалежно від національної приналежності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини¹³.

Відповідно до Постанови Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України», 1 грудня 1991 року відбувся всеукраїнський референдум, на якому «Акт проголошення незалежності України» підтримали 28,8 мільйона громадян України, що становило рекордну в подібних ситуаціях цифру — 90,32% з тих, хто взяв участь у голосуванні¹⁴. На жаль, тодішній (зрештою як і сьогоднішній) правлячій політичній еліті в Україні не вистачило громадянської мужності назвати вищезгадані події своїми іменами, як це, наприклад, було зроблено в прибалтійських республіках. Адже тоді, в серпні 1991 року, фактично

13. Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1991.— № 46.

14. Конституція незалежної України: Навчальний посібник. / За ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова.— К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, Спілка юристів України, 2000.— С. 38.

відбулося відновлення української національної державності. Український народ, подібно до багатьох інших європейських народів (австрійського, білоруського, естонського, латвійського, німецького, польського, угорського, фінського та інших), після закінчення Першої світової війни, реалізуючи своє невід'ємне право на самовизначення, створив власну державу — Українську Народну Республіку, значну частину території якої в 1919–20 рр. було окуповано більшовицькою Росією. На великих просторах євразійського порубіжжя, заселеного більш як 50 мільйонами осіб — вчорашніх радянських громадян, з величезним військово-промисловим комплексом (у тому числі й третім у світі ядерним арсеналом), виникла держава, автохтонний народ якої (українці) століттями виборював свою незалежність та бачив її виключно як «суверенну національну державу, що розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення», де народ є єдиним джерелом влади, яка здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, забезпечується верховенство Конституції і законів, гарантуються права і свободи людини, забезпечується захист усіх форм власності, визнається перевага загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загально визнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права тощо¹⁵. Однак в цьому місці не можна не погодитись з думкою американських дипломатів Стівена Пайфера та Карлоса Паскуала про те, що «Радянська Україна була тільки пригнобленою частиною авторитарної імперії, де держава контролювала кожен економічну структуру, починаючи з військових заводів-велетнів і закінчуючи пекарнями; що корупція була способом існування: дрібна — щоб якимось вижити, масштабна — для збагачення купки привілейованих; не існувало вільної преси, діяла лише одна партія, не було навіть натяку на громадянське суспільство, а права людини і свобода віросповідання утискалися; при цьому політичне й економічне життя визначалось Москвою ... Будівництво сучасної української держави з такої відправної точки стало монументальним викликом»¹⁶.

Перед українським суспільством (усіма його верствами — від радикально налаштованих різноманітних політичних течій та рухів до представників правлячого режиму — вчорашніх партійних (комуністичних) та державних функціонерів) постала непроста проблема — перетворення пострадянської України в сучасну європейську демократичну державу. Досягти останнього можна було тільки проводячи планомірне, цілеспрямоване, водночас і широкомасштабне, реформування політичного, економічного, суспільного

15. Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1990. — № 31. — С. 429.

16. Пайфер Стівен, Паскуаль Карлос. Заявка України на вирішальне місце в історії // Поступ. — 2002. — № 40. — С. 13 (скорочений передрук з «The Washington Quarterly», зима, 2002 р.).

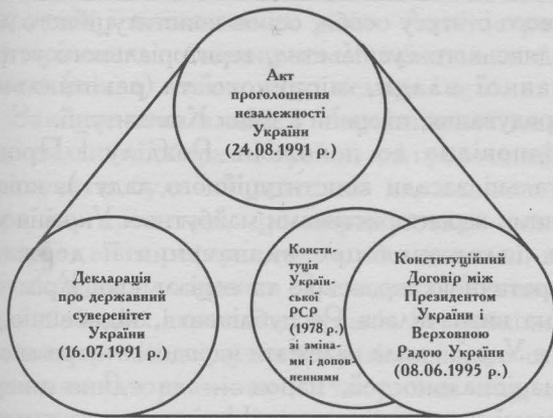

Схема 6.2. «Конституційна тріада» (реальна юридична конституція) України 1991–1995 роки.

життя держави. Центрального значення в даній ситуації набувало, власне, питання підготовки і прийняття нової Конституції України, але тепер уже як незалежної держави. Декларація про державний суверенітет України і Акт проголошення незалежності України, на думку В. М. Шаповала, фактично новелізували Конституцію 1978 р. (останню Конституцію УРСР) і за своїм політико-правовим призначенням та змістом становили єдине ціле з чинною на той час Конституцією України; вони ніби склали своєрідну «конституційну тріаду» («Декларація — Акт — Конституція»), яка і виконувала роль реальної юридичної Конституції України аж до прийняття Конституції України 1996 р. Між складовими цієї «конституційної тріади» існував не тільки змістовний, а й функціональний зв'язок, адже «вони були поєднані у призначенні щодо перспектив конституційного процесу»¹⁷.

Все це разом мало, безперечно, визначальне значення як для подальшої долі конституційного процесу в Україні в цілому, так і для організації діяльності Конституційної комісії зокрема.

Підготований Конституційною комісією проект Конституції України (в редакції від 01.07.92 р.), після бурхливого обговорення у Верховній Раді України, було винесено на всенародне обговорення і опубліковано в пресі¹⁸. В його основу було покладено Концепцію нової Конституції України, затверджену Верховною Радою України 19 червня 1991 року, з похибкою (врахуванням) на нові політико-правові реалії життя держави після проголошення незалежності України.

У своїй структурі проект Конституції України, підготований Конституційною комісією (в редакції від 01.07.92 р.), складався з преамбули, десяти розділів та перехідних положень, які об'єднали в собі 266 статей (у тому числі 8 статей перехідних положень), що в єдності давали уявлення про сутність та зміст найважливіших конституційних інститутів Проекту:

17. Шаповал В. Конституційні акти України першої половини 90-х років ХХ ст. (питання кваліфікації) // Право України.— 2000.— № 6.— С. 6.

18. Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1992.— № 37.— С. 550.

правового статусу особи, основ конституційного ладу, громадянського суспільства, територіального устрою, державної влади, місцевого та регіонального самоврядування, охорони і зміни Конституції.

Відповідно до положень Розділу I Проекту («Загальні засади конституційного ладу»), конституційними характеристиками майбутньої України мали стати положення про визначення її державною демократичною, правовою та соціальною. Крім того, Україна визначалася Республікою і, відповідно, вся влада в Україні мала належати народові — громадянам усіх національностей, народ — як єдине джерело державної влади, місцевого і регіонального самоврядування¹⁹. При цьому, державна влада мала б здійснюватись за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, а сама держава мала б визнавати та підтримувати місцеве і регіональне самоврядування, не втручатися у його сферу. Суспільне життя в Україні пропонувалось базувати на засадах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму; держава мала б визнати різноманітність форм власності та створити рівні правові умови для їхнього захисту. Жодна ідеологія не повинна була обмежувати свободу переконань, поглядів, думок і не могла визнаватись як офіційна (державна) ідеологія.

В основу правового статусу особи і громадянина авторами Проекту було покладено ряд загально-визнаних фундаментальних принципів та положень: усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах; права і свободи людини не можуть бути скасовані владою, обмеження прав людини можливе тільки в інтересах збереження загального добробуту, охорони державної або громадської безпеки, здоров'я і суспільної моралі. Проектом закріплювався принцип презумпції невинності (ст. 54), проголошувалась недопустимість зворотної сили закону, який встановлює і посилює відповідальність (ст. 57), передбачалася персональна відповідальність посадових осіб за їхні діяння (дії і бездіяльність), що порушують чи обмежують права та свободи людини і громадянина (ст. 65) тощо.

За територіальним устроєм Україна визначалася як унітарна держава, до складу якої входить автономне утворення — Республіка Крим. В основу організації територіального устрою держави пропонувалось покласти наступні засади: єдності, неподільності, недоторканності і цілісності державної території, комплексності економічного розвитку і керованості окремих її частин з урахуванням загальнодержавних і регіональних інтересів, національних та культурних традицій, географічних і демографічних особливостей,

19. Тут і надалі при цитуванні даного документа див.: Конституція України. Проект, винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення. В редакції від 1 липня 1992 року. — У кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. — К.: Право, Українська Правнича Фундація, 1995 (Кн. I: Документи, коментарі, статті). — С. 123–194.

природніх і кліматичних умов. Адміністративно-територіальними одиницями України мали б стати: область (земля), район, місто, селище і село.

Законодавча влада в Україні мала належати Національним Зборам України, які правочинні були б вирішувати будь-які питання державного життя України, крім тих, що вирішуються виключно всеукраїнським референдумом, або віднесені, згідно з Конституцією, до відання Президента України, Уряду України, інших державних органів Республіки Крим, а також органів місцевого і регіонального самоврядування. В організації створення парламенту пропонувалось таке: Національні Збори складаються з двох палат: Ради Депутатів і Ради Послів, які є постійнодіючими органами; Рада Депутатів, до складу якої входить 350 депутатів, обирається терміном на 5 років по одномандатних виборчих округах; депутатом може стати громадянин України, який має право голосу, не молодший 25 років, постійно проживає на території України і має рівень освіти, не нижчий від загальнообов'язкового; Рада послів як орган територіального представництва обирається по одномандатних округах терміном на 5 років на основі рівного представництва — по 5 Послів від кожної області, Республіки Крим і міста Києва; Послом може бути громадянин України, який має право голосу, не молодший 35 років, проживає на відповідній території не менше 10 років і має рівень освіти, не нижчий від загальнообов'язкового.

Главою держави і виконавчої влади мав стати Президент України. Президента пропонувалось обирати на 5 років на основі загального, рівного і прямого виборчого права при вільному висуненні претендентів і таємному голосуванні. Президентом може бути обраний громадянин України, який має право голосу, не молодший 35 років, проживає на території України не менше 10 років, володіє державною мовою, має рівень освіти, не нижчий від загальнообов'язкового, і за станом здоров'я може виконувати обов'язки Президента.

Уряд — Кабінет Міністрів України — повинен підпорядковуватися Президенту, перед ним відповідальний і в своїй діяльності керується його програмою і рішеннями. До складу Кабінету Міністрів мали б входити Прем'єр-міністр, заступники Прем'єр-міністра, міністри, а також інші особи, визначені Президентом. Очолює Уряд Прем'єр-міністр, він же за посадою є заступником Президента. Припинення повноважень Президента тягне за собою відставку Уряду. Місцевими органами державної виконавчої влади є обласні (земельні) і районні управи.

Правосуддя повинно здійснюватися виключно судами у формах конституційного, цивільного, кримінального та адміністративного судочинства. Судову систему України мали б скласти Конституційний Суд України, загальні і господарські суди. Судовий нагляд за діяльністю загальних судів пропонувалось здійснювати Верховному Суду України. Судді мали б призначатися на свої посади безстроково.

За даним проектом, місцеве самоврядування мало б здійснюватись населенням міст, селищ та сіл (територіальними громадами) безпосередньо або через обрані ним органи. В систему місцевого самоврядування пропонувалось включити міські, селищні і сільські Ради, місцеві референдуми та інші форми територіальної самоорганізації населення. Регіональне самоврядування мало б здійснюватись населенням у межах областей (земель) і районів безпосередньо шляхом регіональних референдумів та через обласні (земельні) і районні Ради.

Всенародне обговорення проекту нової Конституції України (в редакції від 01.07.92 р.) фактично тривало майже півроку. В обговоренні проекту взяли участь майже 190 тисяч громадян, 20 обласних, 114 міських, районних, селищних та сільських Рад народних депутатів, 118 об'єднань громадян, понад 2900 трудових колективів, від яких надійшли зауваження та пропозиції. У центральних і місцевих періодичних виданнях опубліковано понад 900 матеріалів, присвячених обговоренню й аналізу проекту Конституції. Зауваження і пропозиції щодо проекту Основного Закону висловили: Міністерство юстиції, Міністерство закордонних справ, Вищий арбітражний суд, Генеральна прокуратура, інші державні органи, а також юридичні (наукові й навчальні) центри України. В цілому, до проекту Конституції України було висловлено понад 47 тисяч зауважень і пропозицій²⁰.

У час всенародного обговорення, починаючи фактично з його перших днів, в Україні відбулися наукові симпозиуми, конференції, семінари, присвячені обговоренню проекту нової Конституції України. Опублікування проекту нової Конституції України знайшло широкий відгук і серед української діаспори. Так, 8 серпня 1992 року в Українському Вільному Університеті в Мюнхені (ФРН) відбулася (до слова — одна з перших) наукова конференція з нагоди обговорення проекту нової Конституції України, в якій взяли участь і науковці з України. З науковими доповідями на конференції виступили: проф. Леонід Юзьков, Голова Конституційного Суду України, керівник робочої групи Конституційної комісії Верховної Ради України, — «Основні положення проекту нової Конституції України»; кандидат

20. Юзьков Л. Проект Конституції України (в редакції від 27 травня 1993 року) після всенародного обговорення. — У кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. — К.: Право, Українська Правнича Фундація, 1995. — Кн. I: Документи, коментарі, статті. — С. 25.

юридичних наук Володимир Кампо, заступник Голови колегії з правових питань Державної Думи України, член робочої групи Конституційної комісії Верховної Ради, — «Територіальний устрій, місцеве та регіональне самоврядування в проекті нової Конституції України»; проф. Юрій Шемшученко, директор Інституту держави і права Академії наук України, член робочої групи Конституційної комісії Верховної Ради, — «Судова система в проекті нової Конституції України»; д-р Богдан Футей, федеральний суддя (США), — «Перехід від командної до правової системи»; проф. Зиновій Соколюк, декан факультету права і суспільно-економічних наук Українського Вільного Університету, — «Загальні зауваги до Проекту Конституції України»; д-р Микола Шаповал, науковий співробітник Українського Вільного Університету, — «Чи проект Конституції запевнює плюралістичну стабільну систему?»²¹. У роботі конференції взяли участь науковці з України та інших європейських держав, Північної та Південної Америки, викладачі, студенти, докторанти УВУ, а також представники громадських організацій української діаспори в Баварії.

Заслухавши і обговоривши доповіді, учасники наукової конференції прийняли висновки і пропозиції, які було скеровано до Конституційної комісії Верховної Ради України. У них, зокрема, зазначається, що учасники конференції «вважають виправданим: проголошення природних прав людини як фундаментальної основи будь-яких інших прав і свобод, закріплення юридичних гарантій реалізації і охорони прав людини та громадянина, послідовне втілення в “конституційну матерію” принципу розподілу влади; створення інституту охорони Конституції»; вважають доцільним: запровадження двопалатної структури парламенту — Національних Зборів України; вважають співзвучним з процесом відновлення української державності конституційне визнання державними символами тризуба, синьо-жовтого прапора та гімну «Ще не вмерла Україна», які відображають національно-державні та історико-культурні традиції українського народу. Разом із тим, учасники конференції вважають, що варто було б відмовитись: від конституційної фіксації більшості екологічних, соціальних і культурних прав, які не можуть бути реалізовані, гарантовані державою, а в зв'язку з тим — захищені судом, (їх слід викласти стисліше, як соціальні наміри держави, в Преамбулі); від господарських судів; від обмежень законодавчої влади; від положень про національні адміністративні округи. Учасники конференції однозначно висловились за вживання в проекті поняття «Українська держава», а також за необхідність відмови від вживання терміна

Зиновій Соколюк (09.07.1926, м. Белз Сокальського району Львівської області — 02.01.1998, м. Мюнхен) — український вчений-правознавець, організатор української науки на еміграції, публіцист. У 1944 р. закінчив старшинську школу УПА в Карпатах, брав активну участь у бойових діях. В складі бойової групи УПА в травні—липні 1947 р. здійснив рейд на Захід — до Баварії (через Польщу, Словаччину, Чехію, Австрію). З 1947 року на еміграції. Закінчив факультет права та суспільно-політичних наук Українського Вільного Університету у Мюнхені (доктор права, 1953). Працював юристом, співробітником багатьох українських періодичних видань на еміграції, професором, проректором Українського Вільного Університету. Автор наукових статей з адміністративного та конституційного права, численних публіцистичних робіт. Основні праці: «Приневолююча діяльність поліції» (1956), «Громадянські права в Українській Народній Республіці» (1980), «Юрій Панейко» (1988), «Політичне значення УПА» (1992), «Місьцеве самоврядування в державній адміністрації» (1995).

21. Частина доповідей конференції в скороченому варіанті опубліковано в журналі «Розбудова держави». — 1992. — № 5. — С. 32–46.

«Народ України», і заміни його терміном «український народ». Учасники конференції вважають за необхідне: чітко визначити державний устрій України, в якому були б поєднані стійка структура органів державної виконавчої влади з рівночасним забезпеченням самоврядування на місцях; звернути увагу на «неспівмірно» великі компетенції Президента України, — як порушення збалансованості принципу розподілу влади, розпочати реформу адміністративно-територіального устрою України з метою забезпечення ефективної працездатності виконавчих органів влади, зокрема й органів місцевого самоврядування». Учасники конференції підтримали пропозицію Євгена Сверстюка щодо можливого варіанту викладу Преамбули проекту Конституції України в наступній редакції: «Український народ виніс зі своєї історії перервану традицію державності Київської Русі, зате безперервність боротьби за державність і волю. Закон Божий був азбукою, на якій виховувались покоління носіїв традиції. Прагнення до Закону і Правди складає ґрунт, на якому стоїмо нині»²².

Всі скеровані до Конституційної комісії пропозиції та зауваження, висловлені на зборах трудових колективів, сесіях місцевих Рад, наукових конференціях і т. д., були опрацьовані Робочою групою Конституційної комісії і на травень 1993 року було підготовано текст проекту нової Конституції України (в редакції від 27 травня 1993 року) після всенародного обговорення²³.

24 вересня 1993 року на сесії Верховної Ради України з доповіддю «Про проект нової Конституції України» виступив співголова Конституційної комісії, Голова Верховної Ради України І. С. Плющ. В обговоренні даного питання, яке розглядалось також і на засіданні парламенту 5–8 жовтня, взяли участь майже 50 народних депутатів, було висловлено близько 200 пропозицій і зауважень. За результатами обговорення Верховна Рада України прийняла постанову, у якій, зокрема, говорилось про необхідність доопрацювати проект нової Конституції України за результатами всенародного обговорення та обговорення у Верховній Раді України і опублікувати в пресі.

Після доопрацювання текст проекту Конституції було значно скорочено, вилучено 40 статей і близько 30 було уточнено. Відбулися певні зміни нормативного матеріалу в усіх розділах і главах проекту. Однак, найсуттєвіших змін зазнали положення про організацію державної влади, зокрема парламенту (на останнє безпосередній вплив мало прийняття 7 жовтня 1993 року Закону України «Про назву, структуру і кількісний склад нового Парламенту України»). Серед найбільш суттєвих змін, внесених до Проекту, привертають увагу

22. Див.: Розбудова держави.— 1992.— № 5.— С. 47–48.

23. Див.: Конституція України. Проект винесений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції України. В редакції від 27 травня 1993 року.— Там само.— С. 197–263.

наступні: проект Конституції уже не передбачав двопалатного Парламенту; для назви майбутнього парламенту запропоновано залишити існуючу тоді назву — Верховна Рада України; встановлено термін повноважень парламенту — 4 роки; збережено кількісний склад депутатського корпусу парламенту — 450 депутатів; ліквідовано Президію Верховної Ради; встановлено інститут парламентських комітетів (замість існуючих тоді постійних комісій); уточнено повноваження Голови Верховної Ради; уточнено компетенцію парламенту; чіткіше визначено повноваження Президента України, правові основи його взаємовідносин з парламентом, Урядом; предметніше визначено процедуру імпичменту Президента; віднесено Прокуратуру до судової гілки влади; чіткіше визначено процедуру призначення суддів усіх рівнів, конкретизовано гарантії їхньої діяльності; чіткіше визначено статус Республіки Крим як автономного утворення тощо²⁴.

Після опублікування 26.10.93 р. доопрацьованого проекту Конституції України, подальша робота Конституційної комісії фактично припинилася. Цьому сприяла насамперед зatoryжна політична криза в Україні, яка привела до дострокових парламентських (березень 1994 р.) та президентських (червень 1994 р.) виборів.

24. Див. детальніше: Конституція України. Проект. В редакції від 26 жовтня 1993 р. // Голос України.— 1993.— 26 жовтня.

НОВА КОНСТИТУЦІЙНА КОМІСІЯ. НЕОФІЦІЙНІ ПРОЕКТИ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

На початку осені 1994 року конституційний процес в Україні було відновлено. Постановою «Верховної Ради України» від 20 вересня 1994 року «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)» було сформовано нову Конституційну комісію у складі 40 осіб: два співголови — Голова Верховної Ради України і Президент України, 15 членів Комісії делегує Верховна Рада України, 15 членів Комісії делегує Президент України, 1 представника делегує Автономна Республіка Крим, 7 членів комісії делегують судові установи України і Генеральна Прокуратура України. У склад нової Конституційної комісії, окрім відомих політичних діячів із числа народних депутатів України, високопоставлених функціонерів органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, увійшла також група відомих вчених-правознавців (Ф. Г. Бурчак, В. Г. Буткевич, І. П. Бутко, М. В. Костицький, В. Я. Тацій, Л. П. Юзьков), а також представники органів судової влади (В. Г. Білоусенко, Д. М. Притика, В. С. Стефанюк, М. І. Тітов).

Приблизно на середину 1995 р. в Україні політичними партіями, окремими вченими та громадсько-політичними діячами було підготовано більше двох десятків неофіційних проектів Конституції України. Серед проектів Конституції України, підготованих політичними партіями, найбільш помітними були проекти Конституції України Конгресу Українських Націоналістів²⁵, Християнсько-Демократичної Партії України²⁶, Української Республіканської Партії²⁷, проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки, підготовлений фракцією комуністів у Верховній Раді України²⁸ та інші. Частина з них у свій час була предметом детального аналізу та обговорення на сторінках як громадсько-

25. Див.: Шлях перемоги.— 1994.— 22 жовтня.

26. Див.: Вечірній Київ.— 1994.— 1 грудня.

27. Див.: Самостійна Україна.— 1995.— 11–17 січня.

28. Див.: Голос України.— 1995.— 25 липня.

політичних, науково-популярних, так і фахових юридичних видань²⁹. Серед опублікованих неофіційних проектів Конституції України тих років було декілька і авторських робіт, зокрема це проекти Конституції України М. Панькевича (Львів)³⁰ та В. Речицького (Харків)³¹.

Проект Конституції України, який підготував Конгрес українських націоналістів (КУН), структурно складається з преамбули, 13 глав (глава перша — «Основні конституційні засади», друга — «Основні права, свободи й обов'язки», третя — «Держава і церква», четверта — «Національний суверенітет», п'ята — «Президент», шоста — «Національні збори», сьома — «Кабінет Міністрів», восьма — «Державна адміністрація. Організація влади в територіях», дев'ята — «Самоврядування», десята — «Судова влада», одинадцята — «Конституційний Суд», дванадцята — «Національна безпека», тринадцята — «Зміни і доповнення до Конституції»), які об'єднали в собі 184 статті³².

Починаючи з перших своїх рядків, проект Конституції України КУНу відрізняється від інших подібних документів своїм патріотичним пафосом, присутністю української національної ідеї, турботою про створення України як сучасної цивілізованої національної держави. «Волею українського народу, — говорить в Преамбулі проекту Конституції України КУНу, — здійснюючи природне і суверенне право української нації на самовизначення, шануючи вікові традиції національного державотворення, що мають тяглість від княжих часів київської України-Руси, козацької і гетьманської держави, Української Народної Республіки 1919 року, пам'ятаючи про мільйони жертв голодоморів, геноциду, депортацій і комуністичного тоталітаризму, визнаючи природні права і свободи людини найвищою соціальною цінністю, прагнучи створити умови життя, гідні людини, дбаючи про духовне відродження і розвиток української нації на ґрунті гуманістичної української національної ідеї, утверджуючи засади демократичної правової держави, виконуючи священні заповіді попередніх поколінь, що боролися за національну державність України, щоб народ вічно жив у своїй незалежній Українській Самостійній Соборній Державі, законно обрані Установчі Збори схвалюють і приймають цю Конституцію та проголошують її Основним Законом Держави — Благословенної Соборної України».

Проектом передбачались наступні конституційні характеристики для України, а саме: держава унітарна, правова, демократична з республіканською формою правління, соборна, національна, соціальна та світська (ст. ст. 2, 7, 10, 47). Виходячи з цих положень, які фак-

29. Див. наприклад: Медведчук В. Проекти Конституції України: досвід порівняльного аналізу // Право України.— 1995.— № 9–10.— С. 3–8.

30. Див.: Панькевич М. Проект Конституції України / Співавтори М. Гривняк, І. Зозуля, О. Попель.— Львів, 1994.

31. Речицький В. Проект Конституції України // Права людини в Україні.— 1994.— № 5.— С. 6–28.

32. Тут і надалі при цитуванні даного документу див.: Шлях перемоги.— 1994.— 22 жовтня.

тично пропонувалось покласти в основу конституційного ладу України, автори проекту зазначали, що національний суверенітет має належати українському народові і здійснюватися на основі Конституції як безпосередньо, так і через систему органів влади; найвищим безпосереднім вираженням влади народу має стати референдум і вільні вибори; державна влада повинна здійснюватися на основі верховенства права за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову; Конституція повинна мати найвищу юридичну силу, а її положення мають стати нормами прямої дії (ст. 7). Державну владу в Україні мали б здійснювати Президент України, Національні Збори України (Сенат і Палата Послів), Уряд України, суди України (ст. 8), при цьому держава визнає і гарантує місцеве самоврядування, яке в межах повноважень, визначених законом, є самостійним і не входить до системи органів державної влади (ст. 9). Політика держави повинна бути спрямована на забезпечення соціальної справедливості, створення умов, що забезпечують гідний життя і вільний розвиток людини, а суспільне життя повинно базуватись на засадах політичного й ідеологічного плюралізму та соціальної ринкової економіки (ст. ст. 10, 11). Однією з найбільших глав проекту Конституції України КУНу є друга глава — «Основні права, свободи й обов'язки», яка містить 40 статей (майже 1/4 всього тексту Проекту). У них послідовно викладено основні права та свободи людини і громадянина, при цьому каталог основних прав і свобод людини чітко відповідає загальновизнаним міжнародно-правовим стандартам прав людини.

Проект Конституції України, підготований конституційною комісією Християнсько-Демократичної Партії України (серед його авторів — відомі українські вчені-правознавці — В. Костицький, М. Костицький, В. Шишкін, П. Мартиненко), склався з преамбули, 6 розділів та перехідних і прикінцевих положень, які об'єднали в собі загалом 167 статей. Розділи Проекту було поділено на окремі глави: перший — «Національний суверенітет. Влада народу» (глави — «Основні засади Української Держави», «Вибори. Референдум. Законодавча ініціатива народу»), другий — «Основні права, свободи і обов'язки громадян» (глави — «Основні права і свободи», «Основні обов'язки»), третій — «Законодавча влада» (глави — «Національні збори», «Палата депутатів», «Сенат», «Законодавчий процес»), четвертий — «Виконавча влада» (глави — «Президент», «Кабінет Міністрів», «Прокуратура»), п'ятий — «Судова влада» (глави — «Загальні положення», «Конституційний

Суд», «Суди загальної юрисдикції»), шостий — «Територіальна організація Української Держави» (глави — «Загальні положення», «Організація державної влади в землях», «Земельні префектури», «Муніципальне самоврядування»)³³.

У Преамбулі проекту Конституції України ХДПУ говорилось: «Здійснюючи своє вікове прагнення до національної державної незалежності та суверенне право української нації на самовизначення, прагнучи створити правові умови для духовного відродження і розквіту, зміцнення соціальної злагоди і християнської моралі та умови життя, гідні людини, визнаючи людину, її природні права і вольності найвищою соціальною і духовною цінністю, утверджуючи засади демократичної правової соціальної миролюбної держави, спираючись на досвід національного конституційного творення, започаткованого Конституцією Пилипа Орлика, — ми, український народ, схвалюємо і затверджуємо цю Конституцію, яка закріплює відновлення української державності і є Найвищим Законом Соборної України».

Відповідно до положень Преамбули, конституційними характеристиками майбутньої Української Держави Проект визначив (назвав) наступні положення, за якими: Україна є незалежною демократичною правовою державою, утвореною на основі суверенного права на самовизначення української нації. Вся повнота влади в Україні належить українському народові, який здійснює її як безпосередньо, шляхом всеукраїнського і місцевих референдумів та народної законодавчої ініціативи, так і через своїх представників, обраних до органів державної влади і самоврядування (ст. 2); Україна є національною державою (ст. 3); Україна є соборною унітарною і неподільною державою (ст. 5), Україна є соціальною державою, яка базується на засадах соціальної справедливості, соціально-орієнтованої ринкової економіки і соціального партнерства (ст. 6); Україна є світською державою (ст. 7); Україна є Республікою (ст. 8); положення Конституції України мають найвищу силу і є нормами прямої дії, обов'язковими для виконання органами державної влади самоврядування, посадовими особами і громадянами (ст. 11); основою вільного суспільного розвитку України є політична і економічна багатоманітність та принципи гуманістичної християнської моралі тощо.

Всі ці положення, фактично пропозиції щодо основних засад майбутнього конституційного ладу України, знайшли своє продовження та деталізацію у відповідних розділах та главах Проекту. Так, розділом шостим — «Територіальна організація Української

33. Тут і надалі при цитуванні даного документу див.: Вечірній Київ.— 1994.— 1 грудня.

Держави» — передбачалось створення (побудову) України як унітарної децентралізованої держави, яка надає широкі повноваження адміністративно-територіальним одиницям та муніципальному самоврядуванню. Територіальна організація держави мала б будуватись на поєднанні принципів єдності, цілісності території України, оптимальної керованості її окремими адміністративно-територіальними одиницями і державно-адміністративної доцільності. Будь-яке врахування етнічних ознак у територіальній організації держави не допускається. Для здійснення державної влади і управління національна територія України поділяється на землі (області), округи (повіти, райони), міста, містечка (селища) і села. Київ виділяється в окрему столичну землю. Здійснення державної влади на рівні земель мало покладатись на земельні Ради та земельні Управи, які діятимуть за принципом розподілу функцій на представницькі і виконавчі. Для забезпечення реалізації загальнодержавної політики та контролю за дотриманням Конституції України, виконання законів України, указів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України в землях, містах Києві і Севастополі утворюються Префектури, які очолюють Префекти земель. Префекти земель призначаються указом Президента України і діють в межах контрольно-наглядових та координаційних повноважень, визначених Конституцією і законами України. Конституція гарантує муніципальне самоврядування (самоврядування громад), яке діє в межах адміністративно-територіальних дільниць: на рівні міст, містечок та сіл.

Цікавим, місцями оригінальним у викладі тих чи інших конституційних положень, повністю проникнутий духом національної державності і демократії є проект Конституції України, підготований Українською Республіканською Партією³⁴. Суттєво відрізнявся від офіційних (підготовлених Робочою групою Конституційної комісії) та абсолютної більшості неофіційних проектів проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки фракції комуністів у Верховній Раді України; структурно і змістовно даний документ є дуже близьким до «радянських конституцій» останніх років існування СРСР³⁵.

Через загострення політичної кризи в державі у другій половині 1994 року, довготривале політичне протистояння між Верховною Радою та Президентом, діяльність Конституційної комісії, створеної Верховною Радою України 20.09.94 р., була малоефективною. Комісія періодично проводила свої

34. Див.: Самостійна Україна. — 1995. — 11–17 січня.

35. Див.: Голос України. — 1995. — 25 липня.

засідання, розглядала організаційні питання, однак за перші півроку своєї діяльності не прийняла жодного рішення стосовно змісту проекту нової Конституції України. В Україні тоді склалася ситуація, за якої проголошена як напрям діяльності стратегія Президента на здійснення радикальних економічних реформ не набувала законодавчого забезпечення з боку чітко сформованої лівої більшості (соціалісти, комуністи, аграрії) у Верховній Раді України. При цьому, правовим підґрунтям деструктивної ролі Верховної Ради України в таких умовах, на думку С. Головатого, слугувала Конституція України, ухвалена ще Верховною Радою Української РСР у 1978 році, яка за своєю суттю заперечувала принцип розподілу влади³⁶.

36. Головатий С. Конституційний Договір як складова новітнього конституційного процесу.— У кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого.— К.: Право Українська Правнича Фундація, 1995.— Кн. I: Документи, коментарі, статті.— С. 39.

ВІД КОНСТИТУЦІЙНОГО ДОГОВОРУ ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 1996 РОКУ

Пошук шляхів виходу із кризового стану спочатку привів до ідеї прийняття «Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», а згодом, коли стало зрозумілим, що даний закон парламент може не прийняти (оскільки для його ухвалення вимагалася кваліфікована більшість), і до укладення Конституційного Договору між трьома (законодавчою, виконавчою та судовою) або принаймні між двома (законодавчою та виконавчою) гілками влади.

18 травня 1995 року Верховна Рада України більшістю голосів народних депутатів прийняла Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», однак проект Закону України «Про застосування Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв'язку з його прийняттям» не набрав необхідної кваліфікованої більшості (2/3) голосів. За таких умов обидві зацікавлені сторони — Верховна Рада України і Президент України — погодились на укладення між ними Конституційного Договору. 8 червня 1995 року Верховна Рада більшістю голосів ухвалила пропозицію народних депутатів декількох депутатських груп (фракцій) про укладення Конституційного Договору між Президентом України і Верховною Радою України, а також схвалила текст самого Договору. Парламент України фактично дав згоду на те, щоб на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні здійснювалась на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» від 18.05.95 р., при цьому положення Конституції України 1978 року діють лише в частині, що узгоджується з Конституційним Договором. Конституційний Договір було підписано Президентом України і від імені парламенту — Головою Верхов-

ної Ради України та більшістю народних депутатів України (понад 350 підписів народних депутатів). Договір набрав чинності з моменту його підписання³⁷.

Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» (8 червня 1995 року) складався з преамбули, восьми розділів («Загальні положення», «Верховна Рада України», «Президент України», «Уряд України — Кабінет Міністрів України», «Суди України», «Прокуратура України», «Місцеві органи державної виконавчої влади та місцеве самоврядування», «Заклучні положення») та декількох прикінцевих тез. Зокрема в останніх було зазначено, що положення чинної Конституції України діють лише в частині, що узгоджується з цим Конституційним Договором. Крім того, сторони Договору визнали за необхідне створення належних умов для прискорення та успішного завершення конституційного процесу в Україні з тим, щоб прийняти нову Конституцію України в термін не пізніше одного року з дня підписання Договору, та відмовились до прийняття нової Конституції України виносити на всеукраїнський референдум будь-які питання, окрім прийняття нової Конституції України, текст якої буде узгоджено сторонами Конституційного Договору³⁸.

За Конституційним Договором Україна проголошувалась демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного права на самовизначення, виражає волю і захищає інтереси всіх громадян. Державна влада в Україні будується на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, а місцеве самоврядування здійснюється через територіальну самоорганізацію громадян безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Єдиним органом законодавчої влади проголошувалась Верховна Рада України, до складу якої входить 450 народних депутатів, обраних на чотири роки на основі загального, рівного і прямого права при таємному голосуванні. При цьому, наступні вибори народних депутатів України повинні проводитись за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Президент України проголошувався главою держави і главою виконавчої влади. Президент України, як глава державної виконавчої влади, здійснює цю владу через очолювані ним Уряд — Кабінет Міністрів України — та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади. При цьому Президент України у місячний термін після вступу на посаду або з дня відставки попереднього складу Уряду призначає

37. Головатий С. Конституційний Договір як складова новітнього конституційного процесу в Україні.— В кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого; Упоряд. С. Головатий, Л. Юзьков.— К.: Право. Українська Правничка Фундація.— Кн. I: Документи, коментарі, статті, 1995.— С. 41.

38. Конституційний Договір між Президентом України та Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (від 8 червня 1995 року).— В кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого; Упоряд. С. Головатий, Л. Юзьков.— К.: Право. Українська Правничка Фундація.— Кн. I: Документи, коментарі, статті, 1995.— С. 323–342.

Прем'єр-Міністра України, формує новий склад Уряду України. Відповідно, Уряд — Кабінет Міністрів України — було визначено як центральний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Президентові України і відповідальний перед ним. Органами державної виконавчої влади в областях, містах Києві та Севастополі, районах областей, міст Києва та Севастополя ставали обласні та районні державні адміністрації. Головами цих адміністрацій Президент України призначає осіб, обраних головами відповідних обласних, Київської та Севастопольської міських і районних Рад³⁹.

Після довготривалої, але, на жаль, не надто плідної роботи над проектом Конституції України у секціях Конституційної комісії, її співголовами (Президентом України Л. Д. Кучмою та Головою Верховної Ради України О. О. Морозом) було прийнято рішення про створення Робочої групи Конституційної комісії. 19 червня 1995 року Розпорядженням Співголів Конституційної комісії України «Про утворення Робочої групи Конституційної комісії» з метою прискорення доопрацювання проекту нової Конституції України на основі узагальнення матеріалів альтернативних проектів та текстів розділів, підготовлених секціями Конституційної комісії, було утворено Робочу Конституційної комісії у складі 10 членів — провідних вчених-правознавців України (В. Б. Авер'янов, Ф. Г. Бурчак, А. П. Заєць, М. І. Козюбра, В. В. Копейчиков, А. В. Корєєв, В. Ф. Погорілко, П. Ф. Мартиненко, М. П. Пухтинський, В. М. Шаповал)⁴⁰.

Формально, свою роботу новостворена Робоча група Конституційної комісії починала не з «чистого аркуша», оскільки рішенням Конституційної комісії як базовий було визначено проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 року. Вся подальша праця над конституційним проектом проходила, як згодом згадував М. І. Козюбра, «непросто, у важких, часом виснажливих дискусіях». Це зумовили кілька причин.

По-перше, хоча проект Конституції від 26 жовтня 1993 р. і був визначений базовим, чимало його положень сприймалися далеко не однозначно як окремими членами Конституційної комісії, так і відповідними її секціями. Пропозиції останніх щодо удосконалення цього проекту були не просто суперечливими, а й часто взаємовиключаючими. Тому доводилось шукати варіанти тих чи інших питань самостійно, без особливої «прив'язки» до тексту зазначеного проекту, що об'єктивно призвело до розходжень із ним.

По-друге, чимало конституційних питань, перш ніж бути втіленими в юридичні конструкції, вимагали політичного вирішення. На жаль, через жорстке політичне протистояння, яке існувало як у Конституційній

39. Конституційний Договір між Президентом України та Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (від 8 червня 1995 року).— В кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого; Упоряд. С. Головатий, Л. Юзьков.— К.: Право. Українська Правнича Фундація.— Кн. I: Документи, коментарі, статті, 1995.— С. 325–341.

40. Про утворення Робочої групи Конституційної комісії. Розпорядження співголів Конституційної комісії України.— В кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого.— К.: Право, 1997.— Кн. II, Ч. 1: Документи. Статті.— С. 49–50.

комісії, так і у Верховній Раді, це не було зроблено. Їх фактично мала вирішити Робоча група, за що пізніше, після завершення роботи над проектом, вона піддавалася різкій (і абсолютно незаслуженій) критиці з боку політичних сил.

По-третє, за час, що минув від 26 жовтня 1993 р., з'явилось чимало нових «неофіційних» проектів Конституції, підготовлених переважно політичними партіями, які, певна річ, не залишалися поза увагою Робочої групи. Оскільки підходи до вирішення багатьох питань (у тому числі найгостріших) у цих проектах часто були діаметрально протилежними, Робочій групі доводилось використовувати лише те, що «вписувалось» у загальну логіку Концепції нової Конституції України, втілену в базовому проекті⁴¹.

Наслідуючи своїх попередників, Робоча група Конституційної комісії (врахувавши по можливості і окремі пропозиції з неофіційних проектів Конституції України) підготувала на 15 листопада 1995 року нову редакцію проекту Конституції України⁴². Проект Конституції України, підготований Робочою групою Конституційної комісії України і схвалений цією Комісією 11 березня 1996 року, було 20 березня 1996 року офіційно внесено на розгляд Верховної Ради України, як єдиного органу законодавчої влади в державі, співголовами Конституційної комісії — Президентом України Леонідом Кучмою та Головою Верховної Ради України Олександром Морозом.

Розпорядженням Президента України від 6 квітня 1996 року були затверджені заходи щодо роз'яснення внесеного на розгляд парламенту проекту Конституції України та затверджено персональний склад робочої групи з організації роз'яснення даного документа. Робочу групу очолив призначений напередодні віцепрем'єр-міністром України з політико-правових питань відомий громадсько-політичний діяч, народний депутат України Олександр Іванович Ємець. Завданнями робочої групи боло визначено: координацію діяльності міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, уряду АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій з питань роз'яснення проекту Конституції України, організацію науково-методичної та інформаційно-аналітичної роботи, проведення заходів, пов'язаних із роз'ясненням змісту нової Конституції України, сприяння участі у заходах, пов'язаних із обговоренням проекту нової Конституції України представників політичних партій, громадських організацій, наукових установ, всебічному аналізу соціальних та політико-правових наслідків прийняття нової Конституції України⁴³.

Олександр Іванович Ємець (01.01.1959, с. Велика Медведівка Шепетівського району Хмельницької області — 28.01.2001, м. Київ) — український психолог, юрист, політичний та державний діяч. Закінчив філософський факультет Київського університету (1981) та вищу школу МВС СРСР у Києві (1989). Працював в органах внутрішніх справ на науковій та викладацькій роботі, обирався народним депутатом України в 1990, 1994 та 1998 роках, Голова Комісії Верховної Ради України з прав людини (1990–92), Голова Колегії з питань правової політики Державної Думи України (1992), заступник Голови Конституційної комісії України (1993), Міністр України у справах національностей та міграції (1993–94), Віце-прем'єр-міністр України з політико-правових питань (1996).

41. Козюбра М. Проект Конституції України в редакції від 15 листопада 1995 року.— В кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого.— К.: Право, Українська Правнича Фундація, 1997.— Кн. II. Ч. I: Документ. Статті.— С. 3.

42. Див.: Конституція України. Проект. Підготований Робочою групою Конституційної комісії України (В редакції від 15 листопада 1995 року. Схвалений Конституційною комісією України 23 листопада 1995 року).— Там само.— С. 53–94.

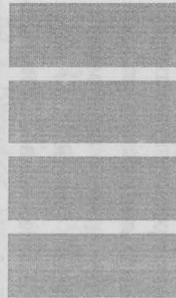
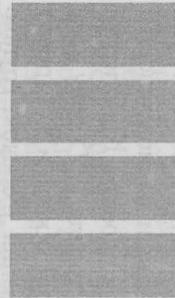
43. Урядовий кур'єр.— 1996.— 11 квітня.

Повноваження Національних Зборів України:

- внесення змін до Конституції України, прийняття законів;
- призначення всеукраїнського референдуму;
- прийняття Державного Бюджету України;
- здійснення парламентського контролю;
- усунення Президента з поста в порядку, визначеному Конституцією;
- оголошення війни і укладення миру;
- призначення виборів Президента;
- тощо.

Повноваження Сенату:

- призначення половини складу Конституційного Суду України;
- утворення за поданням Президента Ради Оборони України;
- призначення за поданням Президента суддів Верховного Суду України;
- надання згоди на призначення Президентом Генерального прокурора;
- утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, найменувань населених пунктів;
- тощо.

**Комітети
Сенату****НАЦІОНАЛЬНІ
ЗБОРИ
УКРАЇНИ****СЕНАТ**
(80 сенаторів)**ПАЛАТА
ДЕПУТАТІВ**
(370 депутатів)**Комітети
Палати
Депутатів****Повноваження Палати
Депутатів:**

- надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-Міністра України;
- здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України;
- затвердження найважливіших загальнодержавних програм;
- призначення та звільнення Уповноваженого Національних Зборів України у правах людини;
- тощо.

Сенат формується на основі рівного представництва від Автономії Крим, кожної області та міста Києва — по 3 сенатори, а також від міста Севастополя — 2 сенатори шляхом прямих виборів. Сенатором може бути громадянин, не молодший на день виборів 30 років, який проживає на відповідній території не менше 5 років.

Палата Депутатів обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Депутатом може бути громадянин, не молодший на день виборів 18 років, який має право голосу, проживає на території України не менше 5 років.

Згодом, у процесі роботи над проектом Конституції України на початку травня 1996 року появляється узгоджений Тимчасовою спеціальною комісією, сформованою з представників депутатських груп і фракцій Верховної Ради, до розгляду у першому читанні проект Конституції України. 5 травня 1996 року Верховна Рада України створила Тимчасову спеціальну комісію з правами головної для доопрацювання проекту Конституції України (голова — М. Д. Сирота), а вже 17 травня ця Тимчасова спеціальна комісія офіційно внесла на розгляд Верховної Ради України доопрацьований проект Конституції України.

У червні 1996 року політичне протистояння навколо питання прийняття нової Конституції України набуло особливої гостроти. Цьому безпосередньо сприяло те, що Президент України видав Указ про винесення 25 вересня 1996 року на всеукраїнський референдум проекту Конституції України. Глава держави пропонував на всенародне затвердження проект Основного Закону України, підготований Робочою групою до 11 березня 1996 року. У ситуації, що склалася, Верховна Рада України приймає рішення працювати у режимі одного засідання доти, поки робота над проектом Конституції не буде завершена. 28 червня 1996 року о 9 годині 18 хвилин Верховна Рада України 321 голосом «за» (при 45 — «проти», 12 — «утримались» та 17 — «не голосували») прийняла Конституцію України. Це сталося після 24-х годин безперервної роботи парламентаріїв.

Підписання Закону «Про прийняття Конституції України і введення її в дію

ЗАГАЛЬНОКЛАСИФІКАЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 1996 РОКУ

Структура Конституції України 1996 року.

У своїй структурі Конституція України 1996 року складається з Преамбули та п'ятнадцяти розділів, які об'єднують у собі 161 статтю та 14 пунктів Перехідних положень.

Тематично розділи Конституції України розміщено так: Розділ I. Загальні засади (розділ про основи конституційного ладу); Розділ II. Права свободи та обов'язки людини і громадянина; Розділ III. Вибори. Референдум; Розділ IV. Верховна Рада України (парламент); Розділ V. Президент України; Розділ VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади; Розділ VII. Прокуратура; Розділ VIII. Правосуддя; Розділ IX. Територіальний устрій України; Розділ X. Автономна Республіка Крим; Розділ XI. Місцеве самоврядування; Розділ XII. Конституційний Суд України; Розділ XIII. Внесення змін до Конституції України; Розділ XIV. Прикінцеві положення; Розділ XV. Перехідні положення.

Деякі слова про Преамбулу чинної Конституції України. Відомо, що преамбула конституції взагалі, чи будь-якого іншого нормативного акта, як правило, є її вступною частиною, в якій викладаються обставини його прийняття, містяться положення політико-правового характеру, часто з явно ідеологічним навантаженням. Не є виключенням у цьому плані і Конституція України 1996 року, в Преамбулі якої, зокрема, міститься низка важливих політико-правових положень: положення про державно-політичне (офіційне) розуміння поняття «український народ», за яким останній визначається як єдність громадян України різних національностей, тобто всі особи, які належать до громадянства України, разом складають український народ; положення про те, що дана Конституція приймається на основі здійснення українською нацією права на самовизначення; положення про те, що дана Конституція приймається

з метою забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; положення про те, що парламентарії, приймаючи Основний Закон України, усвідомлюють всю свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми і майбутніми поколіннями українського народу. Даним положенням, фактично, підкреслено єдність українського народу з європейською культурою і цивілізацією, побудованими на засадах християнської моралі та загальнолюдських ідейних цінностях.

Загальна характеристика Української держави за Основним Законом 1996 року.

Розділ I Конституції України закріплює основи конституційного ладу України. До них належать такі положення (конституційні характеристики): положення про Україну як державу суверенну; положення про Україну як державу демократичну з республіканською формою правління, державу, в якій людина, її честь і гідність, життя і здоров'я, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю; положення про Україну як державу правову та державу, в якій визнається і діє принцип верховенства права; положення про Україну як державу соціальну; положення про Україну як державу, в якій державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; положення про Україну як державу, в якій визнається і гарантується місцеве самоврядування; положення про Україну як державу, в якій суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності⁴⁴.

Вищепераховані конституційні положення, є такими, що безпосередньо визначені як засади конституційного ладу України. Однак це далеко не вичерпний перелік основних засад конституційного ладу України. При детальному розгляді положень Основного Закону помітні ще декілька важливих конституційних характеристик сучасної Української держави на рівні засад її конституційного ладу. До них без будь-яких застережень, наприклад, можна віднести наступні положення: положення про Україну як державу національну та положення про Україну як державу світську⁴⁵.

Розділ II Конституції України закріплює конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні. Серед особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України 1996 року, знаходимо: право на життя (ст. 27 Конституції України); право на повагу своєї гідності (ст. 28 Конституції України); право на особисту свободу і недоторканність (ст. 29 Конституції України); право на таємницю особистого життя (ст. ст. 31, 32, 51, 52 Конституції України); право на недоторканність житла (ст. 30 Конституції України); свобода світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України); свобода пересування та право вільного

44. Частково про це див.: *Стецюк Н.* Конституційні характеристики України за Основним Законом держави 1996 року.— В зб.: Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали ІХ Регіональної науково-практичної конференції. 13–14 лютого 2003.— Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002.— С. 183–184.

45. Див.: *Стецюк П.* Конституційно-правові засади побудови (організації) України як національної держави // Народознавчі зошити. Двомісячник.— 2002.— Зошит 5–6 (47–48). Вересень—грудень.— С. 425–428.

вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України); право знати свої права (ст. 59 Конституції України); право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої органами державної влади чи органами місцевого самоврядування (ст. 56 Конституції України); право на судовий захист своїх прав (ст. 55 Конституції України); право на правову допомогу (ст. 56 Конституції України); свобода від зобов'язання виконувати явно злочинні розпорядження і накази (ст. 60 Конституції України).

Палітра політичних прав і свобод громадян України представлена наступним: право на участь в управлінні державою (ст. 38 Конституції України); право на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39 Конституції України); право на об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. ст. 36, 37 Конституції України); свобода думки і слова (ст. 34 Конституції України); право на індивідуальні та колективні скарги (ст. 40 Конституції України).

Соціально-економічні права і свободи включають в себе: право на працю (ст. 43 Конституції України); право на відпочинок (ст. 45 Конституції України); право на страйк (ст. 43 Конституції України); право на власність (ст. 41 Конституції України); право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України); право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції України); право на соціальний захист (ст. 46 Конституції України); право на житло (ст. 47 Конституції України); право на освіту (ст. 53 Конституції України); свободу літературної, художньої, технічної та наукової діяльності (ст. 54 Конституції України); право на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції України); право на безпечне довкілля (ст. 50 Конституції України)⁴⁶.

Наступні розділи Конституції України визначають засади виборчої системи держави, порядок формування та повноваження парламенту, уряду, глави держави — Президента України, а також територіальний устрій держави, статус органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування тощо.

Так, за конституційними положеннями, Україна визначена як президентсько-парламентська республіка, в якій главою держави є Президент України. Президентом України обирається громадянин України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на п'ять років. Вимоги до кандидата в Президенти України: громадянство України; вік — не молодше 35 років; наявність права голосу; проживання протягом 10 останніх років на території України; володіння державною мовою.

Верховна Рада України є однопалатним парламентом, конституційний склад якого — 450 народних депутатів України. Парламент обирається громадянами

46. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Офіційне видання.— К.: Українська Правнича Фундація, 1996.— С. 9–22.

України за змішаною мажоритарно-пропорційною системою: 225 народних депутатів обираються від одномандатних виборчих округів; інші 225 народних депутатів обираються за пропорційною системою (від політичних партій). Термін повноважень Верховної Ради України — 4 роки.

Уряд України — Кабінет Міністрів — очолює Прем'єр-міністр, якого призначає Президент України за згодою парламенту. Інших членів Уряду призначає Президент України за поданням Прем'єр-міністра. Органами державної виконавчої влади на місцях є місцеві державні адміністрації; сільські, селищні, міські, районні та обласні ради — органи місцевого самоврядування⁴⁷.

Юридичні властивості Конституції України 1996 року.

Чинній Конституції України притаманні тією чи іншою мірою майже всі загальновідомі юридичні властивості конституції. Так, вона є Основним Законом держави, тобто це документ, який повинен виступати основою (фундаментом) національного законодавства. Більшість конституційних норм закладають основу (грунт) для прийняття відповідних законів і підзаконних нормативно-правових актів. Наприклад: статті 69-73 Конституції України виступають основою для законодавства про референдуми в Україні; група статей від 147 до 153 — для законодавства про конституційну юстицію, перш за все — про Конституційний Суд України і т. д.⁴⁸.

Конституція України — це закон, що має вищу юридичну силу, тобто всі інші нормативно-правові акти повинні відповідати положенням Конституції. Жоден нормативно-правовий акт держави не може суперечити Конституції. Про це прямо говориться в ст. 8 Основного Закону України: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй».

У випадку появи будь-якого нормативно-правового акта, положення якого не відповідають Конституції України, даний акт повинен бути відмінений. Якщо це, наприклад, закон чи будь-який інший акт Верховної Ради України, а також акти Президента України, відміну дії цього акта має вчинити Конституційний Суд України.

Конституція України як нормативний акт має підвищений ступінь стабільності в порівнянні з іншими нормативно-правовими актами. Останнє забезпечується як особливим порядком внесення змін до Конституції України, так і наявністю системи її правової охорони.

47. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Львівського ін-ту внутрішніх справ: Правничі Фундація, 1996.— С. 41–44.

48. Див. детальніше: *Стецюк Н.* Конституція України як нормативно-правовий та політичний документ (до характеристики властивостей) // Вісн. Львівського ін-ту внутрішніх справ: Збірник / Гол. ред. В. Л. Регульський.— Львів: Львівський ін-т внутрішніх справ при НАВС України, 2000.— С. 263–268.

10 ЗАПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ДИСКУСІЙ

1. Як Ви розумієте термін (поняття) «конституційний процес»? Чи факт прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. означає закінчення конституційного процесу в Україні? Обґрунтуйте свою відповідь.

2. Чи поділяєте Ви думку про те, що початком новітнього конституційного процесу в Україні стало прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року?

3. Дайте розгорнуту характеристику Декларації про державний суверенітет України як політичного документа. Чи прийняття Декларації про державний суверенітет України мало правові наслідки? Ваше ставлення до пропозицій окремих політичних та громадських діячів України першої половини 90-х років минулого століття про включення Декларації про державний суверенітет України до тексту Конституції України.

4. Які з положень Концепції нової Конституції України (19.06.1991), на Ваш погляд, втратили актуальність після проголошення незалежності України?

5. Які з положень Акта проголошення незалежності України (24.08.1991) мають нормативно-правовий характер? Чи можна говорити про Акт проголошення незалежності України як про документ установчої влади?

6. Назвіть не менше трьох відомих Вам офіційних (підготованих конституційною комісією) та неофіційних (підготованих політичними партіями, громадськими діячами, окремими вченими) проектів Конституції України 1993–1995 рр.

7. Який з неофіційних проектів Конституції України 1993–1995 рр., на Ваш погляд, є найбільш вдалим?

8. У підготовці яких документів періоду новітнього конституційного процесу брав участь проф. Л. П. Юзьков?

9. Хто з відомих українських вчених-конституціоналістів був членом Конституційних комісій 1990–1996 рр.?

10. Чи коректним із політико-правового погляду є твердження про те, що Конституційний договір 1995 року був «малою» Конституцією України?

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1990.— № 31.— Ст. 429.
2. Акт проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1991.— № 38.— Ст. 502.
3. Конституція України. Проект. Винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення. В редакції від 1 липня 1992 року // Голос України.— 1992.— 2 липня.
4. Конституція (Основний Закон) України. Проект Конгресу Українських Націоналістів // Шлях перемоги.— 1994.— 22 жовтня.
5. Проект Конституції України. Підготований конституційною комісією Християнсько-Демократичної Партії України // Вечірній Київ.— 1994.— 1 грудня.
6. Проект Конституції України (підготований Українською Республіканською Партією) // Самостійна Україна.— 1995.— 11–17 січня.
7. Проект. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Пропонується фракцією комуністів у Верховній Раді України // Голос України.— 1995.— 25 липня.
8. Конституція України. Проект. (У редакції від 24 лютого 1996 року. Схвалений Конституційною комісією 11 березня 1996 року).— У кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого; Упорядн. С. Головатий.— К.: Право, Українська Правнича Фундація, 1997. Кн. II. Документи. Статті.— С. 96–140.
9. Козюбра М. І. Історія становлення Конституції України.— У кн.: Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодици.— К.: Український центр правничих студій, 1999.— С. 41–44.
10. Медведчук В. В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування.— К., 1996.
11. Мироненко О. М. Новітній конституційний процес в Україні.— У кн.: Конституція незалежної України: Навчальний посібник / За ред. В. Ф. Погорілка,

Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, спілка юристів України, 2000. — С. 35–40.

12. Речицький В. Проект Конституції України // Права людини в Україні. — 1994. — № 5. — С. 6–28.

13. Тодика Ю. М., Кушніренко О. Г. Конституційний процес та проблеми становлення основ конституційного ладу України // Вісник АПРНУ. — 1995. — № 4. — С. 3–9.

14. Шаповал В. Конституційні акти України першої половини 90-х років ХХ ст. (питання кваліфікації) // Право України. — 2000. — № 6. — С. 6.

15. Юзьков Л. Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України. — У кн.: Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого; Упорядкн. С. Головатий, Л. Юзьков. — К.: Право. Українська Правнича Фундація, 1995. — Кн. I: Документи, коментарі, статті. — С. 9–12.

ПРАВОВА ОХОРОНА КОНСТИТУЦІЇ

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ
ОХОРОНИ КОНСТИТУЦІЇ
ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ЯВИЩА

■

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ПРАВОВОЇ
ОХОРОНИ КОНСТИТУЦІЇ

■

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ
ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОНСТИТУЦІЇ
В УКРАЇНІ

■

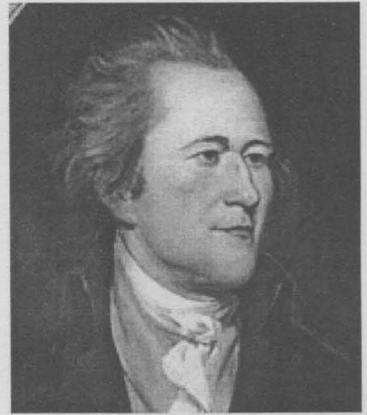
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
СУЧАСНОГО ЕТАПУ СТАНОВЛЕННЯ
СИСТЕМИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ
КОНСТИТУЦІЇ В УКРАЇНІ

Верховна Рада України прийняла 28 червня 1996 року Конституцію України і це стало формальним завершенням одного з найскладніших та найвідповідальніших етапів сучасного конституційного процесу в Україні. На найвищому (конституційному) рівні Україну проголошено суверенною та незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. За новою Конституцією, Україна має стати державою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю; державою, в якій єдиним джерелом влади є український народ, а сама державна влада повинна здійснюватися на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; державою, яка визнає і гарантує місцеве самоврядування, в якій визнається і діє принцип верховенства права¹. Все це повинно стати реальністю при поступовому (еволюційному) створенні якісно нової національної конституційно-правової системи. Стрижнем (своєрідною опорою, фундаментом) цієї системи повинна стати прийнята Конституція України. Для цього в Конституції, насамперед, як у невід'ємній складовій частині національного законодавства, задекларовано ряд особливостей (характерних ознак), що відрізняють її від інших нормативно-правових актів: по-перше — визначено Конституцію України Основним Законом держави (ч. 9 Преамбули Конституції України); по-друге — визначено її законом, що має найвищу юридичну силу (ч. 2, ст. 8 Конституції України); по-третє — визначено її законом, що має підвищений ступінь стабільності (незмінності) в порівнянні з іншими нормативно-правовими актами (ст. 154–159 Конституції України).

Для досягнення останнього в Україні, серед іншого, необхідно створити ефективну систему правової охорони конституції.

1. Див.: Конституція України.— К., 1996.

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОНСТИТУЦІЇ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ЯВИЩА

Ідея правового захисту конституції як така в теорії конституційного права відома ще з часів появи та утвердження перших конституцій (кінець XVIII — початок XIX ст.). Адже разом із появою конституції постали непрості завдання, пов'язані із забезпеченням її верховенства, стабільності, ефективності дії її норм тощо. Одночасно забезпечення стабільності конституційних положень фактично означало і збереження основних завоювань революцій (національно-визвольних війн, народних повстань) при переході держави від тоталітарних до демократичних форм правління — інституту прав та свобод людини, народного суверенітету, розподілу влади, парламентаризму, місцевого самоврядування. Все це добре розуміли і безпосередні творці перших конституцій. Доказовим прикладом останнього, на наш погляд, стала поява у 1787 році в США публіцистичних нарисів (статей) про сутність та зміст конституції, її суспільну цінність, потребу дотримання її положень і т. д. Авторами цих нарисів були відомі тогочасні американські юристи та громадсько-політичні діячі: Олександр Гамільтон (1755–1804), Джеймс Медісон (1750–1836) та Джон Джей (1745–1826), які у своїх творах певну увагу також звертали й на окремі елементи охорони конституції в сучасному розумінні даного явища. Так, суд, на погляд цих авторів, має право оцінювати не тільки життєві ситуації, але і якість законів, порівнюючи останні із конституцією як своєрідним еталоном. «Конституція існує як факт, — писав О. Гамільтон, — і має розглядатись суддями як фундаментальний закон. Вони зобов'язані пояснювати її значення, як і значення будь-якого правового акта, прийнятого законодавчим органом. Якщо при цьому виявляються непримиренні суперечності між Конституцією і законами, слід надавати перевагу найвищим чинним зобов'язанням, іншими словами, Конституцію потрібно ставити над законом, наміри

Олександр Гамільтон (Hamilton) (11.01.1775, о. Невіс, Британська Вест-Індія — 12.07.1804, Нью-Йорк) — відомий американський політичний та державний діяч, адвокат. За походженням — шотландець. Активний учасник визвольної війни американського народу 1775–1783 рр., секретар Джорджа Вашингтона, командир полку. Один із «батьків-засновників» США, активний учасник Конституційного конвенту (1787), автор більше як 60 статей про конституцію (зб. «Федераліст»). Займав посади міністра фінансів (1789–1795) та головнокомандувача армії США (після смерті Дж. Вашингтона).

народу над намірами його представників»². Приблизно в цей самий час на європейському континенті (у Франції) вищезгаданий Е.-Ж. С'єсс говорив, що «конституція є сукупністю загальнообов'язкових законодавчих правил... Якщо це сукупність загальнообов'язкових правил, то де інстанція, що охороняє цей кодекс, де судова влада, що його захищає? У цивільному житті упущення такого роду було б як незрозумілим, так і безглуздим; чому ж це терплять у політичному житті? Закони містять у собі можливість їх невиконання, тому необхідно примусити їх виконувати»³.

Початком утворення (своєрідною точкою відліку) сучасних систем правової охорони конституції взагалі справедливо вважають появу попередників (праобразів) сучасних органів конституційної юрисдикції. У правничій літературі з цього приводу висловлюють різні думки⁴. Віднедавна досить поширеною є думка про те, що конституційний контроль (а саме його, як відомо, визнають одним із центральних елементів сучасних систем правової охорони конституції) як такий започаткував Верховний Суд США на початку ХІХ століття. Водночас, у літературі існують й інші підходи до цього питання. Так, на думку проф. В. Шаповала, початком історії конституційного контролю слід вважати створення наприкінці ХVІІІ століття у Франції спеціального органу, до компетенції якого було віднесено визначення неконституційності законодавчих актів (мова йде про Охоронний Сенат за Конституцією Франції 1799 року), а біля витоків самої ідеї правової охорони конституції слід покласти погляди та діяльність відомого французького політичного діяча абата С'єсса Емануеля-Жозефа (1748–1836)⁵.

Свої ідеї щодо впровадження правової охорони конституції Е.-Ж. С'єсс концентровано виклав у виголошеній ним промові в Конвенті (Установчих Зборах) Франції 20 липня 1795 року. Він, зокрема, запропонував запровадити для охорони конституції окрему (спеціальну) владу, яка б була уповноважена скасовувати законодавчі акти, що суперечать конституції. При цьому владу мав би уособлювати спеціальний (але не судовий) орган «політичного і представницького характеру» — «конституційне журі» (Jurie constitutionnaire)⁶. Невдовзі такий орган і був передбачений Конституцією Франції 1799 року («Охоронний Сенат», Глава ІІ Конституції). Окремо варто зазначити, що одним із авторів проекту Конституції Франції 1799 року був Е.-Ж. С'єсс.

Охоронний Сенат складався із 25 членів, які призначались пожиттєво у віці не менше сорока років (п. 15 Конституції Франції 1799 року). Сенат мав призначати на вакантне місце сенатора одного із трьох кандидатів, яких пропонували, відповідно, Законодавчий

2. Федералист. Политическое эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. — Москва: Прогресс, 1993. — С. 505.

3. Цит. за: Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — К.: Український центр правничих студій, 2001. — С. 235–236.

4. Боботов С. В. Конституционная юстиция (сравнительный анализ). — Москва, — 1994. — С. 7–11; Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов. — Москва: Закон и право, Юнити, 1998. — С. 30–31; Кряжков В. А., Лазарев Л. В. Конституционная юстиция в Российской Федерации: Учебное пособие. — Москва: Изд-во Бек, 1998. — С. 15–17; Мироненко О. Раціоналістичне (юснатуралістичне) праворозуміння на Україні у другій половині 18 століття як первісний концептуальний фундамент вітчизняної конституційної юстиції майбутнього // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 1; Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — К.: Український центр правничих студій. — 2001. — С. 237–240; та інші.

5. Див. детальніше: Шаповал В. Про генезу конституційного контролю: історико-правовий аспект проблеми // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 2. — С. 104–107.

6. Там само. — С. 105.

Корпус, Трибунат та Перший Консул (п. 16 Конституції). Сенатори не могли бути вибрані для здійснення будь-яких інших функцій, крім тої, яку Конституція надала Охоронному Сенату (п. 18 Конституції), тобто «схвалювати чи відмінити всі акти, які направлені йому як неконституційні Трубунатом і урядом» (п. 21 Конституції)⁷. Важливим, із огляду на процес становлення правової охорони конституції, є положення ст. 37 Конституції Франції 1799 року, за яким «Кожен декрет Законодавчого корпусу оприлюднюється на десятий день після його прийняття Першим Консулом, крім випадків, коли буде заявлено в Сенат про його неконституційність. Така заява не може стосуватися опублікованих законів»⁸. На думку В. Шаповала, тут ми маємо явище «лише попереднього (преліминарного) конституційного контролю» і, що цікаво — «сучасна Франція є однією з небагатьох країн, де орган конституційного контролю (Конституційна Рада) наділений повноваженнями здійснювати саме попередній контроль за парламентськими актами»⁹. Охоронний Сенат певним чином здійснював свою функцію в періоди довічного Консульства та Першої Імперії. Після падіння останньої, інтерес у Франції до ідеї охорони конституції, здійснюваної спеціальним окремим органом, дещо зменшився і своєрідним ренесансом у цьому плані стала Конституція Франції 1852 року, за положеннями якої також передбачалося створення окремого органу (Сенату) як «охоронця основного договору і суспільної свободи». До компетенції останнього належало також і право визнавати акти неконституційними. Важливим моментом у діяльності спочатку Охоронного Сенату за Конституцією Франції 1799 року, а потім і Сенату за Конституцією Франції 1852 року, було право видавати «сенат-консульті» — фактично роз'яснення, тлумачення конституції, які до певної міри (в ситуації з Конституцією 1799 р.) мали не лише нормативний характер, а й виконували роль неформалізованого механізму внесення змін до конституції, а в ситуації з Конституцією 1852 року наявність останнього («сенат-консультів») — означала право ревізувати конституційні тексти¹⁰.

Ще в перші роки існування США появилася думка про те, що саме суди, крім своїх першочергових функцій (здійснення цивільного та кримінального правосуддя), мали б також виконувати і особливі функції: тлумачення законів, а також визнання недійсними тих законів, які суперечать конституції. Однак безпосереднім поштовхом до практичного втілення такої ідеї на практиці став політико-правовий казус у 1801–1803 рр. Тоді на президентських виборах в США 1801 року президентом було обрано Томаса Джефферсона,

Емануель-Жозеф С'єсс (Sieyès) (1748–1836) — французький політичний та державний діяч. Генеральний вікарій у Шартрі (1787), активний учасник Великої французької революції, автор книги «Що таке третій стан» (1789), депутат від «третього стану» Парижа в Генеральних штатах. За пропозицією С'єсса, зібрання представників «третього стану» проголосило себе 17 червня 1789 року Національними зборами. Один із трьох членів тимчасового Консулату в 1799 році (Бонапарт, С'єсс та Дюкко, 18 брюмера VIII року). Президент Сенату (1800), член Французької академії (1803), граф (1809), з 1816 по 1830 рр. вимушено перебував на еміграції.

7. Конституция Французской Республики 22 февраля VIII года (13 декабря 1799 г.). — В сб.: Конституция и законодательные акты буржуазных государств (XVII–XIX вв.). Сборник документов. — Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. — С. 424.

8. Там само. — С. 425.

9. Шаповал В. Про генезу конституційного контролю: історико-правовий аспект проблеми. — С. 106.

10. Див. детальніше: Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие / Пер. с франц. — Москва: Юристъ, 2002. — С. 217–229; История буржуазного конституционализма XIX в. — Москва, 1986. — С. 91–92; Шаповал В. Про генезу конституційного контролю: історико-правовий аспект проблеми. — С. 106.

яскравого прихильника вчення Ж.-Ж. Руссо. Попередній Президент США Джон Едемс перед своїм зміщенням призначив на посади суддів групу своїх прихильників, у тому числі й У. Мербері, однак часу на проведення інавгурації новопризначених суддів уже не було. Новообраний Президент США Т. Джефферсон розпорядився припинити процедуру вищезгаданих призначень. Як наслідок, не приступивши до виконання своїх суддівських обов'язків, У. Мербері звернувся до суду з проханням видати судовий наказ (мендемус), який би зобов'язав виконавчу владу виконати відповідне розпорядження попереднього Президента США. Тут варто зазначити, що, згідно із Законом США «Про судоустрій» 1789 року, Верховний Суд США мав такі повноваження. Результатом стала справа «Merbury vs Medison». Після більш як річного розгляду справи Голова Верховного Суду США Д. Маршалл, оголошуючи рішення, заявив, що призначення Мербері є законним і не може бути скасоване, звідси — виконавча влада зобов'язана офіційно затвердити суддю на посаді; водночас Верховний Суд США не може видати судового наказу — мендемуса, оскільки розділ XIII Закону США «Про судоустрій» 1789 року (яким надавалося Верховному Суду права вчиняти подібні дії) порушує Конституцію США і, відповідно, є неконституційним і нечинним¹¹. Це була перша справа, в результаті якої вища судова інстанція визнала неконституційним звичайний закон. Таким чином, Верховний Суд США скасував закон в цілому, реалізувавши ідею конституційного контролю на практиці. Доктрина конституційної юстиції або судового конституційного контролю була досить чітко сформульована вищезгаданим Головою Верховного Суду США Джоном Маршаллом, який у цій справі («Merbury vs Medison») неоднозначно підкреслив, що «сама судова влада вправі і зобов'язана сказати, що є закон». Однак повною мірою практика Верховного Суду США щодо оцінювання законодавства стала звичною лише десь через 40 років після цієї справи.

Приблизно із середини XIX століття конституційний контроль тією чи іншою мірою продовжує застосовувати Верховний Суд США, одночасно дане явище існує в державно-правовій практиці Швейцарії та Аргентини¹². Однак широкого застосування інститут конституційного контролю у XIX ст. так і не знайшов. Ситуація якісно змінюється після Першої світової війни, коли внаслідок появи низки національних конституційних держав, насамперед у Центральній та Східній Європі, прийняття ними конституцій «другої хвилі», ідеї правової охорони конституції отримали якісно нове звучання та практичну реалізацію. Останнє

11. Див.: Федералист. Политическое эссе А. Гамильтона, Дж. Медисона, Дж. Джея. — Москва: Прогресс-Универс, 1993. — С. 507; Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — К.: Український центр правничих студій, 2001. — С. 239–240.

12. Див.: Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Курс лекций. — Минск: Харвест, 1998. — С. 222.

13. Див. детальніше: Kelsen H. La Garantie jurisdictionelle de la Constitution la justice constitutionnelle // *Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et a l'Etranger*. — Paris, 1928. — P. 246–252; Боботов С. В. Конституционная юстиция (сравнительный анализ). — Москва: Наука, 1998. — С. 57–60; Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — К.: Український центр правничих студій, 2001. — С. 243–246; та інші.

14. Див. детальніше: Мироненко О. Світова конституційна юстиція у міжвоєнний період: спеціальні конституційні суди // *Вісник Конституційного Суду України*. — 2002. — № 6. — С. 55–66.

пов'язують сьогодні з виникненням принципово нової (щодо «американської») «європейської» («австрійської») моделі конституційного контролю. Концепція цієї моделі була розроблена австрійськими юристами Г. Кельзенем та К. Ейзельманом. Її головна відмінність від американської моделі полягає в тому, що органи конституційного контролю виділяються в окремий інститут правосуддя, при цьому конституційне правосуддя здійснюється не судами загальної юрисдикції, а спеціалізованим органом. Ганс Кельзен (1881–1973) доводив, що заснування Конституційного Трибуналу, призначеного для контролю за конституційністю законів, повністю відповідає теорії розподілу влад. Він обґрунтовував це таким чином, що Конституційний Трибунал не уособлює владу в усіх її об'ємних ознаках, а лише виконує роль контрбалансу чи «негативного законодавця». При цьому, Конституція, будучи Основним Законом, і всі інші норми, породжені нею, мають бути забезпечені особливим ступенем захисту; цього можна досягти, ввівши ускладнену процедуру внесення змін до конституції. Кельзен вважав, що тлумачення конституції має відбуватися у широкому розумінні, оскільки конституції містять не лише правила, що торкаються організації державної влади та процедури створення законодавчої бази, але й перелік основних прав і свобод людини. Тому конституція — це не тільки звід основних процедурних правил, але й ядро, основа матеріального права. Гарантією дії конституції є можливість безперешкодного скасування актів, які їй суперечать, але водночас «не можна довіряти анулювання неправомірних актів тому органу, який їх прийняв» і далі — «конституція без гарантій проти антиконституційних актів не є цілком обов'язковою у технічному сенсі... Конституція, згідно з якою неконституційні акти залишаються чинними тому, що їхня неконституційність не може призвести до їх скасування, більше або менше є еквівалентом, із юридичного погляду, бажанню без зобов'язальної сили»¹³. Відповідно до доктрини Кельзена, мав бути створений спеціальний орган, у компетенції якого було б скасування нормативних актів. Причому такий орган (Конституційний Суд, Трибунал або квазісудовий орган) мав би бути незалежним не лише від парламенту, але й від іншої влади.

«Європейська» («австрійська», «кельзенівська») модель у практиці функціонування держав міжвоєнного періоду певний час існувала у декількох країнах (Австрія, Чехословаччина, Іспанія)¹⁴. Відповідно до ст. 1 Вступного Закону до Конституційної Хартії Чехословацької Республіки від 29 лютого 1920 року (Конституції Чехословаччини), «Закони, які суперечать Конституційній Хартії чи її частинам і тим законам,

Ганс Кельзен (Kelsen) (11.10.1881, Прага — 19.06.1973, м. Берклі, штат Каліфорнія, США) — визначний австрійський та американський юрист. Професор Віденського (1919–1929), Кельнського (1930–1933), Женевського (1933–1940) університетів. Один із співавторів Конституції Австрії 1920, суддя Конституційного суду Австрії (до 1929 р.). У 1940 році емігрував до США, працював професором Каліфорнійського університету (з 1942 р.) Досліджував загальну теорію держави і права, проблеми конституційного та міжнародного публічного права. У післявоєнний період виступав з критикою марксистської теорії права — «Комуністична теорія права» (1949), «Політична теорія більшовизму» (1951).

які змінюють чи доповнюють її, — недійсні»¹⁵. Цією ж частиною Чехословацької Конституції вводились загальні положення щодо порядку формування, компетенції та організації роботи Конституційного суду Чехословаччини. У 1925 році в Австрії було утворено спеціалізований орган конституційної юрисдикції — Конституційний Суд Австрії. Основним призначенням цього судового органу було вирішення конфліктів між законодавчою владою центру, тобто федерацією в цілому, та її суб'єктами, а також вирішення невідповідностей федерального законодавства і законодавства земель. Отже, початковим, основним призначенням Конституційного Суду Австрії була діяльність, спрямована на вирішення колізій у компетенції між федеральною владою і владою земель.

Після Другої світової війни інститут конституційного контролю практично утверджується в усіх країнах Західної Європи, у більшості країн Азії, Латинської Америки, деяких країнах Африки. Одночасно спостерігається певне зміцнення соціальних чинників у призначенні конституційного контролю. Органи конституційного контролю виступають елементом механізму захисту прав та свобод людини і громадянина через призму взаємовідносин особи і державної влади. Поруч з інститутом конституційного контролю, який, безперечно, є центральним у системі правової охорони конституції, розвивались також інші її елементи, зокрема, порядок прийняття та внесення змін до конституції, відповідальність державних органів та посадових осіб за її порушення тощо.

15. Конституции буржуазных стран. Том II. Средние и малые европейские страны. — Москва; Ленинград: Гос. социально-экономическое изд-во, 1936. — С. 12.

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОНСТИТУЦІЇ

У спеціальній юридичній літературі, як часто буває в подібних випадках, немає єдиного підходу щодо визначення сутності та змісту поняття «правова охорона конституції». При цьому аргументовано звертають увагу на те, що саме поняття (категорія) «правова охорона конституції» виступає тільки частиною (підсистемою) більшої (об'ємнішої) категорії — «охорона конституції». Звідси, логічною є пропозиція категорію «охорона конституції» розглядати у широкому (загальносоціальному) та у вузькому (спеціально-юридичному) розумінні, тобто у розумінні власне правової охорони¹⁶.

У широкому розумінні, охорона конституції — це сукупність соціальних, політичних, економічних, юридичних, освітньо-виховних заходів щодо забезпечення реалізації конституції та запобігання її порушень. Зокрема, до таких заходів можна віднести створення та удосконалення порядку формування та діяльності органів державної влади, гарантування політичної та ідеологічної багатоманітності, створення умов для розвитку соціально орієнтованої економіки, застосування юридичного «всеобучу». В цілому, виконання таких умов повинно забезпечити стабільність та верховенство Основного Закону й ефективність реалізації його норм, тому що реальна дія конституції можлива тоді, коли функціонує весь механізм її дії, який включає юридичний, соціальний і соціально-психологічний аспекти¹⁷. Суб'єктами охорони конституції в широкому розумінні є як фізичні і юридичні особи, організації, незалежно від форм власності, так і державні органи та посадові особи. Втім, деякі вчені зазначають, що охорона і захист конституції є завданням і обов'язком усіх державних структур і посадових осіб¹⁸, інші ж одночасно вважають необхідним визнати і право народу на активні дії щодо охорони конституції при настанні надзвичайних умов, тобто у випадку виникнення безпосередньої загрози існуванню

16. Див. наприклад: *Хабриєва Т. Я.* Правовая охрана конституции. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1995. — С. 15; Конституционное право: Учебник / Под ред. проф. *В. В. Лазарева.* — Москва: Новый юрист, 1998. — С. 504–507; *Стецюк П.* Правова охорона Конституції України (до питання становлення конституційно-правової моделі). — У зб.: *Administracja publiczna u progu XXI wieku.* — *Przemysł*, 2000. — С. 527; *Лунь З.* Правова охорона конституції: до питання про постановку проблеми // *Право України.* — 2002. — № 1. — С. 14; та інші.

17. *Козюбра М. І.* Реалізація Конституції України / Конституційне право України / За ред. *В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики.* — К.: Український центр правничих студій, 1999. — С. 53.

18. *Тодыка Ю. М.* Конституция Украины: проблемы теории и практики. — Харьков: Факт. — 2000. — С. 289.

конституції, зокрема при здійсненні державного перевороту¹⁹. Суб'єкти охорони конституції у широкому розумінні, використовуючи свої конституційні права, сприяють створенню середовища, у якому можливе забезпечення конституції від можливих порушень, а також виникненню підстав для забезпечення дії норм Основного Закону.

У спеціальній літературі сьогодні справедливо підкреслюється, що правова охорона конституції не є самозабезпечувальним явищем, тобто «самі конституційні принципи і норми, в тому числі й спрямовані на охорону Основного Закону, нездатні автоматично забезпечити його правову охорону»²⁰. Тому очевидним є те, що для гарантування дії конституції та забезпечення її від можливих порушень, необхідно створити правові норми для вдосконалення діяльності відповідних державних інституцій, створити належну соціально-економічну базу та умови для забезпечення правового виховання населення, а в сукупності реалізація цих заходів створить можливість для формування певного правового світогляду, тобто такого бачення і розуміння правових проблем, при якому особливе місце займе Конституція як Основний Закон, верховний закон, який підлягає особливій охороні. Тому очевидно, що забезпечення реалізації конституції створює обставини для гарантування її верховенства та стабільності.

У вузькому розумінні — правова охорона конституції розглядається як сукупність засобів, гарантій щодо забезпечення юридичної дії конституції²¹, при цьому, як правило, йдеться про такі засоби чи гарантії, які за змістом і формою є конституційно-правовими, оскільки інші юридичні засоби є елементами охорони конституції у загальносоціальному розумінні²².

Подібна ситуація (відсутність єдиних підходів у спеціальній юридичній літературі) складається відповідно і при визначенні складових елементів системи «правова охорона конституції». Як правило, більшість вчених до обов'язкових елементів системи правової охорони конституції сучасної держави відносить щонайменше два явища — інститут конституційного контролю та існування особливого порядку внесення змін та доповнень до конституції (А. А. Белкін, А. Є. Козлов, В. В. Лазарєв, В. Ф. Мелащенко, Ж. І. Овсепян, Ю. А. Юдин та інші)²³. Крім того, окремі дослідники вважають, що засобами захисту конституції є право народу на опір при посяганні на конституційний лад, відповідальність посадових осіб за порушення конституції та репресивні заходи²⁴. Деякі автори фактично ототожнюють правову охорону конституції із конституційним контролем чи із конституційним правосуддям, вважаючи, що це основні або визначальні елементи правової охорони конституції,

19. Баглай М. В., Габричидзе Б. Н. Конституционное право Российской Федерации. — Москва, 1996. — С. 80.

20. Савенко М. Д. Правовий статус Конституційного Суду України // Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2001.

21. Конституционное право: Учебник / Под ред. проф. В. В. Лазарєва. — Москва: Новый юрист, 1998. — С. 504–507.

22. Лунь З. До питання про поняття та систему правової охорони конституції // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. — Вип. 36. — Львів, 2001. — С. 187.

23. Див. наприклад: Сравнительное конституционное право. — Москва: Манускрипт, 1996. — С. 159; Овсепян Ж. И. Судебный конституционный контроль в зарубежных странах. Правовая защита конституции. — Ростов-на-Дону, 1991. — С. 30; Конституционное право: Учебник / Под ред. проф. В. В. Лазарєва. — Москва: Новый юрист, 1998. — С. 507–508.

24. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. Учебник. — Москва: Юрист, 2000. — С. 48.

не називаючи інших елементів — «неосновних». Так, проф. М. В. Вітрук вважає, що специфічним інститутом забезпечення й охорони дії принципу верховенства конституції є конституційний контроль²⁵, а М. А. Магунова називає останній найефективнішим і основним способом охорони конституції²⁶. До елементів системи правової охорони конституції окремі автори зараховують також особливий порядок прийняття конституції²⁷, відповідальність вищих посадових осіб за порушення конституції²⁸, конституційний контроль парламенту, конституційний референдум, вето глави держави²⁹, нормативне і казуальне тлумачення конституції³⁰, позбавлення основних політичних прав, можливість заборони політичних партій, надзвичайний стан³¹, право законодавчої ініціативи, а особливо, якщо воно закріплене за органами конституційного контролю³², удосконалення законодавства, контрольно-наглядові засоби у вигляді: парламентського контролю, судового контролю, громадського контролю, конституційного контролю та прокурорського нагляду³³. Сучасний російський вчений А. А. Белкін пропонує розглядати правову охорону конституції у трьох напрямках: припиняючо-модифікаційному, тобто — перегляд конституції; нормативно-застосувальному — як здійснення конституційного контролю; концептуально-легітимному — як захист конституційного ладу, в межах якого конституційна охорона перетворюється в охорону певних уявлень про конституційність, причому цей напрямок існує у перехідний період розвитку держави...³⁴.

Виходячи із первинної ідеї правової охорони конституції як явища, його соціально-політичного та правового призначення, все вищеназване як елементи правової охорони конституції сучасної держави, безперечно, має право на існування. Водночас, до основних (центральных, ключових) елементів цієї системи сьогодні пропонують відносити: особливий порядок прийняття конституції, особливий порядок внесення змін до Конституції, конституційну відповідальність, конституційний контроль, конституційний нагляд, а також офіційне тлумачення конституції³⁵. Кожен із вищеперерахованих елементів (складових частин) системи правової охорони конституції сучасної держави має на рівні загальної теорії конституційного права певне теоретичне обґрунтування та відповідну практику застосування.

При визначенні дефініції «правова охорона конституції», на наш погляд, доцільним є використання щонайменше комплексного та системного підходів (комплексність як єдність обох, тобто «ширшого» та «вужчого», підходів у розумінні сутності даного явища; системність як розуміння того, що дана категорія (явище) складається з окремих елементів — частин

25. *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов.— Москва: Закон и право, Юнити, 1998.— С. 25.

26. *Магунова М. А.* Конституции зарубежных стран / Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина.— Москва: Изд. Норма, 2000.— С. 73.

27. Див. детальніше: *Стецюк П.* Правова охорона конституції України: до питання становлення конституційно-правової моделі.— У зб.: *Administracja Publiczna u progu XXI wieku.— Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji i Zarządzania.— Przemysł, 2000.— S. 525–537.*

28. *Юдин Ю. А.* Модели конституционного правосудия / Сравнительное конституционное право.— Москва: Манускрипт, 1996.— С. 159.

29. *Овсепян Ж. И.* Судебный конституционный контроль в зарубежных странах. Правовая защита конституций.— Ростов-на-Дону, 1991.— С. 30.

30. Конституционное право: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева.— Москва: Новый Юристъ, 1998.— С. 507.

31. *Хессе К.* Основы конституционного права ФРГ.— Москва, 1981.— С. 247.

32. *Хабриева Т. Я.* Правовая охрана конституции.— Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1995.— С. 18.

33. Конституционное право: Учебник / Отв. ред. А. Е. Козлов.— Москва: Изд-во БЕК, 1996.— С. 402.

34. *Белкин А. А.* Три направления правовой охраны конституции.— Санкт-Петербург, 1995.— С. 9.

35. Див. детальніше: *Стецюк П.* Правова охорона Конституції України (до питання становлення конституційно-правової моделі).— У зб.: *Administracja publiczna u progu XXI wieku.— Przemysł, 2000.— S. 525–537;* *Лунь З.* Правова охорона конституції: до питання про постановку проблеми // *Право України.— 2002.— С. 15.*

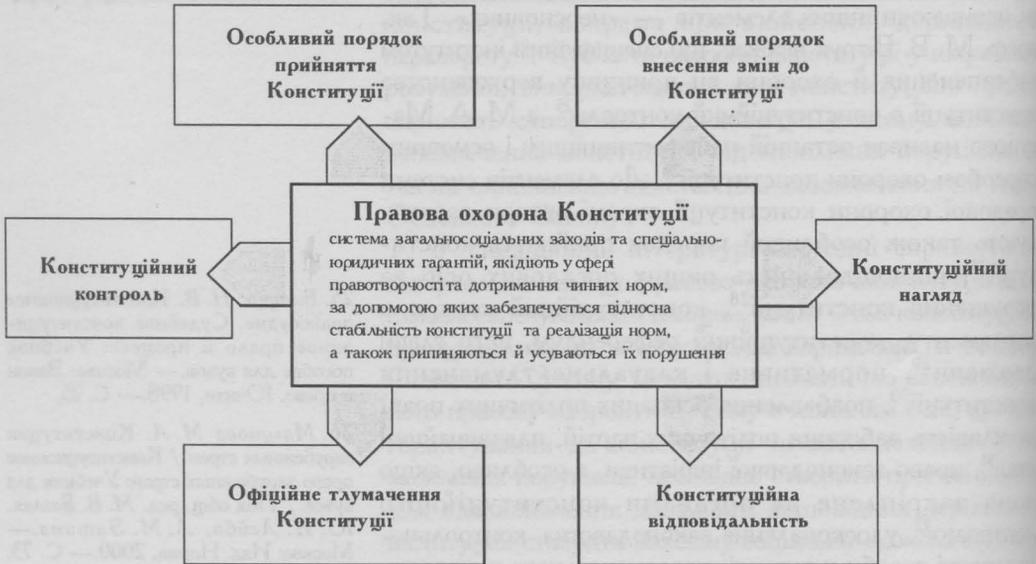

Схема 7.1. Система правової охорони конституції.

єдиного механізму, і, відповідно, дані частини об'єднані спільним призначенням (метою). З таких позицій, правову охорону конституції можна розглядати як систему політико-правових заходів та юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується незмінність становища Конституції як Основного Закону держави, закону, що має вищу юридичну силу та підвищений ступінь стабільності, а також — належне виконання конституційних норм та дотримання режиму конституційної законності. Правова охорона конституції, як зазначає З. І. Лунь, — це система загальносоціальних заходів та спеціально-юридичних гарантій, які діють у сфері правотворчості та дотримання чинних норм, за допомогою яких забезпечується відносна стабільність конституції та реалізація її норм, а також припиняються й усуваються їх порушення³⁶.

Окремо варто звернути увагу на те, що коло суб'єктів функціонування системи правової охорони конституції, як правило, включає фізичних осіб, народ (націю), окремі органи державної влади, главу держави, інших посадових осіб держави тощо. Всі вони можуть бути як учасниками однієї із форм правової охорони конституції (брати участь у практичній реалізації одного з елементів системи правової охорони конституції), так і одночасно декількох (наприклад: глава держави одночасно може виступати як ініціатор внесення змін до конституції, як суб'єкт права звернення до органу конституційного контролю і як суб'єкт конституційної відповідальності тощо).

Центральним елементом у системі правової охорони конституції сучасної держави є інститут конституційного контролю. У вітчизняній спеціальній літературі наводяться різні підходи щодо визначення поняття

36. Лунь З. Правова охорона конституції: до питання про постановку проблеми // Право України. — 2002. № 1. — С. 16.

(дефініції) даного явища. Сьогодні конституційний контроль розуміють як передбачену законом діяльність державних органів, посадових осіб, що полягає у перевірці та оцінці відповідності правових актів Конституції та в усуненні встановлених невідповідностей шляхом застосування різних юридичних засобів (скасування актів, зупинення дії нормативно-правових актів, застосування права вето тощо) з метою охорони Конституції³⁷. Здійснення конституційного контролю у тій чи іншій формі входить у компетенцію багатьох органів держави і посадових осіб, які, виконуючи відповідні функції, пов'язані зі скасуванням неконституційного акта чи вказівкою про його невідповідність Основному Закону, впливають на стан захисту Конституції у державі.

Важливе місце серед елементів системи правової охорони конституції відведено прийняттю конституції. Його важливість полягає у тому, що суб'єктом прийняття Основного Закону є народ, якому належить установча влада, тобто влада первинна. Народ, реалізуючи установчу владу, може приймати конституцію безпосередньо на референдумі або делегуючи свої повноваження щодо її прийняття іншим органам. При цьому прийняття конституції на референдумі чи іншими суб'єктами не впливає на її легітимність. Особливість порядку внесення змін до конституції полягає у створенні спеціальної ускладненої чи особливо ускладненої процедури при внесенні змін, а це, відповідно, захищає, охороняє Основний Закон від спонтанних, невважених чи навіть перманентних змін. Одним із важливих елементів у системі правової охорони конституції є конституційна відповідальність. У конституційному праві прийнято розрізняти два види (аспекти) конституційної відповідальності: позитивну і ретроспективну. Власне позитивна конституційна відповідальність є однією із гарантій належної реалізації Основного Закону і виконує роль запобіжного заходу, скерованого на охорону конституції. Особливу роль і функцію припинення порушень Конституції та відновлення первинного стану виконує саме ретроспективна відповідальність і конституційно-правові санкції як форма її прояву. Надійною гарантією належної реалізації конституційних норм, а відповідно, і охорони Конституції, є офіційне тлумачення Конституції. Тлумачення Конституції виконує самостійну функцію у системі правової охорони Основного Закону. За допомогою тлумачення Конституції роз'яснюється її зміст, а це сприяє глибшому з'ясуванню її положень і, відповідно, правильному застосуванню³⁸.

37. *Лунь З. І.* *Правова охорона Конституції України.* — Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2003. — С. 7.

38. Там само. — С. 8.

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОНСТИТУЦІЇ В УКРАЇНІ

У тій чи іншій формі елементи системи правової охорони конституції з'являються в конституційних проектах українських політичних діячів уже на початку ХХ століття³⁹. Конституційний проект Української Народної партії «Основний Закон “Самостійної України” Спілки народу українського» 1905 року (одним із авторів проекту якого був Микола Міхновський) має вже як поодинокі елементи інституту конституційної відповідальності, так і окрему процедуру внесення змін до конституції (розділ 9 Проекту — «Перегляд Основного Закону»)⁴⁰. У пізніших конституційних проектах (авторські проекти М. Грушевського, С. Барана, Т. Галіпа, О. Ейхельмана, Ю. Романчука та інших), у проектах конституцій політичних партій, офіційних проектах конституцій УНР та ЗУНР, в Конституції УНР 1918 року також знаходимо окремі елементи (форми, засоби) правової охорони конституції. Однак уперше на Україні найбільш повно ідея правової охорони конституції була представлена в авторському проекті Конституції ЗУНР професора Львівського університету Станіслава Дністрянського, який підготував його у 1920 р. спеціально на замовлення Уряду ЗУНР.

С. Дністрянський виділяє конституцію як нормативно-правовий акт, що займає найвище місце в ієрархії правових актів держави. Отже, конституція — основа національного законодавства. Учений наголошує, що у новітній державі треба створити спеціальну систему захисту конституції з метою недопущення необґрунтованих змін її положень. Це може бути забезпечено як наявністю спеціальної процедури внесення змін до конституції, так і спеціальних судових органів, які зобов'язані стояти на охороні верховенства Основного Закону⁴¹. Проект Конституції ЗУНР С. Дністрянського містить як окремі елементи системи правової охорони конституції: 1) процедуру її прийняття (через Установчі Збори); 2) процедуру внесення змін до неї

39. Див. детальніше: *Лунь З. І.* Інститут правової охорони конституції в конституційних проектах українських учених і політичних діячів другої половини ХІХ — поч. ХХ ст. // *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична.* — Вип. 35. — Львів, 2000. — С. 171–175.

40. Див.: *Історія української конституції / Упорядн. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко.* — К.: Право, 1997. — С. 54–64.

41. Див. детальніше: *Стецюк П.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999. — С. 73–83.

(через Загальнодержавну Раду — спеціально скликаний для цього орган, до складу якого мали входити, окрім парламентаріїв, представники регіонів держави і корпоративних утворень); 3) інститут конституційної відповідальності (імпичмент Президента, відповідальність Уряду перед парламентом і т. д.); 4) інститут конституційного контролю — Державний Судовий Трибунал, на якого, як і належить в таких випадках, покладався обов'язок перевіряти закони та інші акти на предмет їхньої конституційності, а у випадку невідповідності останніх щодо положень Основного Закону — відмінити такі акти. Політичне обвинувачення, за С. Дністрянським, може бути виголошене проти Президента Республіки, якщо він діє всупереч своїх зобов'язань. А такі зобов'язання, відповідно, Президент бере на себе після складення присяги на дотримання конституції та законів, а також на добросовісне виконання своїх обов'язків при вступі на посаду. Якщо Президент не виконує своїх зобов'язань, то Народна Палата (парламент) може висунути проти нього політичне звинувачення. Проте в такому випадку, як і у випадку звинувачення в державній зраді, рішення приймає Державний Судовий Трибунал⁴².

У 1920 р. у Львові побачили світ два проекти Конституції Української Народної Республіки (авторський — відомого громадського та політичного діяча, адвоката, д-ра Степана Барана та проект Правительственной (Урядової — П. С.) Комісії). С. Дністрянський аналізує дані документи, називає як серйозний недолік відсутність у них органів конституційної юрисдикції⁴³.

Після ліквідації УНР та ЗУНР, в історії України наступив радянський період, під час якого сама ідея створення органів конституційної юстиції довгий час просто заперечувалася, а тому і відкидалася із теоретичних міркувань. Існування органів конституційної юстиції було загалом несумісним з принципом єдності державної влади і заснованого на ній формального верховенства вищого представницького органу, наділеного всією повнотою державної влади, і дії якого не підлягають оскарженню. Здійснення ж конституційного контролю іншим органом свідчило б про заперечення такого верховенства та авторитету і обмеження всевладдя. Водночас у літературі висловлюють інші думки з цього приводу. Так, зокрема Ю. Л. Шульженко вважає, що «система органів конституційного контролю в нашій країні (в СРСР — П. С.) почала складатися з перших років встановлення народної влади»⁴⁴. Так, згідно з Конституцією СРСР 1924 року, при ЦВК було засновано Верховний Суд, до компетенції якого було віднесено повноваження подачі висновків про конституційність постанов союзних

42. Див.: Дністрянський С. Конституція Західно-Української Народної Республіки (Проект, 1920).— В кн.: Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст.— Львів, 1999.— С. 161—185.

43. Див.: Дністрянський С. Нові проекти української конституції // Воля.— Відень, 1920.— Т. 4, Ч. 5.— С. 232.

44. Шульженко Ю. Л. К вопросу о системе органов конституционного контроля в СССР // Современный конституционализм. Сб. статей под ред. Е. К. Глушко.— Москва, 1990.— С. 38.

республік, вирішення спорів між суб'єктами федерації і розгляд справ про обвинувачення вищих посадових осіб Союзу у службових злочинах. Особливістю конституційного контролю в СРСР, згідно з Конституцією 1924 року, було те, що його здійснення було покладено, крім Верховного Суду СРСР, і на з'їзд Рад та на ЦВК, тобто фактично функцію конституційного контролю було покладено на вищі органи державної влади. У свій час В. Дябло окреслив питання, які були предметом конституційного контролю в СРСР, у такій послідовності: «1) структурні порушення, тобто зміни структури вищих органів, які проводяться органами, які неуповноважені на це законом; 2) порушення компетенції у сфері повноважень між центральними, тобто союзними органами та органами на місцях, тобто республіканськими; 3) порушення узгодженості між нормативними актами вищих органів Союзу і союзних республік; 4) порушення порядку видання законодавчих актів і розпоряджень наркоматів»⁴⁵.

У кінці 20-х років минулого століття в Радянському Союзі утверджуються тоталітарні методи правління, створюється жорстка командно-адміністративна система, яка в принципі не визнавала явища конституційної держави та її інститутів в їх класичному вияві. За таких умов говорити про правову охорону конституції в СРСР, виходячи в тому числі і з міркувань, висловлених у попередніх лекціях, видається недоцільним. Якісно нова ситуація навколо проблеми правової охорони конституції виникла з початком розвалу СРСР та відновленням державної незалежності України в 1991 році. У цей час, як відомо, зазнають «реабілітації» ідеї парламентаризму, розподілу влади, верховенства права, а інститут судового конституційного контролю перестає бути виключно «буржуазним» твором. Починається широкомасштабна трансформація суспільства — від тоталітаризму до демократії. А звідси, вже в перших програмних політико-правових документах того часу піднімається питання не тільки про необхідність прийняття нової Конституції України, а й створення реальнодіючої системи її правового захисту (мова йде про положення Декларації про державний суверенітет України, прийнятої Верховною Радою УРСР 16 липня 1991 року, Концепції нової Конституції України, схваленої Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 року, Проекту Конституції України, винесеного Верховною Радою України на всенародне обговорення 1 липня 1992 року). Важливими кроком на шляху до створення повноцінної системи правової охорони Конституції України стало прийняття Закону України «Про Конституційний Суд України»⁴⁶ (3 червня 1992 року).

45. Див.: Дябло В. К. Судебная охрана конституций. — Москва: Юридат, 1928. — С. 100.

46. Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 33. — Ст. 471.

47. Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 20. — Ст. 271.

48. Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 35. — Ст. 467.

Відповідно до цього Закону, Конституційний Суд визначався як незалежний орган у системі судової влади, завданням якого було забезпечення відповідності законів, інших нормативних актів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорони прав та свобод людини і громадянина. Конституційний Суд був повноважний здійснювати попередній і наступний конституційний контроль шляхом встановлення невідповідності Конституції діючих, а також прийнятих, але таких, що не вступили в силу, законів та інших актів Верховної Ради, указів і розпоряджень Президента України, постанов Президії Верховної Ради України, законів та інших актів Верховної Ради Республіки Крим та її Президії, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України і Ради Міністрів Республіки Крим, а також міжнародних договорів, що були подані на розгляд Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість. Серед повноважень Конституційного Суду, що охоплювали вирішення питання про конституційність, було також і подання висновків про конституційність і законність указів Президента та постанов Кабінету Міністрів при накладенні на них вето Верховною Радою, яке передбачалося п. 29 ст. 97 Конституції України 1978 р. зі змінами, передбаченими Законом України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 14 лютого 1992 р.⁴⁷ Крім реалізації повноважень щодо здійснення конституційного контролю, Конституційний Суд розглядав також інші справи, які безпосередньо чи опосередковано стосувалися правової охорони Основного Закону. Зокрема, це спори про компетенцію, спори між національно-територіальними та територіальними утвореннями, оцінка дій посадових осіб щодо Конституції, зокрема Президента, вирішення питання про конституційність діяльності політичних партій, міжнародних та всеукраїнських громадських організацій, законності призначення виборів та референдумів. Рішення Конституційного Суду підлягали виконанню всіма державними органами, органами місцевого і регіонального самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян і громадянами.

Однак Конституційний Суд України після прийняття Закону України «Про Конституційний Суд України» (03.06.1992 р.) так і не почав діяти, оскільки тогочасний парламент не зміг обрати необхідну кількість суддів. Тому забезпечення правової охорони Конституції фактично було покладено на парламент та Президента України. Відповідно до Закону УРСР «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) УРСР» від 19 червня 1991 р.⁴⁸,

Леонід Петрович Юзьков (28.01.1938, с. Новоселиця Полонського району Хмельницької області — 02.03.1995, м. Київ) — визначний український вчений-правознавець, державний діяч, академік Академії правових наук України, заслужений діяч вищої школи. Закінчив юридичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Працював старшим викладачем, доцентом Київського державного університету імені Тараса Шевченка, професором, завідувачем кафедри Київської вищої партійної школи, професором Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Автор понад 200 наукових праць у галузі конституційного права та державного будівництва. Керівник робочих груп з підготовки проектів «Декларації про державний суверенітет України» (1990), «Концепції нової Конституції України» (1991), двох офіційних проектів Конституції України (1992, 1993), Закону України «Про Конституційний Суд України» та низки інших законів. Обирався членом Комісії з розробки нової Конституції України (1990) та Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (1994), першим Головою Конституційного Суду України (1992–1995). Голова Наглядової ради Української Правничої Фундації (1992–1995).

яким було внесено зміни і доповнення до глави 12 «Верховна Рада УРСР», парламент отримував право скасовувати акти Президії Верховної Ради УРСР, Кабінету Міністрів УРСР, Уряду Кримської АРСР, призупиняти дію актів Кабінету Міністрів СРСР та підвідомчих йому органів на території України, якщо вони суперечать Конституції та законам УРСР, з одночасною постановкою питання перед Кабінетом Міністрів СРСР чи Верховною Радою СРСР про скасування таких актів.

Значну роль у механізмі правової охорони Конституції відводилось також і Президенту УРСР — вищій посадовій особі, главі виконавчої влади і гарантові дотримання Конституції УРСР⁴⁹. Президент мав право скасовувати акти Кабінету Міністрів УРСР, Уряду Кримської АРСР, акти Міністерств УРСР, інших підвідомчих йому органів, виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів, а також припиняти дію рішень органів виконавчої влади СРСР, якщо вони суперечили Конституції та законам Української РСР. Крім того, Президент УРСР мав право відкладального вето щодо законів, прийнятих Верховною Радою УРСР. Законодавством також передбачався механізм взаємодії Президента із законодавчою та судовою владою, який проявлявся у можливості усунення Президента з посади ухвалою Верховної Ради на підставі висновку Конституційного Суду про порушення Президентом Конституції та законів України.

Розвиток конституційного процесу в Україні призвів до укладення Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні способи організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року⁵⁰. Однак суттєвих змін у механізм правової охорони Конституції України внесено не було. Основними суб'єктами правової охорони конституції і надалі залишалися Верховна Рада України та Президент України. Окремо слід відзначити, що в період з 1990 до 1996 рр. інтерес до інституту правової охорони Конституції України був підсилений процесом підготовки проекту нової Конституції України. Численні офіційні проекти, проекти політичних партій та рухів, окремих державних діячів та вчених — всі вони містили пропозиції щодо належної організації правової охорони Конституції України в сучасному розумінні цього явища⁵¹.

49. Закон УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 5 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР.— 1991.— № 33.— Ст. 445.

50. Голос України.— 1995.— 10 червня.

51. Див. наприклад: Конституція України. Проект винесений на всенародне обговорення Верховною Радою України 1 липня 1992 року // Голос України.— 1992.— 2 липня; Конституція України. Проект, Конституційної комісії Верховної Ради України в редакції від 26 жовтня 1993 року // Голос України.— 1993.— 28 жовтня; Конституція України. Проект, підготований Робочою групою Конституційної комісії України 15 листопада 1995 року.— К., 1995.— С. 41; Конституція (Основний Закон) України. Проект Конгресу українських націоналістів // Шлях перемоги.— 1994.— 22 жовтня; Конституція України. Проект Конституційного комітету УРП // Самостійна Україна.— 1995.— Ч. 2.; Проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Пропонується фракцією комуністів у Верховній Раді України // Голос України.— 1995.— 25 липня; Речицький В. Проект Конституції України // Права людини в Україні.— 1994.— № 5; та інші.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО ЕТАПУ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОНСТИТУЦІЇ В УКРАЇНІ

Система правової охорони Конституції України на сьогодні, тією чи іншою мірою, містить ряд загальновідомих теорій конституційного права, елементів такої охорони. Деякі з них (як, наприклад, інститут «конституційної відповідальності») є недостатньо опрацьованими на теоретичному рівні і, відповідно, мало застосовуються на практиці. Інші складові, як-от інститут «внесення змін до Конституції» чи інститут «конституційного контролю», сьогодні мають належну теоретичну базу та реально впроваджуються в життя. Між цими частинами налагоджуються (на певному рівні) взаємозв'язки, що є необхідним при повноцінному функціонуванні системи правової охорони конституції як єдиного механізму. Розглянемо трохи детальніше основні елементи системи правової охорони Конституції України на сучасному етапі її розвитку.

Внесення змін до Конституції України. Чинна Конституція України містить окремий спеціальний розділ — «Внесення змін до Конституції України». Одразу ж варто зазначити, що даний розділ Основного Закону є достатньо опрацьований і в ньому широко використано багатий досвід сучасного конституціоналізму. Фактично в механізмі внесення змін і доповнень до Конституції України комплексно використано майже всі найвідоміші в цьому плані способи (ускладнена парламентська процедура, використання спеціального додаткового суб'єкта, повторюваність процедури і т. д.).

З позицій можливості внесення змін і доповнень до Основного Закону держави, законодавець умовно поділив усі норми Конституції України на три групи: перша група — це норми (конституційні положення, принципи), які не підлягають зміні взагалі; друга група — це норми, які змінюються у порядку ускладненої парламентської процедури із залученням додаткового суб'єкта — референдуму; третя група — це норми, які змінюються в порядку ускладненої парламентської

процедури. Відповідно, до першої групи належать ті норми (положення), зміни та доповнення яких можуть призвести: а) до обмеження прав і свобод людини і громадянина; б) до скасування прав і свобод людини і громадянина; в) до ліквідації незалежності України; г) до порушення територіальної цілісності України. До другої групи належать норми, положення яких розміщені у трьох розділах Конституції України — розділі першому — «Загальні засади», розділі третьому — «Вибори. Референдум» та розділі тринадцятому — «Внесення змін до Конституції України». До третьої групи належать усі інші норми Конституції України. При цьому, законодавець також встановив положення, за яким Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Статтею 154 Конституції України визначено виключний перелік суб'єктів права внесення пропозицій щодо змін до Конституції України, а саме — Президента України та групу народних депутатів України (парламентаріїв) у кількості не менше третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України (тобто не менше 150 народних депутатів). Законопроект про внесення змін до розділів «Загальні засади», «Вибори. Референдум» та «Внесення змін до Конституції України» (I, III, XIII) подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як 150 народними депутатами України і, за умови його прийняття, не менше як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (тобто не менше як 300 народними депутатами України), затверджується всеукраїнським референдумом, який призначає Президент України. При цьому, повторне подання законопроекту про внесення змін до даних розділів Конституції України з одного й того ж питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання⁵².

Законопроект про внесення змін до Конституції до всіх інших розділів Основного Закону (II, IV–XII, XIV та XV розділи) може бути поданий до Верховної Ради України, відповідно, так само: Президентом України або не менше 150 народними депутатами України. Попередньо даний законопроект повинен бути схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (тобто 226 і більше народних депутатів). Такий законопроект вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менше як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України. Водночас, законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядала Верховна Рада України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше як через рік з

52. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Офіційне видання.— К.: Укр. Правнич. Фондація, 1996.— С. 57–58.

дня прийняття рішення щодо цього законопроекту. А парламент України протягом терміну своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті ж положення Конституції України. Всі законопроекти про внесення змін до Конституції України можуть розглядатися Верховною Радою України тільки за умови наявності висновку Конституційного Суду України про те, чи не спрямовані ці зміни на скасування або обмеження прав та свобод людини і громадянина, на ліквідацію незалежності України чи порушення її територіальної цілісності, а також щодо конституційності самої процедури внесення змін і доповнень до Основного Закону держави.

Конституційний контроль в Україні. За чинним законодавством, Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Він складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, вік якого на день призначення досягнув сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менше як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою. Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний термін. На нього поширюються гарантії незалежності та недоторканності. Очолює Конституційний Суд України Голова Конституційного Суду України, який обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний термін. До повноважень Конституційного Суду України належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менше як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Конституційний Суд України, за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України, дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість⁵³. За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд

53. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Офіційне видання.— К.: Укр. Правнична Фундація, 1996.— С. 55–57; Закон України. Про Конституційний Суд України // Голос України.— 1996, 22 жовтня.

України дає висновок щодо додержання конституційності процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту.

Другим важливим напрямком діяльності Конституційного Суду України визначено офіційне тлумачення ним Конституції та законів України. З питань, визначених чинним законодавством, Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України, або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, повинна бути відшкодована державою у встановленому законом порядку.

Конституційна відповідальність в Україні.

Інститут конституційної відповідальності в Україні, на відміну від двох попередніх елементів системи правової охорони конституції, явно перебуває тільки на початкових етапах свого становлення. В останні роки даний інститут став не тільки предметом наукового обговорення (насамперед дискусія щодо сутності та змісту даного виду юридичної відповідальності)⁵⁴, а й спробою практичної реалізації в умовах пострадянської реальності (як приклад, можна пригадати звернення Президента України до українського народу на початку червня 1995 року, в пік конституційної кризи, і, як наслідок, — укладення Конституційного договору). У ряді нормативно-правових актів, включаючи і Конституцію України, появились статті, які передбачають приведення до присяги високих посадових осіб. При цьому дані особи, як правило, присягаючи на вірність Україні, зобов'язуються додержуватись Конституції України та законів України. Мова йде про приведення до присяги Президента України (ст. 104 Конституції України), народних депутатів України (ст. 79 Конституції України), суддів Конституційного Суду України (ст. 17 Закону України «Про Конституційний Суд України») та інших. Порушення присяги, як правило, є підставою для настання конституційної відповідальності. Настання конституційної відповідальності передбачено і в інших випадках.

54. Див. наприклад: *Наливайко Л.* Конституційно-правова відповідальність: критерії класифікації та види // *Віче.* — 1999. — № 10. — С. 25–32; *Майданик О.* Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти // *Право України.* — 2001. — № 2. — С. 92–95; та інші.

Так, відповідно до ст. 111 Конституції України, Президент України може бути усунений зі свого поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Конституційною процедурою імпічменту передбачено, що питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (тобто 226 і більше народних депутатів України). Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі; висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менше як двома третинами від її конституційного складу (300 і більше парламентаріїв) приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу (338 і більше парламентаріїв), і після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновків щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент, а також отримання висновків Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Іншими положеннями передбачено: можливість розпуску Верховної Ради України (п. 8, ст. 106 Конституції України); відставка Кабінету Міністрів України (ст. 87 Конституції України); дострокове припинення повноважень народних депутатів України (п. 4, ч. 2 та ч. 3, ст. 81 Конституції України); дострокове припинення повноважень суддів Конституційного Суду України (пп. 4, 5, 7 ч. 1, ст. 23 Закону України «Про Конституційний Суд України»); розпуск Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 28, ст. 85 Конституції України) тощо. Все це, маючи одночасно політичний характер, зумовлене, насамперед, загальною метою — захистом Конституції⁵⁵.

Серед суб'єктів механізму забезпечення правової охорони Конституції України, окрім Конституційного Суду України, безпосереднім завданням якого є забезпечення верховенства Основного Закону, особливу роль відведено також Українському народові, Верховній Раді України та Президентові України. Участь зазначених суб'єктів у механізмі правової охорони Конституції України здійснюється в основному через їх повноваження, зміст яких зводиться до здійснення конституційного контролю. Винятком з цього є лише

55. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Офіційне видання. — К.: Українська Правнича Фундація, 1996. — 62 с.

деякі аспекти участі Українського народу в механізмі забезпечення правової охорони Конституції України. Український народ як такий, що наділений установчою владою, бере участь у забезпеченні правової охорони Конституції, насамперед, як суб'єкт її прийняття. Верховна Рада України здійснює функцію правової охорони Конституції, реалізуючи свої повноваження відповідно до приписів Конституції (тобто в аспекті позитивної відповідальності), і шляхом виконання конкретних повноважень у сфері конституційного контролю, а саме: надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів, дострокове припинення повноважень окремих органів, контроль за додержанням прав та свобод людини і громадянина. Крім того, Верховна Рада України здійснює конституційний контроль законотворчої роботи, оскільки, розглядаючи законопроект, парламент та його комітети повинні забезпечувати відповідність його положень щодо Конституції. Безперечно, важливою у механізмі правової охорони Конституції України є роль Президента України як гаранта додержання Конституції. Здійснення владних повноважень Президентом України у механізмі правової охорони Конституції України відбувається, зокрема, у формі реалізації права на законодавчу ініціативу, права вето, скасування та зупинення підзаконних актів органів і посадових осіб, які суперечать Конституції, а також права на звернення до Конституційного Суду України.

В Україні сьогодні йде непростий процес утвердження інституту правової охорони Конституції. На його перебіг має вплив весь спектр політичних та правових обставин пострадянського періоду. Прийняті в 1996 році Конституція України та Закон «Про Конституційний Суд України» створюють можливість належним чином функціонувати в Україні окремим загальновизнаним у сучасному конституційному праві елементам правової охорони Конституції. Однак у процесі функціонування цих елементів між ними повинні витворитись міцніші багатопланові взаємні зв'язки, що перетворить останніх в єдиний відлагоджений механізм, мета якого — забезпечення верховенства, непорушності і стабільності Конституції України.

10 ЗАПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ДИСКУСІЙ

1. Що Вам відомо про час та місце виникнення ідей охорони конституції держави за допомогою права? Які були основні причини появи таких ідей?

2. У чому полягає відмінність між поглядами на зміст охорони конституції за допомогою права Емануеля-Жозефа С'єсса та Олександра Гамільтона?

3. Розкажіть про систему правової охорони конституції, запропоновану проф. С. Дністрянським (проект Конституції ЗУНР, 1920). Що є, на Ваш погляд, найслабшим місцем у цій системі?

4. Що Вам відомо про погляди Ганса Кельзена в галузі правової охорони конституції? Чи можна говорити, що ідеї Емануеля-Жозефа С'єсса були пізніше перебрані (розвинуті) Гансом Кельзеном? Аргументуйте свою відповідь.

5. Наскільки коректною, на Ваш погляд, є постановка питання про існування (функціонування) в колишньому СРСР інституту правової охорони конституції? Чи Ваша відповідь (незалежно від її змісту) однаково стосується всіх періодів існування СРСР без винятку (наприклад: 1924–29 рр., кінець 30-х — початок 50-х рр. ХХ ст., 1989–1991 рр. і т. д.)?

6. Дайте поняття правової охорони конституції. Які елементи, на Ваш погляд, складають основу системи правової охорони конституції сучасної держави?

7. Назвіть три найважливіші, на Вашу думку, проблеми становлення сьогодні в Україні системи правової охорони Конституції.

8. Дайте поняття конституційної відповідальності. Назвіть декілька аргументів на користь тези — «конституційна відповідальність — самостійний вид юридичної відповідальності».

9. Назвіть найслабші, на Ваш погляд, з позиції забезпечення охорони Конституції України, місця в конституційній процедурі внесення змін до Конституції України.

10. Чому «офіційне тлумачення конституції» відносять до елементів системи її правової охорони?

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Белкин А. А.* Три направления правовой охраны конституции.— Санкт-Петербург, 1995.
2. *Боботов С. В.* Конституционная юстиция (сравнительный анализ).— Москва, 1994.
3. *Лунь З. І.* Інститут правової охорони конституції в конституційних проектах українських учених і політичних діячів другої половини ХІХ — поч. ХХ ст. // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична.— Львів, 2000.— Вип. 35.— С. 171—175.
4. *Лунь З.* Правова охорона конституції: до питання про постановку проблеми // Право України.— 2002.— № 1.— С. 13—17.
5. *Наливайко Л.* Конституційно-правова відповідальність: критерії класифікації та види // Віче.— 1999.— № 10.— С. 25—32.
6. *Майданик О.* Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти // Право України.— № 2.— С. 92—95.
7. *Стецюк П.* Правова охорона Конституції України (до питання становлення конституційно-правової моделі).— У зб.: *Administracja publiczna u progu XXI wieku.* Przemysł, 2000.— S. 524—537.
8. *Шаповал В.* Про генезу конституційного контролю: історико-правовий аспект проблеми // Вісник Академії правових наук України.— 1999.— № 2.— С. 104—107.
9. *Шевчук С.* Основи конституційної юриспруденції.— К.: Український центр правничих студій.— 2001.— С. 229—295.
10. *Хабриева Т. Я.* Правовая охрана конституции.— Казань: Изд-во Казанского ун-та.— 1995.— С. 8—38.

SUMMARY

This book is *Part I* of a textbook *Fundamentals of the Theory of Constitution and Constitutionalism*. It includes materials from the courses *Fundamentals of the Theory of Constitution*, *Introduction to Modern Constitutionalism*, and *Modern Justice* delivered by the author at the Law Faculty of Ivan Franko National University in Lviv. The courses are presented to Masters and graduates of the Department of Constitutional, Administrative, and Finance Law.

The book comprises seven main topics, illustrated by schemes and photographs of Ukrainian and world legal scholars as well as public and political figures connected with the rise and development of a constitution, constitutional states, and constitutionalism itself. They include such world-renowned names as John Locke, Charles Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau, Emmanuel Joseph Sieyès, Alexander Hamilton, Ferdinand Lassalle, George Jellinek, Leon Duguit, and Hans Kelsen as well as outstanding Ukrainian legal scholars and political figures Pylyp Orlyk, Mykhailo Drahomanov, Bohdan Kistyakivskyi, Yulian Romanchuk, Yevhen Petrushevych, Mykola Mikhnovskyi, Stanislav Dnistrianskyi, Teodot Halip, Petro Nedbailo, Volodymyr Yaniv, Stepan Basylevych, Zynoviy Sokolyuk, Olexander Yemets. Each chapter is supplemented by a selective bibliography on the subject and questions to students for self-estimation and discussions during practical classes.

Chapter I. The Origin and Phenomenon of Constitution.

- 1.1. Etymology of the word 'constitution'. 'Constitutio' and 'Lex fundamentalis'.
- 1.2. Conditions and reasons for the rise of first constitutions.
- 1.3. General characteristic of first constitutions (constitutional and legal systems).
- 1.4. A review of basic constitutional theories.

At the beginning of the chapter the etymology of the terms constitution ('constitutio'), fundamental law ('Lex fundamentalis') and their application in governing states and political texts in different periods of human history are considered. Due attention is paid to the rise of first constitutions caused by a great number of economic, social, cultural, political, and legal factors. The works by the natural law theorists such as Hugo Grotius (1585–1645), Samuel Pufendorf (1632–1694), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716),

Christian Wolff (1679–1754), John Locke (1632–1704), William Blackstone (1723–1780), Charles Montesquieu (1689–1755), Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) are examined as far as they approached the epoch of constitutions and constitutional states. The author's interpretation is that the rise of first constitutions occurred as legal statements of the change of powers from the totalitarian to the democratic form of government. Special attention is paid to the fact that Article 16 of the French Declaration of the Rights of Man and Citizen — 'Any society in which the guarantee of the rights is not assured nor the separation of the human (P. S.) capacities determined, does not have a constitution' — was a kind of driving force for the emergence of constitutional states. The history of constitutional states and later of constitutionalism as a doctrine dates from the epoch of bourgeois revolutions, the determined attempts to declare and guarantee human rights in a state, and the division of powers into separate branches.

A separate paragraph is devoted to the analysis of the content of the first constitutions such as English Acts of constitutional and legal character (the constitutional and legal system of England formed in the middle-late 17th century), the 1787 US Constitution, the 1791 French Constitution, and the 1791 Polish Constitution.

The first chapter ends with the review of the basic theories of constitutions' origins, namely the rise of the constitution as a social contract, theological theory, natural law theory, Marxist-Leninist theory, and constitutional theories represented by members of various legal, sociological, and political schools of thought.

The constitutional theory of the Legal School viewed the essence of the constitution as being the supreme and omnipotent law, which has total supremacy over all statutory acts in a state. This theory resembles the theological constitution theory interpreting the constitution as the omnipotent law. The difference lies in defining the origin of a constitution: the constitution is created by God according to the theological theory, by the people, representative bodies, and authority according to the proponents of the Legal School (G. Jellinek, P. Laband, A. Yesmen, B. Orlando, M. Korunov, and others).

The representatives of the Sociological School (this school was founded in the early 20th century to criticize the views of the Legal School) viewed a state constitution as the embodiment of the ideal of social solidarity. One of the founders of that school, the French legal scholar Leon Duguit (1859–1928), clearly stated that the constitution should be the embodiment of the ideal of social solidarity, but the latter is 'the universal law of social development'.

The Political School and its constitutional theory belongs to the most recent trends of thought. Their doctrine is based on the thesis that the constitution is 'the document of political government, a certain set of rules of different public institutions game of politics ... the compiled laws of political regimes, which promote, proclaim, guarantee and establish political freedom' (T. Maunz, G. Burdeau, and others).

Chapter II. Evolution of the Content of Constitution. Constitutionalism.

2.1. Evolution of constitutional content (18th–20th centuries).

2.2. The Constitution and legal doctrines.

2.3. The Constitution and the state. The Constitutional and legal doctrine of state.

2.4. The Constitution and constitutionalism.

The author holds the view that the evolution of the constitution's content falls into three main periods according to the history of world constitutionalism. The first period dates from the late 18th century to the early 20th century; the second — 1918–1939; the third — from 1945 until today (the so-called the periods of 'old', 'new', and 'contemporary' constitutions). Each period emerged in certain conditions, circumstances, expectations of state development and its legal system, the processes of society democratization, etc. The constitution characteristic of each period differs in content and structural peculiarities of fundamental laws, the essence of provisions, methods of presentation.

The first constitutions were based on a set of ideas, doctrines, and political theories elaborated by the philosophers of previous centuries (such as the theory of People's Sovereignty, the separation of powers, and the establishment of human rights and freedoms). These doctrines, ideas, and theories supported the development of the state and society on the road to democracy for a long time. Along with the development of states under the conditions of the constitutional and legal regime and the development of the constitution itself in the 20th century. The aforementioned ideas, provisions, and theories evolved into fundamental legal doctrines. Today constitutional state development cannot be considered without the fundamental legal doctrines such as human rights and liberties, legal state, law supremacy, separation of powers, parliamentarianism, and local government. Not only did the emergence of the constitution and its adoption exert a considerable influence on the further development of legal doctrines and change the character of power relations in a state, but they also altered the state itself. The Absolutist State was replaced by the constitutional one after the emergence and adoption of the constitution.

In the author's opinion the coexistence and overlapping of such social and political phenomena as legal doctrines, up-to-date constitutional state, and the constitution of state promoted the emergence and adoption of the notion of the constitutional and legal doctrine of state at a certain stage of social development. The very notion means a set of conceptual philosophical and legal ideals embodied in the constitution and other legislative acts, which determine the development of state and society, and the national legal system. In the majority of cases such an official state doctrine (constitutional and legal doctrine of the state) is established in the acts of executive power, especially in constitutions and other documents.

Constitutionalism as a political and legal category and doctrine came into being after the emergence and adoption of the state constitution in the present sense of the term. It is closely connected and derives directly from the constitution of the state. Though the existence of the constitution does not necessarily signal the emergence of any model of constitutionalism, we cannot speak about constitutionalism without the existence of the constitution (in the broad sense of this notion). The essence of constitutionalism can be expressed by the formula constitutional and legal norm + its realization. Constitutionalism encompasses constitutional theory, history, and practice of constitutional development of a country or several countries. Constitutionalism is often regarded as the knowledge of the fundamental political and legal democratic processes, their essence, forms of expression, and methods of realization. In a broad (political) sense constitutionalism is examined in three perspectives: as an ideological and political doctrine, as an ideological and political movement, and as a state and legal practice. In the narrow

(legal) sense constitutionalism is regarded as the limitation of government power by the constitution; as the doctrine of the constitution being the fundamental law, which establishes government and social relations; and as a political system based on constitutional methods of government. The chapter reviews different definitions of the notion constitutionalism and also the reasons determining the peculiarities of constitutionalism formation in different situations.

Chapter III. The Development of Constitutional and Legal Doctrines in Ukraine. The History of Ukrainian Constitutions.

3.1. The rise of political and legal ideas and constitutional views in Ukraine. The Kozak Era (the mid. 17th — late 18th centuries).

3.2. The periodization of the development of constitutional and legal doctrines in Ukraine.

3.3. Political and legal ideas of constitutional character in Ukraine before World War I (The Period of National Renaissance).

3.4. Constitutional and legal ideas in the period of State Revival in Ukraine.

3.5. The up-to-date development of constitutional and legal doctrines in Ukraine.

In the author's opinion the rise of the first political and legal ideas and views of constitutional character in Ukraine dates back to the period of the mid. 17th — late 18th centuries. The National War for Independence (1648—1657) led by Bohdan Khmelnytskyi played a significant role in generating ideas close to constitutional in Ukraine (like the English Revolution in the 17th century and the French Revolution).

From the historical perspective the periodization of the constitutional doctrines in Ukraine can be regarded as a constituent part of the general national historical development. Thus, the following periodization seems to be appropriate: the first period is the period of the constitutional doctrines rise in Ukraine — 'The Kozak Era' (the mid. 17th — late 18th centuries); the second period — 'The Period of the National Renaissance' (early 19th century — 1914); the third period includes 'The Period of the Ukrainian State Renaissance' (1917—1920/23, 1939, 1941, 1944 — the period of the existence of the Ukrainian national states, namely the Ukrainian National Republic (UNR), the Western Ukrainian National Republic (ZUNR), the Carpathian Ukraine and attempts to revive Ukrainian State in Lviv); and finally 'The New Era' (from August, 1991 — the period of national independence). Each period is represented by a number of doctrinal documents of constitutional character.

Among the documents of the Kozak period was *Pravovyi uklad ta konstytutsii vidnosno prav ta volnostei Viiska Zaporozhskoho* (the Legal Charter and Constitutions of Rights and Liberties of the Zaporizhian Army) in 1710 (known as the Constitution by Pylyp Orlyk or the first Ukrainian Constitution). A number of provisions in that document are similar to those of the first constitutions. For example, Article 6 determined the organizational principles of government, which are close to the widely known theory of the separation of powers.

Among the documents of the 'National Renaissance' the following ones are worth mentioning: the draft constitutions

— *Nacherk Konstytutsii Respubliky (The Draft Constitution of the Republic) (1848–1850) by Hryhoriy Andruzkyi,*

— *Proekt osnovaniy Ustava ukrainskoho obshchestva 'Volnyi Soiuz' — 'Vilna Spilka' (The Draft Charter of The Ukrainian Society 'The Free Union') (1884) by Mykhailo Drahomanov,*

— *Osnovnyi Zakon Samostiynoyi Ukrainy (The Fundamental Law of the Independent Ukraine) (1905) by Mykola Mikhnovskyyi, and*

— *Konstytutsiine pytannya i ukrayinstvo v Rosiyi (The Constitutional Issue and the Ukrainians in Russia) (1905) by Mykhailo Hrushevskyyi.*

In the period of the 'Ukrainian State Renaissance' the constitutional legislation of UNR and ZUNR as well as a number of the drafts of the Fundamental Law of the Ukrainian State were elaborated. The former is represented by

— *the Universals of the Ukrainian Central Rada (Council),*

— *the Constitution of the Ukrainian National Republic (Statut pro derzhavnyi ustriy, prava ta volnosity UNR (The Statute of the Political System, Rights, and Liberties of UNR)) (April 29, 1918);*

— *statutes of the Ukrainian National Rada in Lviv — the Statute of the Ukrainian National Rada (October 18, 1918);*

— *Proklamatsiya Ukrainskoyi Natsionalnoyi Rady (the Proclamation of the Ukrainian National Rada) (October 19, 1918);*

— *Vidozva Ukrainskoyi Natsionalnoyi Rady (the Recall of the Ukrainian National Rada) (November 1, 1918);*

— *Tymchasovyi Osnovnyi Zakon pro derzhavnu samostiynist zemel buvshoyi avstro-uhorskoyi monarkhiyi (the Provisional Fundamental Law On the Independence of the Lands under the former Austro-Hungarian Empire) (November 13, 1918);*

— *the Universal of the UNR Directory (The Act of Union) (January 22, 1919);*
and so on.

The draft constitutions of Ukraine include

— *Osnovnyi derzhavnyi zakon Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliky (The Fundamental State Law of UNR) (1920),*

— *Konstytutsiyi (osnovnykh derzhavnykh zakoniv) UNR) (The Constitutions of UNR) by Prof. Otto Eichelman (1920),*

— *the Constitution of ZUNR by Prof. St. Dnistrianskyi (1920) and others.*

According to the historical basis, reasons for emergence, political, and legal character the following documents can also be referred to this period:

— *statutory acts of the Carpathian Ukraine (March 1939),*

— *the draft of The Constitution of the Ukrainian State (September 1939) by M. Stsiborskyi,*

— *The Act of the Declaration of the Ukrainian State Revival (June 30, 1941),*

— *Tymchasovyi Ustriy Holovnoii Vysvolnoii Rady (the Provisional Government of the Major Liberation Council) (1944).*

Ukraine regained independence on August 24, 1991. From that time a new era of the development of constitutional doctrines took place. It formally ended on June 28, 1996 when the Ukrainian Government — Verkhovna Rada (The Supreme Council)

adopted the current Constitution of Ukraine. The development of constitutional and legal thought, especially European, is traced through the prism of the evolution of the content of the constitution itself. Ukrainian constitutional thought as an integral part of European legal and political culture went through the three aforementioned stages of the evolution of the constitution's content.

Chapter IV. The Constitution as a Normative Act.

4.1. The authority that adopts the Constitution.

4.2. The peculiarities of the legal regulation of the Constitution.

4.3. The Constitution as a basis for the national legislative system, the fundamental law of state.

4.4. The supremacy of the Constitution.

4.5. Constitutional rigidity.

The constitution as a normative act is characterized by certain peculiarities, which distinguish it from other normative acts. They are 1) the peculiarity of the authority that adopts the constitution; 2) the establishing character of the constitution; 3) the peculiarity of the object of constitutional regulation (the object of legal regulation); 4) a set of special legal peculiarities of the constitution as a normative act, namely the constitution being the state fundamental law, the law of the supreme legal effect, the law of the utmost degree of rigidity and the special system of legal safeguards; 5) the peculiarities of the constitution as a political and ideological document.

Regarding the first, unlike other legislative acts the state constitution as a normative act is adopted by a special authority. In the classic example the people are the authority. The very idea of the people being entitled to adopt the constitution originates from the theory of popular sovereignty. The people can recommend the adoption of the Constitution directly (by nation-wide voting — through national referendum) as well as through the mediation of the elected people's deputies (the Constitutional Assembly, the Constitutional Meeting or the state parliament being an exception). In contrast, other normative acts are passed by a variety of different government bodies (the parliament, the government, the head of the state, other government bodies of different levels, local government bodies, etc.).

If the subject matter legally regulated by a law or any other normative act is a clearly defined group of social relations, the subject matter of the constitution takes on an all-embracing character. In other words, the regulated subject matter of the constitution is not only one sphere of homogeneous social relations, but many spheres of such relations. The matter concerns the integrated sphere of social relations including political, economic, social, ecological, and cultural spheres. The subject matter of legal regulation of the constitution is the whole range of legal relationships.

The notion of the supremacy of the constitution is considered in narrower and broader senses. In a narrow sense, the supremacy of the constitution is regarded as the supremacy of one of the laws — the fundamental law of state. Thus, the constitutional provision for the constitution's supreme legal effect acquires a great significance. In a broad sense, the supremacy of the constitution is examined as an integral constitutional principle of the jural organization and functioning of the state. The very principle implies the idea of law (the constitution) governing the state. The supremacy of the constitution suggests

that all state activity, its bodies, high officials, social structures, citizens, and foreigners must obey constitutional principles, doctrines, conceptions, etc. The constitution dominates the whole of social development.

The constitution's rigidity lies in the invariability of its norms and provisions in different social-economic and political situations; the guarantee of stability of the constitutional norms; and the system of public relations offering resistance against political forces coming to power and intending to destabilize the situation in a state through the violation or falsification of constitutional provisions. This peculiarity depending on various factors can be achieved by different ways and means. Among the most widely known in constitutional practice the following can be singled out: 1) the application of a more complicated system of amending the Constitution compared to the ordinary lawmaking process; 2) the introduction of a new topic while amending the Constitution; 3) the introduction of the element of reiteration (the name is relative); 4) drawing up a list of constitutional provisions that are not subject to change; 5) determining the circumstances under which the Constitution cannot be changed; 6) granting an individual right to resist the forced change of constitutionalism; and 7) establishing a special adopting procedure of the constitution.

Chapter V. The Constitution of State as a Document.

5.1. The form of the Constitution.

5.2. The content and structure of the Constitution.

5.3. The language, style of writing, and name of the Constitution.

5.4. The Constitution as a political and ideological document.

5.5. The Constitution and people's mentality.

5.6. Classification of constitutions.

The form of the constitution can mean its outward expression. The notion of the form can also be regarded as a certain way of organization and expression of constitutional norms and institutions — the internal organization of the normative material encoded in the constitution. In terms of form, constitutions fall into three groups: written, unwritten, and mixed. The three groups are considered in detail. Attention is drawn to the legal scholars' tendency to consider the form as the unity of two notions such as the inner and outer forms of the constitution.

The content of a constitution includes individual legal status based on democratic principles and the organization of public authority in the state. In a wider (political and legal) sense the unity of constitutional norms, institutions, and principles that regulate social relations connected with the determining of individual legal status in the state, the structuring of the government, local government, territorial structure make up the content of the Constitution. The chapter thoroughly examines the division of constitutions into three basic constitutional models (according to their content): liberal, etatic, and liberal-etatic.

The liberal constitutional model is characterized by the limited range of constitutional regulation issues that encompass individual legal status and the government organization. The etatic constitutional model is quite opposite to the liberal one. Besides individual legal status and government organization it is characterized by the extension of the objects of constitutional regulation, which include the whole range of social relations (political, economic, social, and ideological). The mixed model combines both.

Addressing the issue of language, style of writing and the name of the constitution, stress is laid upon the language of constitutional provisions and concepts used (from the point of view of the place of the Constitution in legislative system), style peculiarities, etc. The style of writing of constitutional texts is highly official. In addition, some clauses of fundamental laws can be written in an elevated style. These include preambles, different types of declarations, and charters making up the constitution.

The peculiarities of the constitution as a political and ideological document are given special consideration. In the process of drawing up the constitution the creators of the Fundamental Law of state cannot help exerting ideological and political influence on it. The constitution as a political document contains the provisions for the constitutional characteristics of state — sovereign, national, democratic, legal, social, temporal, unitarian or federate, etc.; a list of individual political rights and freedoms; and determination of the legal status of political parties and type of electoral system. The latter suggests the clear connection between the constitution and politics, as far as the coming to power of certain political parties is the ultimate aim of any elections. The constitution can be considered as an ideological document. Ideology as a set of political, ethic, artistic, philosophical, and religious beliefs is represented in each constitution to a certain extent. We can argue about the extent to which ideology is present, but in the author's opinion the constitution of the contemporary state is not devoid of ideology. Every constitution of a contemporary state is a set of political, legal, ethical, and philosophical ideas.

Attention is given to the issue Constitution and people's mentality. The author thinks that national mentality reflected in different spheres of people's culture including political and legal is closely connected not only with constitutionalism, but also with other social phenomena. They are law, legal system, political system (providing the state is democratically governed by people and the people are a maker of the life of the state). In this perspective legislature and constitution as the fundamental law of a democracy must be closely connected with national mentality. In other words, the development of national legal systems, especially if it concerns constitutional law, irrespective of national roots, character, the peculiarities of national outlook, the interpretation of good, justice, etc. is not only illogical, but will yield no results. Being alien and unintelligible, law will not be apprehended and thus obeyed. The chapter attempts at characterizing Ukrainian mentality and its reflection in the current Constitution.

The last paragraph of the chapter presents general classifications of contemporary constitutions: by the time of appearance — 'old' (18th — early-20th centuries), 'new' (1918–1939) and 'contemporary' (after 1945); by the character of appearance — adopted by people, based on contract and granted; by the form of outward expression — written, unwritten and mixed; by the content — liberal, etatic and liberal-etatic; by the degree of detalization of constitutional statute — laconic, common and developed; by the order of amending procedure — 'rigid' and 'flexible'.

Chapter VI. The Constitutional Process in Ukraine 1990–1996.

6.1. The beginning of the new constitutional process in Ukraine. The Declaration on State Sovereignty of Ukraine. The conception of a new Constitution of Ukraine.

6.2. The Act of Declaration of the Independence of Ukraine. The development of constitutional process in Ukraine (1991–94).

- 6.3. *The new constitutional commission. The unofficial constitution drafts of Ukraine.*
- 6.4. *From the Preliminary Draft Constitutional Treaty to the 1996 Constitution of Ukraine.*
- 6.5. *General characteristics of the 1996 Constitution of Ukraine.*

The constitutional process in Ukraine (1990–1996) included the preparation and adoption of the new Constitution of Ukraine after the Soviet Union's collapse and restoration of independence. But the very process had begun within the framework of USSR political and legal system, when the Verkhovna Rada (the Supreme Council) of the Ukrainian SSR adopted the Declaration of State Sovereignty of Ukraine (July 16, 1990).

According to the author the key stages of the new constitutional process in Ukraine are the development stages — the preliminary development of the constitutional process within the framework of USSR political and legal system (from July 16, 1990, the Declaration of State Sovereignty of Ukraine, until August 24, 1991, the Act of Declaration of the Independence of Ukraine); the first stage — the early parliamentary election (the autumn of 1991 - the beginning of 1994); the second stage — the establishment of the new Constitutional Commission (the autumn of 1994 through June 8, 1995, the Preliminary Draft Constitutional Treaty); and the third stage — to the adoption of the Constitution of Ukraine (June 28, 1996).

*The constitutional process (July 16, 1990 — June 28, 1996) took place under the conditions of the violent confrontation of different political forces of post-Soviet Ukraine. At each of the aforementioned constitutional stages a set of normative acts and other documents were adopted. They served a certain role in preparing and adopting the new Constitution of Ukraine. The Constitutional Commissions, especially the Second one established in 1994, were also of considerable significance. Under the Verkhovna Rada regulation of September 20, 1994, *Pro chyselnyi sklad komisiji z opratsyuvannya proektu novoi Konstytutsiji Ukrainy (Konstytutsiynoyi komisiji) (On the Number of People involved in the Commission on the Elaboration of the New Constitution Draft of Ukraine)*, the new Constitutional Commission was set up. It consisted of 40 people including: the Head of the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine; 15 members delegated by the Verkhovna Rada of Ukraine; 15 — by the President of Ukraine; 1 — by the Autonomous Republic Crimea; 7 — by courts and the Office of General Public Prosecutor of Ukraine. Besides the outstanding political figures of People's Deputies, high-ranking officials from the organs of the state executive power and local government, the commission included a group of the well known legal scholars (F. H. Burchak, V. H. Butkevych, I. P. Butko, M. V. Kostytskyi, V. Ya. Tatsiy, L. P. Yuzkov) as well as the representatives of judicial authority (V. H. Bilousenko, D. M. Prytyka, V. S. Stefaniuk, M. I. Titov).*

*The chapter presents the comprehensive political and legal analysis of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine (July 16, 1990), the Act of Declaration of the Independence of Ukraine (August 24, 1991), the Conception of the new Constitution of Ukraine (June 19, 1991), the Law of Ukraine *Pro pravonastupnytstvo Ukrainy (On the Succession of Ukraine)* (September 12, 1991), the Constitutional Treaty between the President of Ukraine and the Parliament (June 8, 1995), official draft constitutions (1992, 1993, 1995), and the draft constitutions of Ukraine prepared by political parties and social and political movements, some scholars, and politicians (the draft constitutions by the*

Congress of Ukrainian Nationalists, the Christian and Democratic Party, the Ukrainian Republican Party, the draft constitution of the Ukrainian Soviet Socialist Republic by the Communist Party in the Verkhovna Rada of Ukraine, and others).

At the end of the chapter the author gives the general characteristics of the new Constitution of Ukraine adopted on June 28, 1996.

Chapter VII. The Legal Safeguards of the Constitution.

7.1. The emergence and development of the Constitution's legal safeguards as a political and legal phenomenon.

7.2. The notion and system of legal safeguards.

7.3. The history of the establishment of the Constitution's legal safeguard institutions in Ukraine.

7.4. General characteristics of the contemporary stage of the legal safeguard of the Constitution of Ukraine.

In the theory of constitutional law the idea of constitutional legal safeguards dates back to the emergence and adoption of the constitution as a political and legal category (the late 18th — early 19th centuries). The rise of the constitution caused many challenging tasks connected with the guarantee of its supremacy, rigidity, and effectiveness. Thus, the problems concern the proper application of constitutional provisions by natural and juridical persons as well as the government, its authorities, and high officials. The chapter addresses the issue of the emergence of the constitution's legal safeguards as a political and legal phenomenon in Europe (E.-J. Sieyes's ideas, the establishment of The Safeguard Senate), in North America (the activity of the US Supreme Court, A. Hamilton's ideas), and the development of these ideas in the 20th century, especially the emergence of the European (Austrian) model of judicial review (H. Kelsen, the 1920 Constitution of the Austrian Republic, the 1920 Constitution of the Czechoslovak Republic).

The legal safeguards of the constitution are viewed as a system of political and legal measures and legal techniques that guarantee the rigidity of the constitution as the fundamental law of state - the law that exerts the supreme legal effect and high degree of stability, conforming to constitutional norms and recognizing constitutional legality. The system of legal safeguards rests on the following major elements: a) a special adopting procedure; b) a special amending procedure; c) constitutional liability; d) judicial review. Each element is theoretically substantiated and put into practice in the contemporary theory of constitutional law.

The history of the rise of the legal safeguards of the Ukrainian Constitution is given a special focus. The idea of constitutional legal safeguards was thoroughly explored in the draft constitution of the Western Ukrainian National Republic (1920) by Professor of Lviv University Stanislav Dnistrianskyi (1880–1935). The draft contains some elements of the legal safeguard system of a constitution: 1) an adopting procedure (at the Constituent Assembly); 2) an amending procedure of the constitution (at the State Assembly — a specially created body consisting of parliamentarians, representatives of regions, and corporate institutions); 3) constitutional liability institution (presidential

impeachment; the government liability to the Parliament); 4) the institution of judicial review — the State Tribunal is to enquire into laws and other acts concerning their constitutionality, and in case of their unconstitutional character they are repealed.

The system of the constitutional legal safeguard of Ukraine includes a number of legal safeguard elements in the general theory of constitutional law. Some of them (e.g. the institution of constitutional liability) are not thoroughly elaborated and put into practice. Other elements such as the institution of introducing constitutional amendments, the institution of judicial review (the activity of the Constitutional Court of Ukraine) are theoretically grounded and realized. These elements interrelate at a certain stage, which is necessary for the functioning of the legal safeguard system as one mechanism.

The author is pleased to present *Part I* of the course ***Fundamentals of the Theory of Constitution and Constitutionalism*** to a Ukrainian and international audience. We consider it as an invitation to discuss both general developmental problems of constitutionalism in Ukraine and perspectives of the future of democracy and constitutional state which are facing the processes of globalization and other challenges of the contemporary world. The author would be glad and grateful to receive any questions or comments to the book which could be sent on the following address:

Chair of Constitutional, Administrative and Financial Law

Ivan Franko National University in Lviv

1 Universytetska St.

Lviv 79 000

Ukraine

e-mail: uristsl@ukr.net

	ВСТУП	5
<i>Лекція перша</i>	ВИТОКИ (ПОЧАТКИ) ТА ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЇ	7
	1.1. Етимологія слова «конституція». «Constitutio» і «Lex fundamentalis»	8
	1.2. Умови та причини появи (виникнення) перших конституцій	12
	1.3. Загальна характеристика перших конституцій (конституційно-правових систем)	20
	1.4. Огляд основних теорій конституцій	30
	10 запитань для самоконтролю та дискусій	39
	Вибрана бібліографія	40
<i>Лекція друга</i>	ЕВОЛЮЦІЯ ЗМІСТУ КОНСТИТУЦІЙ. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ	41
	2.1. Еволюція змісту конституцій (XVIII–XX ст.)	42
	2.2. Правові доктрини і конституція держави	48
	2.3. Конституція і держава. Конституційно-правова доктрина держави	56
	2.4. Конституція і конституціоналізм	60
	10 запитань для самоконтролю та дискусій	67
	Вибрана бібліографія	68
<i>Лекція третя</i>	РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ДОКТРИН В УКРАЇНІ. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ	69
	3.1. Зародження політико-правових ідей та поглядів конституційного характеру в Україні. «Козацька доба» (середина XVII — кінець XVIII ст.)	70
	3.2. Періодизація розвитку конституційно-правових доктрин в Україні	75
	3.3. Політико-правові ідеї конституційного характеру в Україні до Першої світової війни (Доба національного відродження)	80
	3.4. Конституційно-правові ідеї в Україні доби державного відродження	86
	3.5. «Новітня доба» розвитку конституційно-правових доктрин в Україні	96
	10 запитань для самоконтролю та дискусій	99
	Вибрана бібліографія	100

<i>Лекція</i>	КОНСТИТУЦІЯ	
<i>четверта</i>	ЯК НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ	101
	4.1. Влада, що встановлює (приймає) конституцію	103
	4.2. Особливості предмета правового регулювання конституції. Конституція як ядро (основа) правової системи, основний закон держави	111
	4.3. Верховенство конституції	114
	4.4. Стабільність конституції	118
	10 запитань для самоконтролю та дискусій	123
	Вибрана бібліографія	124

<i>Лекція</i>	КОНСТИТУЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ДОКУМЕНТ	
<i>п'ята</i>	(ФОРМА, ЗМІСТ, СТРУКТУРА)	125
	5.1. Форма конституції	126
	5.2. Зміст та структура конституції	129
	5.3. Мова, стиль написання та назва конституції	136
	5.4. Конституція як політичний та ідеологічний документ	139
	5.5. Конституція і ментальність народу	143
	5.6. Класифікація конституцій	148
	10 запитань для самоконтролю та дискусій	153
	Вибрана бібліографія	154

<i>Лекція</i>	КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС	
<i>шоста</i>	В УКРАЇНІ 1990–96 рр.	155
	6.1. Початки новітнього конституційного процесу в Україні. Декларація про державний суверенітет України. Концепція нової Конституції України	156
	6.2. Акт проголошення незалежності України. Розвиток конституційного процесу в Україні в 1991–94 рр.	164
	6.3. Нова Конституційна комісія. Неофіційні проекти Конституції України	174
	6.4. Від Конституційного договору до Конституції України 1996 року	180
	6.5. Загальнокласифікаційна характеристика Конституції України 1996 року	186
	10 запитань для самоконтролю та дискусій	190
	Вибрана бібліографія	191

<i>Лекція</i>	ПРАВОВА ОХОРОНА КОНСТИТУЦІЇ	193
<i>сьома</i>	7.1. Виникнення та розвиток правової охорони конституції як політико-правового явища	195
	7.2. Поняття та система правової охорони конституції	201
	7.3. З історії становлення інституту правової охорони конституції в Україні	206
	7.4. Загальна характеристика сучасного етапу становлення системи правової охорони конституції в Україні	211
	10 запитань для самоконтролю та дискусій	217
	Вибрана бібліографія	218

SUMMARY	219
----------------	-----

Навчальне видання

Стецюк Петро Богданович

ОСНОВИ ТЕОРІЇ КОНСТИТУЦІЇ ТА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ.

ЧАСТИНА ПЕРША.

Посібник для студентів

Відповідальний за випуск **Ярослав Жукровський**

Літературний редактор **Галина Крохмальна**

Коректор **Наталія Романяк**

Верстка **Андрій Ровенчак**

Дизайн **Володимир Стасенко**

Видавництво «Астролябія»

79031, м. Львів, вул. Стрийська, 75/190

Тел./факс: + 032 223 35 80

Ел. пошта: info@astrolabium.com.ua

Web-сторінка: <http://www.astrolabium.com.ua>

Свідоцтво про внесення до держреєстру видавців ДК № 967

Підписано до друку 30.10.2003 Формат 70×108 1/16 Папір офсетний.

Гарнітура «Академія». Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14.3.

Зам. З-004/001. Тираж 1000 прим.

Видруковано в друкарні ТзОВ «Вертикаль»

м. Львів, пл. Галицька, 14/3

Тел. +0322 74 36 59

У книзі використано фотографії зі збірок Державного архіву вищих органів влади і управління України, державних архівів Львівської та Тернопільської областей, Інформаційного агентства «Укрінформ», родинних архівів С. Базилевича, О. Ємця, З. Соколока, Л. Юзькова, а також фотографії, опубліковані в низці енциклопедичних українських та зарубіжних видань.

С79 Стецюк П. Б.

Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша:

Посібник для студентів.— Львів: Астролябія, 2003.— 232 с.

ISBN 966-96118-6-5

Посібник укладено і видано в рамках Програми партнерства університетів «Орегон—Львів» на матеріалі вибраних лекцій зі спецкурсів «Основи теорії конституції», «Вступ до сучасного конституціоналізму», «Конституційна юстиція», які автор читає упродовж останніх років у Львівському національному університеті імені Івана Франка. У посібнику акцентовано увагу на умовах та причинах виникнення перших конституцій, прослідковано еволюцію їхнього змісту, розкрито співвідношення понять «конституція», «конституційна держава» і «конституціоналізм». Усе це складає загальний контекст розгляду історії конституційно-правових доктрин в Україні та характеристики чинної конституції держави як нормативно-правового акта та її особливостей як документа. Особливо висвітлено питання правової охорони конституції, проблеми утвердження в Україні конституціоналізму, становлення її як демократичної та правової держави.

Для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ББК Х9(4УКР)400Я73

УДК 342.4(47+4)(075.8)